

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin KNOB

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door RMIT/Faculteit Bouwkunde, TU Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
ISSN 0166-0470

Redactie

Prof. dr. A.F.W. Bosman
mevr. Prof. dr. M.C. Kuipers
Prof. dr. K.A. Ottenheim
Dr. R.J. Rutte
Dr. G.H.P. Steenmeijer
mevr. Dr. M.T.A. van Thoor (hoofdredacteur)
Prof. dr. D.J. de Vries

mevr. Drs. C.C. Gautier (eindredacteur)
mevr. Drs. U. Yland (vertaler)

Kopij voor het Bulletin KNOB

Voor auteursinstructies zie:
www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis aanleveren bij:
Bulletin KNOB
t.a.v. mevr. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur
Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl

Abonnementen en lidmaatschap KNOB

Algemeen: € 66,50
T/m 27 jaar: € 25,50
Vanaf 65 jaar: € 51,00
Instellingen: € 127,50

Bureau KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft
015 2781535
info@knob.nl
www.knob.nl

Bestuur KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), mr. dr. G. Medema (secretaris), dhr. A.P.P. Met (penningmeester), drs. J. Gerlings (lid)

Druk en lay-out

Weevers Grafimedia, Postbus 22, 7250 AA Vorden

INHOUD

Marcel IJsselstijn Enkele grote lijnen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch	89
Yvonne van Mil De ontwerpen van A.J. Kropholler voor het raadhuis in Wateringen	108
Jacqueline de Graauw De middeleeuwse bouwgeschiedenis van de Amsterdamse Sint-Anthonispoort De Waag op de Nieuwmarkt nader onderzocht	117
Jeroen Nipius Het dak van Dordrecht Een veertiende-eeuws kapgedeelte met leidekking, gevonden ten zuiden van Dordrecht	129
Elizabeth den Hartog Twee kapitelen uit De Bilt	133
Publicaties	
Krista De Jonge, Piet Geleyns, Markus Hörsch, Gotiek in het hertogdom Brabant (recensie Karel Emmens)	143
Henk Baas e.a., Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen (recensie Michel Lascaris)	145
Paul Meurs, Marie-Thérèse van Thoor (red.), Sanatorium Zonnestraal. Geschiedenis en restauratie van een modern monument (recensie Dolf Broekhuizen)	146
KNOB	
Berichten van het bestuur	147
Summaries	148
Auteurs	150
Richtlijnen voor auteurs	151

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: De stadsplattegrond 's-Hertogenbosch van Joan Blaeu uit ca. 1645 (detail)

Achterzijde: Eerste, tweede en derde schetsontwerp voor het raadhuis in Wateringen, uit de publicatie M. de Baan, Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond, Wateringen 1938 (archieff HAW)

BULLETIN KNOB

Jaargang 110, 2011, nummer 3/4

Enkele grote lijnen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis

Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch*

Marcel IJsselstijn

Het onderzoek naar de historische ontwikkeling van de stad als ruimtelijk verschijnsel staat de laatste vijftien jaar in Nederland nadrukkelijk in de belangstelling. In de *Erfgoedbalans 2009* constateert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat er de laatste tijd een hausse aan stadsmonografieën, stedenatlassen en studies over deelaspecten van verstedelijking is verschenen.¹ Tegelijkertijd ontbreekt het echter aan synthetiserende studies over grotere gebieden en hoofdaspecten van verstedelijking en stedenbouw over de lange termijn. Het vergelijken van steden vanuit een historisch-ruimtelijke invalshoek is een nog vrijwel onontgonnen terrein.² Bovendien is het theoretische en methodische kader zwak ontwikkeld. Dat is opvallend, want de bouwstenen om tot overzicht te komen zijn immers in toenemende mate aanwezig. De uitdaging ligt dan ook vooral in het samenbrengen, uitwisselen en in een kader plaatsen van de vele onderzoeksgegevens die de verschillende wetenschappelijke disciplines al hebben opgeleverd. In dit artikel wordt gedemonstreerd hoe een dergelijke historisch-ruimtelijke vergelijking tussen steden vorm zou kunnen krijgen. Door bij de vergelijking een lange termijn perspectief te hanteren en de nadruk te leggen op de overeenkomsten tussen steden, en niet zozeer op hun uniciteit, worden enkele grote lijnen zichtbaar in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis, die in het vele deel- en diepteonderzoek nog grotendeels verborgen bleven.

Het artikel bestaat uit drie delen. Het eerste deel beschrijft de gevolgde onderzoeksmethodiek en de theorie die daaraan ten grondslag ligt. Het is belangrijk daar de nodige aandacht aan te besteden omdat de meerwaarde van de vergelijking juist ligt in de gehanteerde methode om gegevens uit verschillende wetenschappelijke disciplines met elkaar te verbinden. In het tweede deel wordt vervolgens de ruimtelijke ontwikkeling over de lange termijn van drie steden vergeleken: Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch. In het derde deel wordt ten slotte bekeken welke nieuwe gezichtspunten deze vergelijkende studie heeft opgeleverd.

Theorie

Wetenschappers onderzoeken de stad op de meest uiteenlopende manieren.³ De gelaagdheid en complexiteit in tijd en ruimte van het fenomeen 'stad' maakt dat elke keuze voor een bepaalde invalshoek of thematiek onvermijdelijk een zekere verwaarlozing van de vele andere invalshoeken en themata met zich meebrengt.

Zo wordt in een recent verschenen artikelenbundel de specifieke aantrekkingskracht van steden onderzocht.⁴ Mensen blijken - door de geschiedenis heen - in steden te willen wonen omdat ze daar hopen op een beter leven. In dit artikel gaat het allereerst om de fysieke resultaten van het verstedelijkingsproces door de geschiedenis heen. Welke vormen hebben steden aangenomen en hoe zijn die te verklaren?

Om op deze vraag antwoorden te vinden, wordt een aanpak gevolgd die theoretisch gefundeerd is in de historische geografie en de jonge interdiscipline erfgoedstudies. Vanuit de historische geografie wordt gebruik gemaakt van de tweedeling tussen het fysisch-determinisme en de cultuurlandschapsgeografie. Fysisch-deterministische geografen als Friedrich Ratzel en Ellen Semple stelden dat de natuur de leefomgeving significant bepaalt en dat de invloed van de mens een ondergeschikte rol speelt.⁵ Cultuurlandschapsgeografen als Otto Schlüter en Carl Sauer gingen juist uit van een omgekeerd evenwicht.⁶ Zij stelden dat de invloed van de mens op de leefomgeving groter is dan de invloed van de natuur en zagen het als hun taak de materiële sporen die de mens in het landschap had achtergelaten te onderzoeken en te verklaren. Daarbij wezen ze op ontginningsstructuren, verkavelingen, wegen, nederzettingenpatronen en hoe deze en andere landschapselementen in de loop der tijd zijn ontstaan. Geheel in lijn met het gedachtegoed van de cultuurlandschapsgeografie, maar revolutionair in zijn eigen vakgebied, was de studie uit 1955 van de Britse historicus William Hoskins. In *The making of the English landscape* beschouwde Hoskins het landschap als de rijkste historische bron waarover hij kon beschikken.⁷ Een andere zijtak van de geografie, de *urban morphology* of stadsmorfologie, richtte zich specifiek op de stad. Waar historisch geografen het cultuurlandschap willen begrijpen door zijn fysieke vorm, onderzoeken stadsmorfologen de fysieke vorm van het stadslandschap.⁸ Een van de grondleggers van de stadsmorfologie, de Duitse geograaf M.R.G. Conzen, richtte zich vooral op de bestudering van de stadsplattegrond en keek daarbij naar het stratenpatroon, het perceelspatroon en de bebouwingsgraad van de percelen. Andere stadsmorfologen richtten zich meer op de gebouwde omgeving en de functionele opbouw van de stad.⁹

Een ander theoretisch concept dat handvatten biedt om te komen tot overzicht is ontleend aan de interdiscipline erfgoedstudies, waar vanuit een gecombineerde invalshoek van historische geografie, archeologie en (architectuur)geschiedenis cultuurhistorisch

onderzoek wordt verricht dat tevens vertaald kan worden in kwesties van erfgoedbeleid en -beheer. De archeoloog Jan Kolen bracht in de jaren negentig van de vorige eeuw het uit de culturele antropologie afkomstige concept van de 'culturele biografie' onder de aandacht door het toe te passen op het landschap.¹⁰ Onder invloed van eerdere geografische publicaties gaf Kolen het biografieconcept een meer geografische inhoud.¹¹ Een culturele biografie van het landschap is een onderzoekskoncept dat de 'levensgeschiedenis' van een bepaald landschap wil reconstrueren. Vanuit een lange termijn perspectief worden de ruimtelijke transformaties van een landschap onderzocht, en de wijze waarop bij die transformaties met het verleden is omgegaan. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat transformaties van de leefomgeving altijd plaatsvinden in een wisselwerking tussen sociaal-economische ontwikkelingen, politiek-bestuurlijke ontwikkelingen, ecologische processen en mentaliteitshistorische veranderingen.¹² Een belangrijk kenmerk van de culturele biografie is het ontrafelen van de historische gelaagdheid van het landschap, die een gevolg is van de ondergane ruimtelijke transformaties. Binnen het begrip historische gelaagdheid kunnen twee dimensies onderscheiden worden: een ruimtelijke of morfologische dimensie en een mentale dimensie.¹³ Bij ruimtelijke historische gelaagdheid gaat het om de mate waarin een landschap, stad of regio zijn ontwikkelingsgeschiedenis laat zien in bijvoorbeeld het bodemarchief, reliëf, wegen(patronen), verkavelingen, dijken en bebouwing. Bij mentale historische gelaagdheid gaat het om de perceptie, interpretatie en waardering van het verleden in het landschap. Daarbij wordt gezocht naar 'betekenislagen' van herinneringen, representaties, symbolen, normen en waarden. Te denken valt bijvoorbeeld aan (oorlogs)monumenten, processies, rituelen (zoals Stonehenge), *reënactment* (het naspelen van historische gebeurtenissen), maar ook aan toeristische *branding* of identiteitsmarketing. In dit artikel wordt gebruik gemaakt van de eerste vorm van historische gelaagdheid: de ruimtelijke of morfologische in steek die inhoudelijk sterk verwant is aan de cultuurlandschapsgeografie en de stadsmorfologie.

De theorievorming uit de interdiscipline erfgoedstudies is vrij recent en nog weinig toegepast op de stad.¹⁴ Wel zijn de laatste jaren verschillende delen in de reeks *Historische Atlassen* van de Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN) verschenen, die zich uitstekend lenen om als bouwstenen te dienen voor een vergelijkende analyse van het verstedelijkingsproces.¹⁵ In de historische stedenatlassen van de SUN wordt met gebruik van veel kaart- en beeldmateriaal een beknopt overzicht gegeven van de ruimtelijke ontwikkeling van een stad over de lange termijn, aan de hand van de belangrijkste transformatiemomenten.¹⁶ Een dergelijke aanpak, waarbij verschillende fases (historische 'lagen') in het verstedelijkingsproces worden getypeerd, wordt hier eveneens gevolgd, maar dan in vergelijkende zin, om overeenkomsten en verschillen tussen Nederlandse steden op het spoor te komen.

Methode

De vergelijking richt zich op de drie belangrijkste steden van de noordelijke Nederlanden in de vijftiende en zestiende eeuw: Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch.¹⁷ Allereerst bestaat over deze steden een grote hoeveelheid literatuur en valt in het

huidige stadsbeeld een diverse historische gelaagdheid te verwachten. Ten tweede zijn de oorsprong en geschiedenis van deze steden dusdanig verschillend dat het interessant wordt om op zoek te gaan naar overeenkomsten. Zo verschillen ze bijvoorbeeld wat betreft de periode van stadswording, van eerste stedelijke bloei en groepen van actoren die een belangrijke rol speelden in de stadsontwikkeling. De oude bisschopsstad Utrecht bloeide van de elfde tot de zestiende eeuw. De wat jongere vestingstad 's-Hertogenbosch was een belangrijk bolwerk in de machtspolitiek van de Brabantse graven en bloeide van de dertiende tot zestiende eeuw. Amsterdam is de jongste stad van de drie en bloeide als Hollandse handelsstad in de zestiende en zeventiende eeuw.

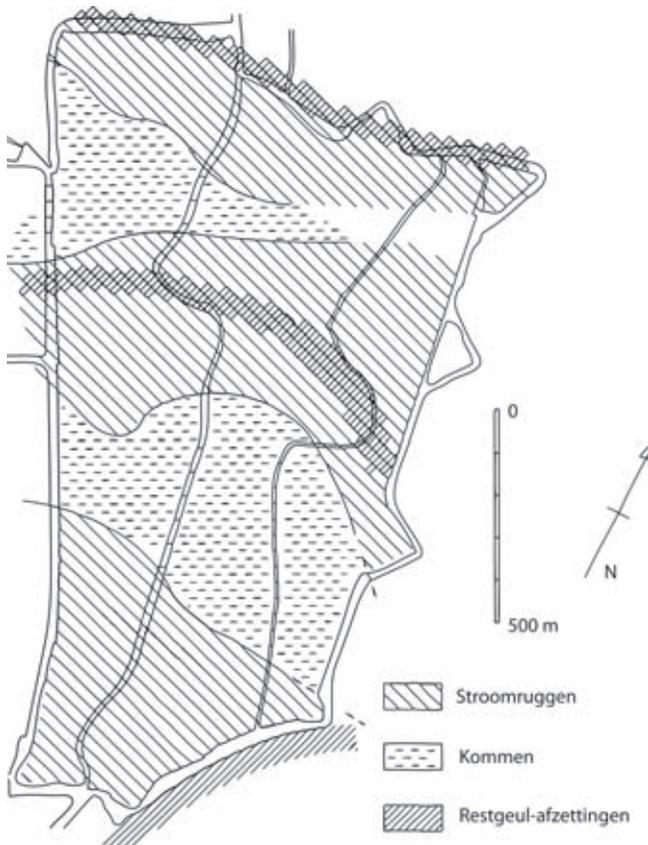
Het onderzoek beperkt zich in ruimtelijke zin tot de tegenwoordige binnensteden, die tot omstreeks 1850 de begrenzing van de stad vormden. Na een eeuwenlange periode zonder uitbreidingen, begonnen steden vanaf dat moment weer te groeien. Deze nieuwe stadsuitbreidingen worden hier niet meegenomen. Het ruimtelijk onderscheid tussen de binnenstad en moderne stadsuitbreidingen is goed te maken en veelal herkenbaar in de vorm van stadsmuren, -singels of -grachten.¹⁸

Belangrijk is dat de vergelijking van de drie voorbeeldsteden Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch zowel diachroon als synchroon wordt aangevat. Voor wat betreft de vroegste fases in het verstedelijkingsproces, de zogenoemde prestedelijke fase en stadswordingfase, worden de steden diachroon vergeleken. De steden komen immers ongelijktijdig tot stand en ontwikkelen zich in een ander tijdsplan. Omdat er in dit artikel juist op zoek gegaan wordt naar overeenkomsten in het verstedelijkingsproces, kan het elfde en twaalfde-eeuwse Utrecht beter vergeleken worden met het dertiende-eeuwse 's-Hertogenbosch en het veertiende en vijftiende-eeuwse Amsterdam. Halverwege de zestiende eeuw zijn de drie steden uitgegroeid tot de belangrijkste van de noordelijke Nederlanden, en gaan ze door de oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden deel uitmaken van een groter staatkundig en economisch verband. Vanaf dat moment wordt een synchrone aanpak gevolgd om de ontwikkelingen te vergelijken.

Prestedelijke fase: ligging en locatie

Een eerste fase die in het verstedelijkingsproces onderscheiden kan worden is de prestedelijke fase. In deze periode was er nog geen sprake van een stad in wording, maar kwamen wel bepaalde randvoorwaarden tot stand die voor de vorm van de latere stad bepalend zijn. Het kan daarbij zowel gaan om natuurlijke aanzetten in het landschap als om door de mens in het landschap aangelegde objecten of structuren.

Natuurlijke aanzetten in het landschap zijn voor de stadsplattegrond van Utrecht en 's-Hertogenbosch zeer bepalend geweest. Het landschap waarin Utrecht ontstond werd sterk beïnvloed door de loop van de rivieren Rijn en Vecht. De rivieren, nog niet beteugeld door dijken, dammen of sluisen, wijzigden geregeld hun loop en lieten in het vlakke land een reliëf achter van hoger gelegen, zandige oeverwallen en lager gelegen, kleiige komgebieden. Over de dynamiek van de rivieren en de invloed daarvan

Afb. 1. Fysisch-geografische plattegrond van de Utrechtse binnenstad (tekening L.A. van der Tuuk)

op de stadswording van Utrecht is veel gespeculeerd.¹⁹ De meest recente synthese van fysisch-geografische en archeologische gegevens wees drie stroomruggen in de Utrechtse binnenstad aan.²⁰ Op deze stroomruggen hebben drie vroeg- of hoogmiddeleeuwse nederzettingen gelegen die in de twaalfde eeuw werden samengevoegd door de aanleg van een gemeenschappelijke stadswal en gracht. Hoewel de precieze loop van de rivieren en hun onderlinge verbindingen nog onderwerp zijn van verder onderzoek, is daarmee wel duidelijk geworden dat de totstandkoming van de twaalfde-eeuwse omwalling tegen deze natuurlijke achtergrond gezien moet worden (afb. 1).²¹

Ook 's-Hertogenbosch ontstond in een landschap waar reliëf en waterlopen belangrijk waren. De rivieren Dommel en Aa stroomden samen in de Dieze richting de Maas. Bij de kruising van deze rivieren met een dekzandrug tussen Drunen en Oss was een deltagebied van waterstromen en moerassen ontstaan met daartussen enkele hogergelegen zandheuvels, de zogenaamde donken. Op een van deze donken, de huidige Markt, zou in de tweede helft van de twaalfde eeuw 's-Hertogenbosch ontstaan. Nog altijd is de Markt het hoogste punt van de stad (afb. 2). Vanuit de toegangswegen naar het plein is de stijging van het maaiveld duidelijk zichtbaar. De naam van de stad tijdens het carnaval, Oeteldonk, herinnert aan deze oorsprong van de stad.

De prestedelijke fase van Amsterdam werd niet zozeer gekenmerkt door natuurlijke aanzetten in het landschap als wel door

Afb. 2. Hoogtekaart van 's-Hertogenbosch. Het hoogste gebied rond de Markt is met rood aangegeven, de lagere niveaus met geeltinten. De waterlopen van de Binnendieze zijn in blauw aangegeven, de stadsmuren met zwarte (stippel)lijnen (kaart D. Hoogma)

menselijke ingrepen daarin. Het natte en ontoegankelijke Hollandse veengebied werd vanaf de elfde eeuw op grote schaal in cultuur gebracht.²² De eerste fase van de ontginning was gericht op het ontwateren van het veen door het systematisch graven van rechte sloten naar de Amstel. Doordat het ontwaterde veen inklonk, moest in een tweede fase van de ontginning het nieuwe cultuurland beschermd worden tegen het water van de Amstel dat in verbinding stond met het Oer-IJ. Men ging daarom in de dertiende eeuw dijken langs de Amstel en het Oer-IJ aanleggen. Ook werd een dam in de Amstel aangelegd, waaraan de latere stad Amsterdam haar naam dankt.²³ Deze waterstaatkundige werken zijn tot op vandaag bepalende structuren in de stadsplattegrond van het Amsterdamse centrum.

Afb. 3. Luchtfoto van de omgeving van het Domplein in Utrecht rond 1930 met daarop de omtrek van het Romeinse castellum aangegeven (bewerking van foto uit Het Utrechts Archief, catalogusnummer 85051)

De inertie, de vasthoudende aanwezigheid van eenmaal aangelegde ruimtelijke structuren, is ook in Utrecht waar te nemen rond het Domplein. In de Romeinse tijd werd hier bij een doorwaadbare plaats in de Rijn een rechthoekig grensfort of *castellum* gebouwd, eerst in hout en aan het begin van de derde eeuw in tufsteen.²⁴ De resten van het fort werden vanaf de late zevende eeuw door Angelsaksische missionarissen gebruikt als uitvalsbasis in het Frankische rijk voor de kerstening van de Friezen.²⁵ De religieuze functie die het voormalige castellum daarmee kreeg bleek duurzaam: op en onder het Domplein zijn de resten van tweeduizend jaar geschiedenis bewaard gebleven. In de stadplattegrond zijn de contouren van het castellum nog duidelijk zichtbaar (afb. 3).

Het ruimtelijke beginpunt van de stad dateert dus voor alle drie steden uit de prestedelijke fase en is nog steeds duidelijk aanwezig. Het kan teruggevoerd worden op natuurlijke aanzetten in het landschap (waterlopen, oeverwallen, donken) of menselijke ingrepen daarin (dammen, dijken, forten).

Stadswording: waterlopen, straten en ruime percelen

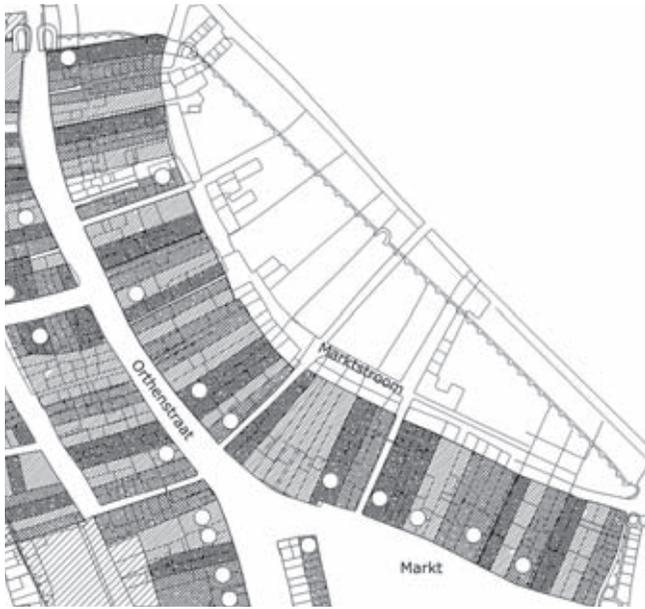
In de fase van stadswording komt rond het ruimtelijke beginpunt, zoals dat in de prestedelijke fase is gevormd, een stedelijke nederzetting tot ontwikkeling. Het tempo van dit proces verschilt per stad, evenals de vormen die de nederzettingen aannemen. Niettemin valt goed vast te stellen dat deze fase in het verstedelijkingsproces voor alle drie de steden vooral bepalend is geweest voor de huidige stedenbouwkundige structuur.

Over de vroege stadswording van Utrecht is maar relatief weinig met zekerheid bekend. In het voormalige castellum vormde zich in de zevende en achtste eeuw een kerkelijk cluster dat vanaf de tiende eeuw en zeker in de elfde eeuw sterk in omvang en belang toenam. Daarnaast kwam zowel ten westen als ten noorden van het kerkelijke cluster een handelsnederzetting tot ontwikkeling. De meest noordelijke, gelegen op een oeverwal langs de Vecht, blijkt uit archeologisch onderzoek de oudste te zijn (tiende en elfde eeuw) en kende een stedenbouwkundige structuur die sterk lijkt op die van andere vroegmiddeleeuwse handelsplaatsen zoals Dorestad, Deventer en Tiel.²⁶ De handelsnederzetting ten westen van het kerkelijke cluster is archeologisch gezien jonger (twaalfde eeuw), maar wordt op basis van historische gegevens als ouder beschouwd (tiende eeuw). Deze nederzetting kwam tot ontwikkeling op een oeverwal van de Rijn: het gebied rond de Steenweg en de Buurkerk. De stedenbouwkundige structuur is vergelijkbaar met die van de nederzetting langs de Vecht maar beter bewaard gebleven. Langs de weg op de oeverwal, de Steenweg, stonden huizen op langgerekte percelen (circa 70-80 meter) die doorliepen tot aan de rivier. Ook aan de overzijde van de Steenweg stonden huizen, die via stegen verbonden waren met het water. Verschillende stegen bestaan nog steeds, zoals de Lauwersteeg, Hekelsteeg of Masegast.

De stedenbouwkundige structuur van de Utrechtse handelsnederzettingen is opvallend genoeg ook te herkennen in het dertiende-eeuwse 's-Hertogenbosch en het veertiende-eeuwse Amsterdam (afb. 4a-c). In 's-Hertogenbosch werden de eerste huizen rond het Marktplaatsgebouw op langgerekte percelen die tot aan de verschillende waterstromen van de Binnendieze

strekten. De lengte van de percelen varieerde van 25 tot 60 meter. Door uitgebreid (bouw)historisch en archeologisch onderzoek is hier ook meer bekend over de breedte van de oudste percelen die varieerde van 9 tot 25 meter.²⁷ Van een regelmatige, smalle percellering, zoals die nu in de plattegrond is te herkennen, was dus niet vanaf het begin van de stadswording sprake. In het veertiende-eeuwse Amsterdam stonden de eerste huizen langs de Amsteldijken, de huidige Nieuwendijk-Kalverstraat en Warmoesstraat-Nes. De percelen liepen tot aan de Amstel, zeker na de buitendijkse aanplantingen van omstreeks 1330, waarbij aan beide zijden stroken grond van enkele tientallen meters in de Amstel werd gelegd.²⁸ Vanaf 1350 volgden binnendijkse uitbreidingen door het graven van de voorburgwallen. De oudste percelen die zich vanaf de Warmoesstraat tot aan de Oudezijds Voorburgwal uitstrekten waren 65 tot 80 meter lang en zo'n 8 tot 12 meter breed.²⁹ Later werden deze percelen opgesplitst, eerst in de breedte en vervolgens ook in de lengte.³⁰ Het straten- en ste-

Afb. 4a-c. Langgerekte percelen van straat tot waterloop: een vergelijkbare stedenbouwkundige structuur uit de stadswordingfase, aangegeven op de kadastrale minuut van 1832 en voor 's-Hertogenbosch op een reconstructiekaart van de middeleeuwse percelering (eigen bewerking van lijntekeningen van de Werkgroep kadastrale atlas Provincie Utrecht; afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, Gemeente 's-Hertogenbosch; R. Glaudemans)

genpatroon in het gebied werd bepaald door de veenontginningsstructuur uit de prestedelijke fase en is goed bewaard gebleven. Reeds aanwezige kavelssloten werden stegen in de stad, die op de westelijke Amsteloevers in zuidwestelijke richting en op de oostelijke oever in oostelijke richting georiënteerd waren.³¹

Naast landschappelijke verklaringen voor de vorming van stedelijke nederzettingen zijn ook machtspolitieke ontwikkelingen van invloed geweest op het proces van stadswording. Het is vaak lastig die invloed achteraf precies te reconstrueren, maar dat machtige lieden zich met het vroege proces van verstedelijking hebben bemoeid, valt soms nog uit het stadsbeeld op te maken. In Amsterdam is er de intrigerende kwestie van de laatdertiende-eeuwse versterking die in 1994 werd opgegraven tussen de Nieuwezijds Kolk en de Dirk van Hasseltsteeg. Wie dit kasteel gebouwd heeft, waarom, wanneer het weer verwoest is en door wie, zijn vragen die stadshistorici tot op heden bezighouden.³² In 's-Hertogenbosch bevinden de fundamenten van het oudste huis van de stad zich nog onder het pand aan de Pensmarkt 22. Dit was het tufstenen huis van de hertog van Brabant dat uit de late twaalfde eeuw dateert.³³ Bekend is dat de hertog de stadswording van 's-Hertogenbosch geïnitieerd of in ieder geval sterk gestimuleerd heeft.³⁴ Zo werd er al zeer snel, in het eerste kwart van de dertiende eeuw, een stadsmuur gebouwd. Die omsloot een klein gebied rond het Marktplein en had drie poorten waardoor de uitvalswegen naar Hintham, Orthen en Vught vanaf het plein de stad uitliepen.³⁵

In Utrecht waren de bisschoppen vanaf de tiende eeuw sterk van invloed op de stadswording. De steun van de Duitse koningen

was daarbij zeer belangrijk.³⁶ Zo werd in 936 de koninklijke tol van Muident naar Utrecht verplaatst en kreeg Utrecht eveneens het muntrecht. Door verlanding van de Rijn nam het belang van de Vecht als handelsroute toe. Om de beide Utrechtse handelsnederzettingen bereikbaar te houden werd rond het jaar 1000 een verbinding gegraven tussen de Rijn en de Vecht. Dit noordelijke deel van de Oudegracht (Weerdzijde) verbond de handelsnederzetting langs de Rijn met de handelsnederzetting langs de Vecht. Ook de monumentale nieuwbouw van verschillende kapittel- en parochiekerken, het bisschoppelijk paleis en de koninklijke palts Lofen zijn duidelijke manifestaties van de bisschoppelijke macht die de stadswording van Utrecht sterk hebben bepaald.

Stadswording: uitbreiding, versterking en verdichting

Gestuurd door sociaal-economische, politieke en juridische factoren krijgen alle nederzettingen tijdens de periode van stadswording te maken met processen van uitbreiding, versterking en verdichting. De morfologische uitwerking van deze processen verschilt echter per stad.

In Utrecht compenseerde de bisschop de handelaren voor het afdammen van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede met de verlening van stadsrechten.³⁷ De Duitse koning bevestigde deze stadsrechten in 1122. Utrecht mocht onder meer een stadswal aanleggen en een alternatieve scheepvaartroute graven vanaf de Lek, de Vaartse Rijn. Het tracé van de omwalling besloeg een grote oppervlakte van 132 hectare. Voor het graven van de stadgracht werd deels gebruik gemaakt van de Vecht en Kromme Rijn. Door de aanleg van de omwalling en gracht werden de verschillende Utrechtse kernen samengevoegd tot één stad. Naast het bisschoppelijk centrum rond het Domplein en de eerder genoemde handelsnederzettingen ging het onder meer om een zuidelijke, meer agrarische nederzetting in de omgeving van de Nicolaaskerk, eveneens op een oeverwal van de Rijn. Het zuidelijke deel van de Oudegracht (Tolsteegzijde) werd tegelijk met de Vaartse Rijn en de start van de omwalling in 1122 gegraven (afb. 5).

In 's-Hertogenbosch kreeg de uitbreiding op een andere manier vorm. De snel groeiende stad trad al snel buiten de dertiende-eeuwse stadsmuur. De belangrijkste kerk van de stad, de latere Sint-Janskathedraal, werd bijvoorbeeld vanaf 1250 buiten de stadsmuur gebouwd.³⁸ In de veertiende eeuw kwam er daarom een tweede stadsmuur. Het tracé werd bepaald door de uitvalswegen, waarlangs al bebouwing was ontstaan, en enkele zandheuvels. De rivieren Aa en Dommel werden deels gebruikt als stadgracht. Na de bouw van de tweede stadsmuur werd de eerste stadsmuur geleidelijk opgenomen in het stedelijk weefsel.³⁹ Er zijn nog verschillende delen aanwezig. Een mooi voorbeeld is het winkelpand aan de Hinthamerstraat 10-12 waar in de etalage een deel van Leuvense of Gevangenpoort te zien is.⁴⁰

Amsterdam breidde weer op een andere manier uit. Na de aanleg van de voorburgwallen werden omstreeks 1380 de achterburgwallen aangelegd. Het uitbreidingsprincipe was beide keren hetzelfde: vanuit de nederzetting langs de Amsteldijken werd landinwaarts een nieuwe gracht gegraven met aan de rand een wal met houten pallisade. Binnen de omwalling kon het nieuwe

Afb. 5. Utrecht in de stadswordingfase, rond het midden van de twaalfde eeuw. Binnen de omwalling zijn de drie nederzettingen en belangrijkste gebouwen aangegeven. Voor de omgrachting werd gebruik gemaakt van de Rijn en Vecht en een grenssloot van de immuniteit van de Mariakerk (GeoMedia uit H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2005, 16)

stadsgebied vervolgens bebouwd worden. Dat het veenontginningpatroon daarbij richtinggevend was voor het stratenpatroon kwam al eerder ter sprake.

Een van de meest structuurbepalende ingrepen is de bouw van een stenen stadsmuur. In Utrecht en Amsterdam werd pas na de periode van stadswording een stenen stadsmuur gebouwd. In Utrecht startte men vanaf 1225 met het vervangen van de aarden wal door een stenen muur.⁴¹ Het project was echter zo omvangrijk en kostbaar dat de muur pas omstreeks 1365 voltooid werd. In Amsterdam werd de stadsmuur tussen 1482 en 1490 aangelegd.⁴² Restanten van de muur zijn hier en daar nog te zien in de kademuren van het tracé Singel, Kloveniersburgwal en Gelderse Kade. Het verschil met 's-Hertogenbosch, dat al veel vroeger in haar ontwikkeling twee stenen stadsmuren kreeg, is te verklaren uit de vestingstatus van die stad. Als bolwerk in het noorden van het hertogdom Brabant, nabij de grens met de concurrerende gewesten Gelre en Holland, moest de stad goed verdedigbaar zijn. Bij de handelssteden Utrecht en Amsterdam ontbrak lange tijd de militaire urgentie om veel te investeren in de stadsverdediging. Voor Amsterdam is het bijvoorbeeld goed mogelijk dat pas op bevel van de toenmalige landsheer, de Bourgondische hertog, werk is gemaakt van een serieuze stadsverdediging.⁴³

Een laatste proces dat zeer bepalend is geweest voor de stedelijke structuur is verdichting. Hoewel de morfologische gevolgen van dit proces vooral na de periode van stadswording manifest worden, zijn de oorzaken al vroeger te plaatsen. De ruimte binnen de wallen of muren van een stad in wording werd namelijk

Afb. 6. Kerken en kloosterterreinen in Amsterdam (lichtoranje tint) binnen de laatvijftiende-eeuwse stadsmuur (rood). Nog bestaande middeleeuwse kerken zijn in donkeroranje tint aangegeven (kaart R. Glaudemans)

al vroeg voor een groot deel in beslag genomen door geestelijke instellingen als kapittels, kloosters en gasthuizen. Deze vaak ruime terreinen waren zeer extensief bebouwd en in gebruik als tuin, boomgaard of bleekveld. In Utrecht en 's-Hertogenbosch was rond het midden van de zestiende eeuw ongeveer een derde deel van het stedelijk grondgebied in gebruik bij geestelijke instellingen.⁴⁴ In Amsterdam waren de meeste kloosters gevestigd in het zuidoostelijke deel van de stad, dat pas in de vijftiende eeuw bij de stad getrokken werd (afb. 6).

De toenemende druk op de ruimte leidde tot verschillende vormen van verdichting. In alle drie de steden werden grote percelen in kleinere delen gesplitst en nam de bouwhoogte toe.⁴⁵ De perceelsdeling, de bebouwing ervan met allerlei particuliere huisjes, en de ontsluiting door middel van stegen en gangen, heeft het typische middeleeuwse stadsbeeld opgeleverd dat tegenwoordig sterk gewaardeerd wordt. De stegenstructuur van de Amsterdamse Wallen, de omgeving van de Utrechtse Steenweg en de Bossche Hinthamerstraat zijn in dit verband vergelijkbaar.

Dat ligt anders met een fenomeen dat aangeduid zou kunnen worden als 'infrastructurele verdichting'. Vooral aan de waterwegen van de drie steden is te zien dat infrastructurele verdichting verschillende vormen kan aannemen. De voor Utrecht kenmerk-

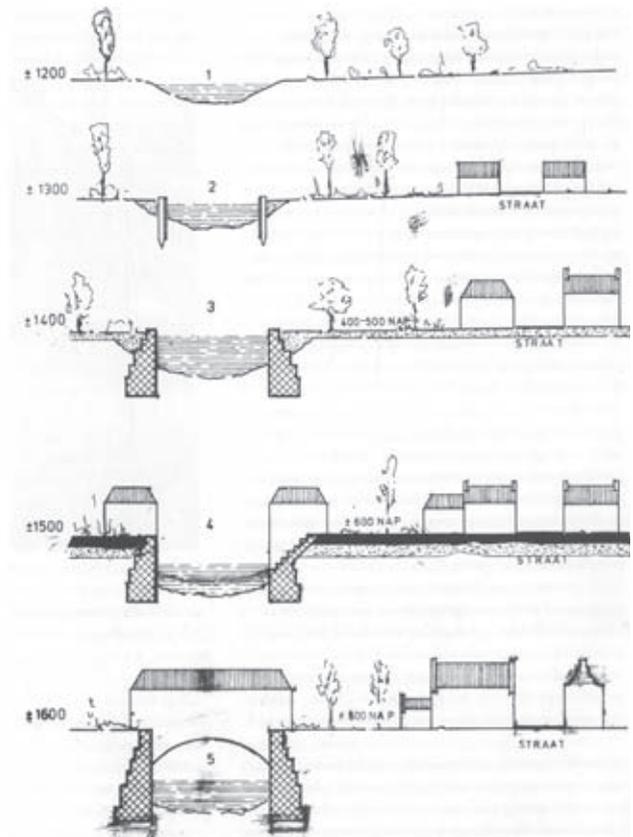

Afb. 7a. De bouw van een werfkelder (tekening H. Hundertmark)

kende werven en werfkelders langs de Oude- en Nieuwegracht zijn ontstaan vanaf de late twaalfde eeuw, toen het waterpeil in de Oudegracht stabiliseerde door de waterstaatkundige ingrepen buiten de stad.⁴⁶ De ruimte die daarmee gewonnen werd tussen het water en de huizen op de oever, werd benut door tunnels aan te leggen die onder de weg door naar de lager gelegen werven langs de gracht leidden. Dit uit de praktijk geboren verschijnsel langs de Oudegracht werd bij de aanleg van de Nieuwegracht tussen 1390 en 1393 direct nagevolgd (afb. 7a).⁴⁷

Kenmerkend voor 's-Hertogenbosch is dat de waterwegen van de Binnendieze niet voor maar achter de huizen langs stroomden. Op de oorspronkelijk langgerekte percelen tussen 'straat en stroom' waren de woonhuizen aan de straatkant gebouwd en de bedrijfsgebouwen aan de waterkant.⁴⁸ Via een tuin of steeg langs het woonhuis waren de bedrijven vanaf de straat te bereiken. Door de toenemende ruimtedruk begon men vanaf de vijftiende eeuw delen van de Binnendieze te overkluizen voor de bouw van nieuwe huizen en bedrijfsgebouwen (afb. 7b).

Het Amsterdamse grachtenbeeld is kenmerkend voor de steden in het Hollandse veengebied, waar de huizen veelal met de voorkant aan de gracht staan. Op sommige plekken was dit niet het geval, zoals bijvoorbeeld nu nog te zien is langs het noordelijke deel van de Warmoesstraat. Door een vroege aanplemping in de Amstel konden daar huizen gebouwd worden die met de achterzijde in het water en met de voorzijde aan de straat stonden.⁴⁹

Afb. 7b. Het overkluizen van de Binnendieze in 's-Hertogenbosch schematisch weergegeven (tekening H.A. Becks)

Een belangrijke verklaring voor de verschillen in infrastructurele verdichting lijkt te liggen in de natuurlijke oorsprong van of invloed op de waterwegen in de stad.⁵⁰ De waterwegen van Utrecht en 's-Hertogenbosch waren deels van natuurlijke oorsprong en werden pas in een later stadium beteugeld door de aanleg van waterstaatkundige werken. Daarna kon in de stad ruimte worden gewonnen op de oorspronkelijke relatief brede waterwegen. De Amsterdamse grachten daarentegen werden aangelegd toen de grotere waterstaatkundige infrastructuur al op orde was. De ruimteverdeling tussen het water en de omliggende bebouwing hoefde later niet meer aangepast te worden. Bij de uitzonderingen hierop, zoals het noordelijk deel van de Warmoesstraat, gaat het om de aanpassing van een natuurlijke waterloop.

Stedelijke bloeiperiode: uitbreiding en verfraaiing

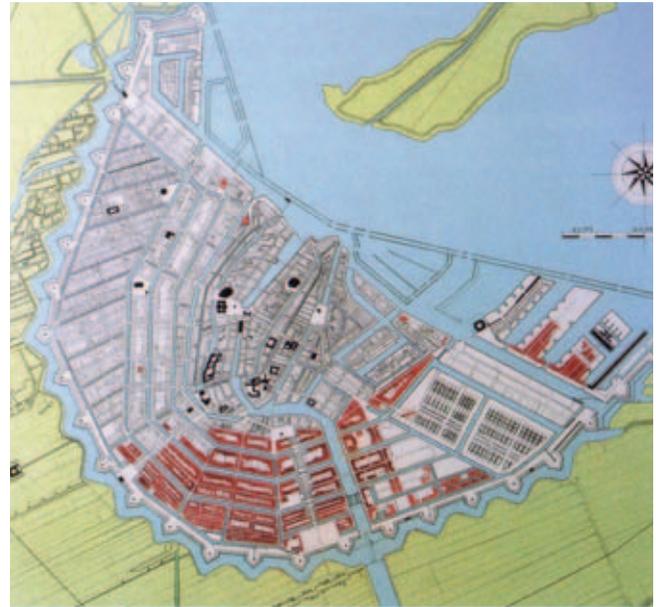
De periode van stadswording gaat over in een periode van stedelijke bloei. Een harde lijn tussen de twee periodes is uiteraard niet te trekken. Noodzakelijke voorwaarden voor beide periodes zijn een goedlopende economie en een constante bevolkingstrek naar de stad. In ruimtelijke zin is het onderscheid enigszins aan te geven door te letten op nieuwe stadsuitbreidingen en de verfraaiing van het stadsbeeld. De stedelijke bloeiperiode en de verschillende fasen van stadsontwikkeling die daarop volgden, zijn vooral bepalend geweest voor de bebouwing van de huidige binnensteden.

Afb. 8. De kaart van Utrecht van Jacob van Deventer, ca. 1570. Langs de uitvalswegen zijn voorsteden tot stand gekomen

Na de enorme uitbreiding van 1122 vond in Utrecht nog maar één officiële stadsuitbreiding plaats. Rond 1330 werd een voorstad langs de Vecht ommuurd, de Bemuurde Weerd. Op de kaart van Jacob van Deventer van omstreeks 1570 blijkt dat er rondom de stad nog meer uitgestrekte voorsteden lagen, die echter nooit officieel (door ommuring) bij de stad getrokken zijn (afb. 8). De verfraaiing van het stadsbeeld werd in Utrecht al in de elfde

eeuw ingezet met de bouw van verschillende monumentale kerken. Van de elfde eeuw tot halverwege de zestiende eeuw was Utrecht de grootste en belangrijkste stad van de noordelijke Nederlanden. Ergens in deze eeuwenlange periode zou de overgang tussen de stad in wording en de stad in bloei gezocht moeten worden. Ook in 's-Hertogenbosch is de overgang diffuus. Na de bouw van de tweede stadsmuur werd nog twee keer een reeds

Afb. 9a-b. De stadsplattegrond van Amsterdam rond 1655 (links) en rond 1725 (rechts) (kaarten Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam)

bestaande voorstad ommuurd.⁵¹ Het uiteinde van de Vughterstraat werd tussen 1375 en 1420 bij de stad getrokken en het uiteinde van de Hinthamerstraat tussen 1500 en 1540. Verfraaiing van het stadsbeeld vond er al vanaf de dertiende eeuw plaats, zoals onder meer blijkt uit de bouw van verschillende grote stenen huizen rondom de Markt en de Hooge Steenweg.⁵² Gezien de snelle stadswording van 's-Hertogenbosch moet de overgang naar de stedelijke bloeiperiode ergens in de dertiende eeuw gezocht worden.

Voor Amsterdam is het onderscheid tussen stadswording en stedelijke bloei scherper te maken. Na de ommuring van de stad in de late vijftiende eeuw duurde het bijna een eeuw voor de stad weer uitbreidde.⁵³ Maar vanaf het einde van de zestiende eeuw volgden de uitbreidingen elkaar razendsnel op en verkreeg het Amsterdamse stadsbeeld wereldwijde faam.

De Gouden Eeuw van Amsterdam, tussen grofweg 1578 en 1670, is een belangrijk scharnierpunt in de vergelijking tussen de drie steden. In de roerige tijden van de kerkelijke Reformatie en de politieke Opstand tegen de Spaanse overheersing passeerde het relatief jonge Amsterdam de belangrijkste middeleeuwse steden van de noordelijke Nederlanden, Utrecht en 's-Hertogenbosch. Met de oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gingen de steden deel uitmaken van een groter staatkundig en economisch verband dat bovendien voor een lange periode aanhield, in feite tot op heden. Vanaf dit moment wordt de stadsontwikkeling dan ook synchroon vergeleken. Utrecht en 's-Hertogenbosch zijn over het hoogtepunt van hun bloeiperiode heen, terwijl Amsterdam pas aan het begin staat van een grote bloeiperiode.

De reeks stadsuitbreidingen in Amsterdam begon aan het einde van de zestiende eeuw met twee uitbreidingen die vooral gericht waren op het binnen de stadsverdediging brengen en vervolgens uitbreiden van de scheepvaartindustrie ten oosten van de stad, de zogeheten Lastage. In omvang werden deze uitbreidingen echter

ver overtroffen door de zogenoemde Derde (1610-1613) en Vierde Uitleg (1654-1663), die ook op Europese schaal uniek waren.⁵⁴ De Derde Uitleg bestond uit verschillende functionele onderdelen en deelgebieden. Na de aanleg van een fortificatieliene werden nieuwe havens en werkeilanden aangelegd. Een ander deel van het nieuwe stadsgebied werd opnieuw verkaveld volgens internationaal gangbare principes van regelmaat en symmetrie en doorsneden met brede grachten en radiale en tangentiële straten. De rechthoekige kavels werden bestemd voor de bouw van kapitale herenhuizen, waarmee een exclusief woongebied voor de welgestelde klasse moest ontstaan. De opzet van deze zogenoemde grachtengordel verschilde sterk van de naastgelegen Jordaan, waar de stedenbouwkundige structuur werd bepaald door het bestaande veenontginningspatroon. Al in de zestiende eeuw was binnen deze structuur een uitgebreide voorstad ontstaan, die vanwege pragmatische redenen grotendeels geconsolideerd werd in de nieuwe stadsuitbreiding.

De Vierde Uitleg bouwde voort op de stedenbouwkundige structuur van de voorgaande vergroting, maar werd consequenter doorgevoerd en vanuit verkeerstechnisch oogpunt ook verbeterd. Alle aanwezige bebouwing in het nieuwe stadsgebied werd gesloopt en alle aanwezige structuren (wegen en waterlopen) rechtgetrokken of gedempt. De functionele volgorde van uitleg – fortificaties, havens en werkeilanden, woongebieden – was eveneens gelijk aan de voorgaande stadsuitbreiding. Daarnaast was ook het reguleren van de waterstaatkundige huishouding in het nieuwe stadsgebied een belangrijk onderdeel van beide stadsuitbreidingen (afb. 9a-b).

De vorm van de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen, met haar brede straten en grachten en grote, rechthoekige percelen, was ingegeven door praktische doelmatigheid en maximaal economisch profijt. Ook een zeker esthetisch ideaal van uniformiteit en grootschaligheid speelde een rol.⁵⁵ Dat gold zeker voor de

Afb. 10a-b. De uitbreidingsplannen voor Utrecht van Hendrik Moreelse uit 1664 (links) en Everard Meyster uit 1670 (rechts)

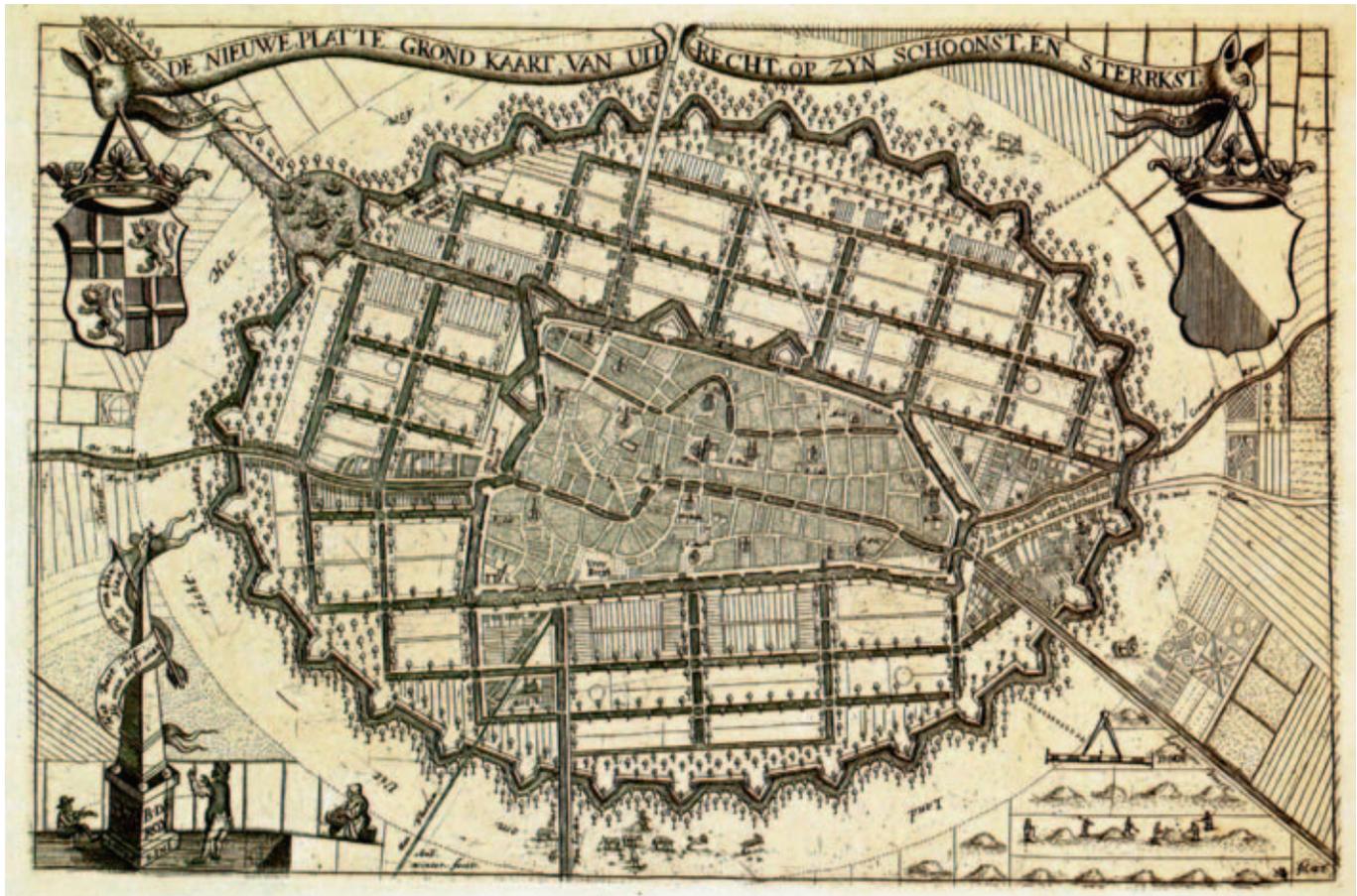
bebouwing van de grachtengordel, waar de meest vermogende kooplieden soms vier kavels samenvoegden voor de bouw van hun herenhuis met tuin en bijgebouwen. Ook de omvangrijke ensembles van de Amstelhof (thans Hermitage Amsterdam) en de wevershuisjes aan de Vijzelgracht kunnen in dit verband genoemd worden. Over het algemeen trad in de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen schaalvergroting op ten opzichte van het stadsbeeld van het laatmiddeleeuwse centrum. Maar ook in het oude centrum werd soms op grote schaal gebouwd. Het nieuwe stadhuis aan de Dam is daarvan het meest bekende voorbeeld. De enorme proporties van het gebouw contrasteerden sterk met het fijnmazige weefsel van de laatmiddeleeuwse binnenstad.⁵⁶

Buiten het gewest Holland breidden steden in de zeventiende eeuw niet uit, met uitzondering van Groningen, Zwolle en Vlissingen.⁵⁷ In Utrecht, dat eeuwenlang toonaangevend was geweest in de noordelijke Nederlanden, werden in de zeventiende eeuw wel plannen gemaakt om de stad uit te breiden.⁵⁸ Aan deze plannen, die nooit verder kwamen dan de ontwerpfase, valt een duidelijke gelijkenis met de Amsterdamse stadsuitbreidingen op (afb. 10a-b).

Los van de uitbreidingen vallen twee ontwikkelingen te noemen

die vanaf het einde van de zestiende eeuw en gedurende de zeventiende eeuw zowel in Amsterdam als in Utrecht en 's-Hertogenbosch speelden. In elke stad werden de vestingwerken gemoderniseerd volgens de laatste inzichten uit de vestingbouwkunde.⁵⁹ Aanleiding en noodzaak daartoe was de Tachtigjarige Oorlog waar de steden in meer of mindere mate mee te maken hadden. De verschillende bastions die rond de steden werden aangelegd, zijn in elke stad nog herkenbaar. Meestal zijn ze zichtbaar als opvallende uitstulpingen langs de randen van de binnenstad, en zijn ze opgenomen in het stratenplan of een stadsplantsoen. In Utrecht was al voor het uitbreken van de Opstand een dwangburcht (Vredenburg) gebouwd, die zowel diende ter bescherming als ter controle van de stadsbewoners. Als gehaat symbool van de Spaanse overheersing werd de dwangburcht in 1577 gesloopt.⁶⁰ Er bevinden zich nog verschillende fundamenten en muurresten in de ondergrond. In 's-Hertogenbosch werd ook een dwangburcht gebouwd die veel beter bewaard gebleven is.⁶¹ De zogenoemde Citadel werd gebouwd nadat Staatse troepen de stad in 1629 hadden ingenomen. Voor een vrij schootsveld naar de stad werd een deel van de wijk aan het Ortheneinde afgebroken (afb. 11).

Een tweede ontwikkeling die in elke stad valt te constateren is de

herstructurering van voormalige klooster- en kapittelterreinen, die na de kerkelijke omwenteling van de Reformatie veelal waren onteigend. Sommige gebouwen bleven door herbestemming bewaard, veel andere werden gesloopt voor de aanleg van nieuwe wegen en woningbouw. In Utrecht werden verschillende nieuwe wegen over voormalige klooster- en kapittelterreinen aangelegd, zoals de Korte Nieuwstraat, de Keistraat, De Boothstraat en de Pieterstraat.⁶² In Amsterdam vond veel stedelijke inbreiding plaats, waarbij de voormalige kloosterterreinen opnieuw werden verkaveld en met woningen bebouwd⁶³. In 's-Hertogenbosch werd alleen het oudste klooster van de stad, het Minderbroedersklooster, succesvol geherstructureerd. Pogingen om ook andere kloosterterreinen te ontwikkelen bleven beperkt tot de aanleg van een enkele 'Nieuwstraat' zonder bebouwing.⁶⁴ Hierdoor bleven er grote onbebouwde terreinen in de stad aanwezig, vooral aan de noordoostkant (afb. 11).

Stagnatie en krimp: verval en instandhouding

De achttiende eeuw is in stedenbouwkundig opzicht een rustige tijd. Er vonden geen stadsuitbreidingen plaats, ook niet in Amsterdam waar de Vierde Uitleg zelfs niet volgebouwd werd. Ten oosten van de Amstel was de uitgifte van bouw kavels rond 1670 gestagneerd. Het gebied tussen de Plantage Muidergracht en het Entrepotdok lag zelfs nog geheel braak. Het werd daarom

in 1682 door het stadsbestuur bestemd tot groen wandel- en tuin-gebied, de Plantage geheten.⁶⁵ De aanwezigheid van dierentuin Artis komt voort uit deze bestemmingswijziging. In de achttiende eeuw vond ook relatief weinig nieuwbouw in de steden plaats. De meeste bouwactiviteiten lijken gericht te zijn op de instandhouding en verbetering van het bestaande bouwbestand. Zo werden er veel gevels gemoderniseerd volgens de laatste modeopvattingen en verdiepingen aan huizen toegevoegd.⁶⁶ Bij de achttiende-eeuwse nieuwbouwprojecten valt een continuering van de schaalvergroting op, die al in de voorgaande eeuw was ingezet. Te noemen vallen bijvoorbeeld Felix Meritis aan de Keizersgracht in Amsterdam en de Fundatie van Renswoude aan de Agnietenstraat in Utrecht.⁶⁷

Ook in de eerste helft van de negentiende eeuw breidden de steden niet uit. In die periode vonden echter wel twee andere stedenbouwkundige ontwikkelingen plaats. Zo werden er enkele grootschalige nieuwe structuren in de stad aangelegd, op initiatief van koning Willem I. In Amsterdam ging het om de aanleg van het Entrepotdok en het Ooster- en Westerdok tussen 1827 en 1840. In combinatie met het eerder aangelegde Noord-Hollands Kanaal moest daarmee de bereikbaarheid van de haven verbeterd worden.⁶⁸ In 's-Hertogenbosch werd tussen 1822 en 1826 de Zuid-Willemsvaart aangelegd, waarmee een nieuwe scheepvaartverbinding met Maastricht tot stand kwam. Op aandringen van het stadsbestuur werd het kanaal door de noordoostkant van de

Afb. 11. De stadsplattegrond 's-Hertogenbosch van Joan Blaeu uit ca. 1645 (noorden linksonder). Duidelijk is het vrije schootsveld rond de citadel aan het Ortheneinde te zien, evenals de omvangrijke onbebouwde terreinen aan de noordoostkant van de stad

stad aangelegd om uit te monden in de Binnenhaven.⁶⁹ Hoewel het kanaal in de binnenstad grotendeels door onbebouwde voormalige kloosterterreinen liep, moest op bepaalde plekken flink gesloopt worden, zoals bij het Hinthamereinde. Bovendien werd de binnenstad door het nieuwe kanaal nu nadrukkelijk in tweeën gedeeld.

Een tweede ontwikkeling betreft de ontmanteling en herontwikkeling van de vestingwerken, die in Utrecht en Amsterdam vanaf ongeveer 1820 fasegewijs plaatsvond. In Utrecht verliep dit proces planmatiger dan in Amsterdam. Het Utrechtse stadsbestuur gaf (landschaps)architect Jan David Zocher in 1829 de opdracht tot het maken van een plan voor herinrichting van en uitbreiding op de voormalige vestingwerken rond de stad.⁷⁰ Zocher ontwierp een singelplantsoen in landschapsstijl en deed ook voorstellen voor de omliggende bebouwing. Het park werd volgens zijn ontwerp aangelegd, de bebouwing slechts op onderdelen. Door de

aanleg van het singelplantsoen werd de manfeste scheiding tussen stad en buitengebied opgeheven. Het naar binnen gerichte karakter van de vestingstad veranderde in een op het buitengebied gerichte houding. Aan de overzijde van de stadssingels werden dankzij het uitzicht op het singelplantsoen statige villa's gebouwd, waarmee in Utrecht een fraai stedenbouwkundig ensemble rondom de binnenstad ontstond.

In Amsterdam verliep de ontmanteling en herontwikkeling van de vestingwerken gefragmenteerd en onsamenhangend.⁷¹ Er ontstond een mix van plantsoenen, fabrieken, bedrijfsgebouwen, militaire voorzieningen en een gevangenis. Verschillende plantsoendelen en enkele gebouwen resteren tegenwoordig nog. In 's-Hertogenbosch werd de vestingstatus van de stad pas in 1874 opgeheven.⁷² De vestingwerken bleven daar echter grotendeels intact vanwege hun waterkerende functie in het stroomgebied van de Aa, de Dommel en de Dieze. Opvallend genoeg worden

de onderdelen die destijds of later wél gesloopt zijn sinds een aantal jaren weer gereconstrueerd om het beeld van 's-Hertogenbosch als vestingstad visueel te versterken.

Hernieuwde bloei: nieuwe infrastructuur, sanitatie en eerste cityvorming

In de periode vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot omstreeks 1930 brak voor alle drie de steden een nieuwe bloei-periode aan. De steden breidden voor het eerst sinds lange tijd weer uit, waardoor het ruimtelijke onderscheid met de huidige binnensteden ontstond.

De sterke bevolkingsgroei werd aanvankelijk binnen de bestaande stad opgevangen door verdichting van de bebouwingsgraad en verhoging van de bewoningsgraad. In de armere buurten van de stad ontstonden nauwe gangen- en stegenstelsels met opeengestapelde krotten en kamerwoningen waar nauwelijks daglicht in doordrong. In Amsterdam kwam dit voor in delen van de Jordaan, in Utrecht in Wijk C. In 's-Hertogenbosch zijn nog relatief veel stegen en gangen met negentiende-eeuwse woningen aanwezig, vooral langs de Vugtherstraat, de Kerkstraat en de Verwersstraat.⁷³ Ze dragen poëtische namen als Achter den Engelschen Pispot, Achter het Azijntonnetje en Achter het Zwarte Beerke. De armzalige leefomstandigheden in deze buurten deden charitatieve instellingen en particuliere woningbouwverenigingen vanaf 1850 initiatieven ontplooiën om de huisvesting van de lagere sociale klasse te verbeteren. Een fraai voorbeeld daarvan zijn de zogeheten Zeven Steegjes ten zuiden van de Geertekerk in Utrecht. Dit ensemble van eenvoudige arbeidershuisjes werd vanaf 1850 gebouwd in opdracht van het Rooms-Katholieke Armenbestuur en is tegenwoordig een gewilde woonlocatie in de binnenstad. Een vroeg voorbeeld van sociale woningbouw in Amsterdam is het woningcomplex aan de Planciusstraat 8-20 uit 1856. In de jaren daarna volgden verschillende woningbouwcomplexen in de Jordaan.

Sanitatie was een andere ingreep die gericht was op het verbeteren van de leefomstandigheden in de stad. De grachten en waterlopen van de stad functioneerden eeuwenlang als openbare riolen en watervoorziening tegelijkertijd, waarmee ze een bron van infectie en ziektes waren. Toen dit inzicht doordrong werd begonnen met de demping van grachten en waterlopen en de aanleg van een gesloten riolering. Vooral in Amsterdam werden tussen 1850 en 1900 veel grachten gedempt. Sommige dempingen hadden ook een verkeerskundig doel. In de Jordaan sloten de gedempte Goudsbloemgracht (de huidige Willemsstraat) en Anjeliërsgracht (Westerstraat) aan op de woningbouwcomplexen die vanaf 1872 verrezen op de voormalige stadswallen tussen de Lijnbaansgracht en Singelgracht.⁷⁴ In 's-Hertogenbosch vonden dergelijke sanitaire ingrepen pas vanaf 1920 plaats. Er werden krottenwijken opgeruimd rond de Mortelkazerne en de Baselaarstraat en een eerste tak van de Binnendieze werd gedempt en vervangen door riolering.⁷⁵ In Utrecht werd Wijk C pas na de Tweede Wereldoorlog aangepakt en kregen de laatste panden langs de Oude- en Nieuwegracht pas in 2007 aansluiting op de riolering.⁷⁶

De aanleg van het spoorweginet had eveneens belangrijke ruim-

telijke gevolgen voor de binnenstad.⁷⁷ De verbinding vanuit het centrum met het centrale station werd zeer belangrijk. In 's-Hertogenbosch werd deze verbinding gecreëerd met de aanleg van de Visstraat en de Wilhelminabrug. In Utrecht werd het tracé Vredenburg, Lange Viestraat, Potterstraat, Janskerkhof en Nobelstraat verbreed en heringericht. In Amsterdam was het Centraal Station tussen 1876 en 1889 in het open havenfront van het IJ aangelegd. Het deels gedempte Damrak en de geheel gedempte Nieuwezijds Voorburgwal werden belangrijke verbindingroutes met het centrum.

In het laatmiddeleeuwse centrum van Amsterdam manifesteerde zich zeer duidelijk een eerste golf van cityvorming. Het woningbestand verminderde tussen 1870 en 1925 met meer dan 30 procent.⁷⁸ Kantoren vestigden zich vooral langs het Damrak, het Rokin, de Nieuwezijds Voorburgwal en de Spuistraat (de in 1866 gedempte Nieuwezijds Achterburgwal). De Nieuwendijk en Kalverstraat ontwikkelden zich tot winkelstraten met uitlopers naar het Leidseplein en Rembrandtplein, waar vooral cultuur- en vermaakfuncties gevestigd werden. De nieuwe kantoorgebouwen, hotels, winkels en warenhuizen hadden veelal een grotere schaal dan de bestaande bebouwing en doordat nergens samenhangende gevelwanden werden ontworpen veranderden straten als het Damrak, Rokin en de Nieuwezijds Voorburgwal 'in schilderachtige boulevards, waarin verschillende functies, bouwhoogtes, materialen en architectuurvormen door elkaar bleven bestaan' (afb. 12).⁷⁹

Ook in Utrecht vond cityvorming al voor de Tweede Wereldoorlog plaats, met winkels en warenhuizen langs de Lange Viestraat, het postkantoor aan de Neude en kantoren langs de Nobelstraat en Vredenburg.⁸⁰ In 's-Hertogenbosch ging het heel anders. Daar vestigden zich in de negentiende eeuw opnieuw kloosters in de stad, veelal op de voormalige middeleeuwse kloosterterreinen.⁸¹

Grote welvaart: herstructurering en behoud, tweede cityvorming

De periode na de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw werd gekenmerkt door een tweede golf van cityvorming, waarbij functiespecialisatie, schaalvergroting en aanpassing van de infrastructuur centraal stonden. De stedenbouw werd sterk bepaald door het modernistische gedachtegoed dat al vóór de Tweede Wereldoorlog was ontwikkeld.⁸² Soms hadden de grote veranderingen die het stadsbeeld onderging direct of indirect met de geleden oorlogsschade te maken. In 's-Hertogenbosch werd bijvoorbeeld veel nieuw gebouwd rond de Markt, waar veel panden verwoest waren. In Amsterdam werd de ontvolkte en geplunderde Jodenbuurt geherstructureerd. Het wooneiland Vlooienburg werd geheel afgebroken voor de bouw van een nieuw stadhuis en muziektheater. In 's-Hertogenbosch vond een dergelijke kaalslag plaats in het Tolbrugkwartier. Het vormde de opmaat tot een totale herstructurering van het gebied tussen de noordkant van de Markt en de Zuid-Willemsvaart, die tot op vandaag voortduurt. In Utrecht werd de Stationswijk afgebroken om plaats te maken voor Hoog Catherijne, een overdekt winkelcentrum met tevens woon- en kantoorfuncties. De nieuwe bebouwing in de binnenstad was doorgaans

Afb. 12. Perceeloverschrijdende nieuwbouw (gele vlakken) en veranderde rooilijnen (rode lijnen) na 1850 in het laatmiddeleeuwse centrum van Amsterdam (kaart R. Glaudemans)

grootschalig en modernistisch van architectuur. Soms werd ook opvallend hoog gebouwd, zoals de Neudeflat in Utrecht en de woontoren aan het Burgemeester Loeffplein in 's-Hertogenbosch.⁸³

In alle binnensteden drong het verkeersvraagstuk zich meer dan ooit op. Er werden drastische maatregelen voorgesteld om de fijnmazige structuur van de binnenstad aan te passen aan het autoverkeer. In Utrecht werd het noordelijk deel van de Catherijnesingel gedempt en een elfbaans autoweg aangelegd. In Amsterdam werd begonnen met de aanleg van een nieuwe centrumroute en verbinding met de noordelijke IJ-oever. Voor het IJ-tunneltracé werden Valkenburg geheel en Rapenburg deels gesloopt. Uit zuidelijke richting werd de Weesperstraat, als verlenging van de Wibautstraat, verbreed en bebouwd met modernistische kantoorpanden. Ook de Jodenbreestraat onderging een dergelijke metamorfose. Het zogenoemde Maupoleum dat hier in 1971 gebouwd werd, is een goed voorbeeld van het spanningsveld tussen de architectuur en stedenbouw van het naoorlogse modernisme en de historische stad. Het contrasteerde sterk met de schaal en architectuur van het verderop gelegen zeventiende-eeuwse De Pintohuis, dat op de nominatie stond om gesloopt te worden voor de verbreding van een volgende straat, de Sint-Antoniebreestraat. De Nieuwmarktbuurt had tevens te maken met grootschalige

sloop vanwege de aanleg van de eerste metrolijn tussen het Centraal Station en de Bijlmermeer. Massale protesten en rellen tegen de ingrepen in 1975 leidden uiteindelijk tot de aanpassing van de plannen aan de schaal en structuur van de historische stad. Het De Pintohuis werd gerestaureerd, de Sint-Antoniebreestraat bleef smal, het Maupoleum werd al in 1994 afgebroken.⁸⁴

De omslag in het denken over behoud en vernieuwing van de binnenstad voltrok zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw ook in de andere steden. 's-Hertogenbosch en Utrecht werden in 1972 en 1976 door het Rijk tot beschermd stadsgezicht verklaard. Het behoud van de menselijke schaal en fijnmazige structuur van de binnenstad kwamen voorop te staan.⁸⁵ In 's-Hertogenbosch uitte zich dat vooral in de restauratie van de Binnendieze en aanpalende panden. In de meest recente plannen wordt zelfs voorgesteld om een gedempte Binnendieze-tak te reconstrueren.⁸⁶ In Utrecht werden onder andere de werven en werfkelders gerestaureerd. Met de sloop van het Wilhelmina Kinderziekenhuis werd tevens een grootschalige toevoeging uit de voorgaande periode teniet gedaan. In alle drie de steden valt te constateren dat nieuwe gebouwen worden vormgegeven met meer afstemming op de schaal en maat van de historische omgeving. De architectuur kan daarbij ofwel op de bestaande omgeving aangepast zijn (contextueel) ofwel daar juist opzettelijk mee contrasteren (contrasterend). Een voorbeeld van contextuele architectuur is het woningbouwcomplex aan de Walsteeg/Mariaplaats in Utrecht, dat geïnspireerd is op middeleeuwse kannikenhuizen. Contrasterende architectuur is bijvoorbeeld het 'Kleinste Huisje' in Utrecht of het Stadskantoor in 's-Hertogenbosch.⁸⁷

Nieuwe gezichtspunten

Voor de stedenbouwhistorische vergelijking tussen de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch, werd een stadsmorfologische methode gevolgd en is gebruik gemaakt van het uit de interdiscipline erfgoedstudies afkomstige theoretische concept van de landschapsbiografie, in het bijzonder het begrip 'historische gelaagdheid'. De steden werden beschouwd als artefacten die over de lange termijn gevormd zijn als gevolg van opeenvolgende ruimtelijke transformaties. De theorie gaat er daarbij van uit dat transformaties plaatsvinden in een wisselwerking van uiteenlopende factoren: sociaal-economische ontwikkelingen, politiek-bestuurlijke ontwikkelingen, ecologische processen en mentaliteitshistorische veranderingen.

De meerwaarde van deze vergelijkende studie ligt allereerst in het blootleggen van enkele lange lijnen en patronen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis die veelal verborgen blijven in afzonderlijke deel- en dieptestudies naar de ruimtelijke ontwikkeling van steden. Deze lijnen en patronen zijn in het voorgaande toegelicht en schematisch samengevat in schema 1. Het verstedelijkingsproces is daarin onderverdeeld in verschillende fasen. In elk van die fasen werden specifieke delen van het huidige stadsbeeld (bestaande uit objecten en structuren) gevormd. Het meest algemene patroon dat vastgesteld kon worden, is dat

de prestedelijke fase vooral bepalend is geweest voor de ligging en locatie van de huidige stad, de fase van stadswording voor de structuur, en de opeenvolgende fasen van stadsontwikkeling vooral voor het bouwbestand. Ook de structuurfasekaarten van de huidige binnensteden laten dit goed zien (afb. 13a-b). Voor zowel Utrecht, Amsterdam als 's-Hertogenbosch geldt dat hun respectieve fasen van stadswording bepalend zijn geweest voor het overgrote deel van de stedenbouwkundige structuur. Binnen het algemene patroon kunnen verschillende ontwikkelingen worden vastgesteld die in elke stad sporen hebben nagelaten, zoals de opeenvolgende fasen van stedelijke bloei, stagnatie en krimp, hernieuwde bloei en grote welvaart.

Hoewel enerzijds uit de historische gelaagdheid van de hedendaagse binnensteden algemene processen van verstedelijking kunnen worden afgeleid, blijken anderzijds de vormen die deze processen aannemen soms significant van elkaar te verschillen. Een goed voorbeeld zijn de waterwegen in de drie steden en de manier waarop de bebouwing daarlangs is gesitueerd. Amsterdam heeft het voor de Hollandse steden kenmerkende grachtenbeeld: huis-kade-gracht-kade-huis. Utrecht heeft het voor Nederland bijzondere grachtenbeeld met werven en werfkelders. In 's-Hertogenbosch lopen de waterwegen achter de huizen langs en zijn bovendien veel delen overkluisd, wat eveneens een kenmerkend stadsbeeld oplevert. Drie verschillende stadsbeelden die volgens vergelijkbare processen van stadswording en -ontwikkeling zouden zijn gevormd, dat roept vragen op. Is het verstedelijkingsproces, op hoofdlijnen gereconstrueerd vanuit morfologisch oogpunt, wel verklarend voor de vorm van de huidige binnensteden?

Om de vorm van steden beter te begrijpen en nadere verklaringen te vinden voor morfologische overeenkomsten en verschillen tussen steden moet het verstedelijkingsproces breder en dieper bestudeerd worden. De vorm van een stad kan in dit opzicht niet los gezien worden van haar specifieke historische context. Ook dergelijk vervolgonderzoek kan goed vergelijkend opgezet worden. Tot besluit volgt daarom een aanzet tot een bredere bestudering van het verstedelijkingsproces, waarbij het theoretische concept van de landschapsbiografie opnieuw van pas komt.⁸⁸

Net zoals van een landschap gezegd kan worden dat het een levensgeschiedenis of biografie heeft, kan dat van een stad gezegd worden. Het proces dat de stad vormt en gevormd heeft – het verstedelijkingsproces – vindt plaats in een wisselwerking van uiteenlopende factoren, die per stad en door de tijd heen in samenstelling kunnen verschillen. Sommige sturende factoren zijn voor elke stad hetzelfde. Bereikbaarheid en transport bijvoorbeeld zijn de sturende factoren achter de aanleg van straten, stegen en grachten. Het aanleggen van dammen, dijken en stadsmuren gebeurt uit het oogpunt van veiligheid. De factor comfort is sturend voor het scheiden van woon- en werkgebieden en de aanleg van zaken als waterleiding en riolering. Het steeds meer bouwen in (bak)steen vanaf de late middeleeuwen is door beide motieven, zowel veiligheid als comfort, ingegeven. Deze en andere gemeenschappelijke factoren maken dat steden dezelfde of sterk gelijkende vormen aannemen.

Andere factoren in het verstedelijkingsproces maken juist dat steden verschillende vormen aannemen. De drie factoren die het meeste onderscheid tussen steden veroorzaken zijn economie, landschap en macht/politiek. Een goedlopende economie, waarbij er voldoende werkgelegenheid is die nieuwkomers aantrekt,

Prestedelijke fase: bepalend voor ligging en locatie

	Objecten	Structuren
Natuurlijke aanzetten		Reliëf, natuurlijke waterlopen, grondsoort
Menselijke ingrepen		Castellum, dam, dijken

Stadswording: bepalend voor structuur

Objecten	Structuren
Eerste stenen huizen, kerken en kloosters, verdedigingswerken	Straten, (ruime) percelen, gegraven waterlopen, stegen, klooster- en kapittelterreinen, ommuring en versterking van de stad, perceelsdeling, infrastructurele verdichting

Stadsontwikkeling: bepalend voor bouwbestand

	Objecten	Structuren
Bloei	Eerste schaalvergroting en verfraaiing, aanpassing en uitbreiding verdedigingswerken	Stadsuitbreiding, herontwikkeling klooster- en kapittelterreinen
Stagnatie en krimp	Weinig nieuwbouw, instandhouding, gevelvernieuwingen en verbouwingen	Aanleg enkele grootschalige nieuwe structuren, ontmanteling en herontwikkeling vestingwerken
Hernieuwde bloei	Nieuwbouw kerken en kloosters, (sociale) woningbouw, kamerwoningen	Komst spoorwegen, ingrepen voor sanitatie of cityvorming: toevoeging of verwijdering van structuren
Grote welvaart	Modernistische nieuwbouw: grootschalig en hoog. Daarna restauratie en behoud historische panden. Huidige nieuwbouw veelal contextueel of contrasterend	Verdergaande cityvorming. Ingrepen voor verkeersvraagstuk: toevoeging of verwijdering van structuren. Invoering Beschermd Stadsgezichten

Schema 1: Enkele lange lijnen in de Nederlandse stedenbouwgeschiedenis

Afb. 13a-c. Een onderdeel van de historische gelaagdheid in beeld gebracht. De structuurfasekaarten tonen de ouderdom van het stratenpatroon in de binnensteden van Amsterdam (linksboven), Utrecht (rechtsboven) en 's-Hertogenbosch (rechtsonder), schaal 1:225.000 (kaarten Reinout Klarenbeek)

kan de stad doen uitbreiden. Het zeventiende-eeuwse Amsterdam, dat veel immigranten uit de zuidelijke Nederlanden aantrok, is een goed voorbeeld. In economische hoogtijdagen is er ook voldoende kapitaal om de stad te verfraaien, terwijl economische stagnatie of neergang zich in het stadsbeeld uit door instandhouding van het bestaande bouwbestand of het verval daarvan.⁸⁹ De niet uitgevoerde uitbreidingsplannen voor Utrecht uit de zeventiende eeuw zijn wat dit betreft illustratief.

Het landschap waarin een stad ontstaat en ontwikkelt, is een andere onderscheidende factor in het verstedelijkingsproces. Voor het grootste deel van de steden in het Nederlandse laagland, zijn vooral landschappelijke kenmerken als hoog en laag en nat en droog bepalend geweest voor de inrichting. De veenontginningen in het Amstelland zijn structuurbepalend voor Amsterdam, terwijl de oeverwallen van Rijn en Vecht dat voor Utrecht zijn. Landschappelijke kenmerken kunnen ook bepalend

zijn voor de richting waarin een stad zich ontwikkelt. Zo waren in het veertiende-eeuwse 's-Hertogenbosch bij de aanleg van de tweede stadsmuur enkele zandheuvels en delen van de rivierlopen Aa en Dommel richtinggevend. Ook een rond de stad gelegen natuurlijke voorraad bouwmaterialen (hout, natuursteen) kan van invloed zijn op de vormgeving.

Niet in de laatste plaats is de machtspolitieke factor van invloed op het verstedelijkingsproces. Machthebbers konden door de tijd heen beslissingen nemen die het stadsbeeld vormden. Het omvangrijke bouwprogramma van de Utrechtse bisschoppen, gerealiseerd met steun van de Duitse koningen, is tot vandaag beeldbepalend in de Utrechtse binnenstad. Op initiatief van koning Willem I werden in de eerste helft van de negentiende eeuw enkele grote nieuwe structuren aangelegd, zowel in Amsterdam als 's-Hertogenbosch. Recentere, maar niet minder ingrijpende beslissingen, zijn die van de twintigste-eeuwse stads-

besturen om grachten te dempen, huizen te slopen en straten te verbreden om ruimte te geven aan de idealen van cityvorming. Ten slotte dienen nog de voortschrijdende bouwtechnische ontwikkelingen en de veranderende esthetische voorkeuren van vormgevers genoemd te worden als onderscheidende factoren in het verstedelijkingsproces. Een samenstel van diverse factoren stuurt het verstedelijkingsproces en vormt daarbij unieke, historische gelaagde steden, die tegelijk ook weer op elkaar lijken. Enerzijds maken de drie onderzochte steden in hoofdlijnen vergelijkbare ontwikkelingen door, terwijl anderzijds de vormen die deze ontwikkelingen aannemen kunnen verschillen als gevolg van de sturende factoren achter het verstedelijkingsproces. Daarbij blijken eenmaal aangelegde structuren (en in mindere mate ook objecten) bepalend voor de lange termijn ontwikkeling en zijn deze richtinggevend voor de ingrepen van latere 'stadsmaakers'.

Deze stedenbouwhistorische vergelijking is bedoeld als een aanzet en handvat tot verdere bestudering en vergelijking van het Nederlandse verstedelijkingsproces over de lange termijn. Dergelijke kennis kan worden aangevuld, genuanceerd en verbeterd door te kijken naar meer steden vanuit een interdisciplinaire invalshoek en met het historisch gelaagde stadsbeeld als belangrijke bron en leidraad. In verder onderzoek kan tevens de stadsontwikkeling buiten de binnensteden bekeken worden. Daarnaast bracht de vergelijking tussen Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch de periodes en ontwikkelingen in beeld waarover nog weinig tot niets bekend is. Is de achttiende eeuw bijvoorbeeld in stedenbouwkundig opzicht echt een rustige periode of is er nog te weinig onderzoek naar gedaan? En hoe verliep de stadswording precies? Over deze periode die zo bepalend is geweest voor de structuur van de stad is nog maar weinig bekend. Door op deze manier te werken aan stedenbouwhistorische kennisvermeerdering zal uiteindelijk een beter begrip ontstaan van de historische leefomgeving van een almaar toenemend deel van de Nederlandse bevolking: de stad.

Noten

* Dit artikel komt voort uit een afstudeerscriptie voor de masteropleiding Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam met de titel *De historische gelaagde stad. Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch: ruimtelijke ontwikkeling, erfgoed en beleid*. Een exemplaar is op te vragen bij de auteur. Dank gaat uit naar Reinout Rutte voor zijn waardevolle opmerkingen ter verbetering van dit artikel en naar Reinout Klaarenbeek voor het tekenen van een drietal kaarten.

¹ E. Beukers (red.), *Erfgoedbalans 2009*, Amersfoort 2009, 123-124. De betreffende paragraaf over de historische stedenbouw is gebaseerd op een *expert judgement* waarvoor vier deskundigen geraadpleegd zijn: de architectuur- en stedenbouwhistorici Ed Taverne, Reinout Rutte en Jaap Evert Abrahamse en de planoloog Len de Klerk.

² J.E. Abrahamse en H. Baas, 'Cultuurlandschap en stedenbouw in balans?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 27 (2009) 1, 1-24.

³ Zie bijvoorbeeld: M. Dings (red.), *De stad*, Rotterdam 2006, een essaybundel die verscheen ter gelegenheid van het afscheid van Ed Taverne als hoogleraar Architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

⁴ L. Lucassen en W. Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen, 1200-2010*, Amsterdam 2009.

⁵ B. de Pater en H. van der Wusten, *Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap*, Bussum 1996, 66-89.

⁶ De Pater en Van der Wusten 1996 (noot 5), 90-108.

⁷ W.G. Hoskins, *The making of the English landscape*, Londen 1955.

⁸ A.V. Moudon, 'Urban morphology as an emerging interdisciplinary field', *Urban Morphology* 1 (1997) 1, 3-10.

⁹ E.A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek*, Groningen 2001, 21-116.

¹⁰ J. Kolen, 'Landschap en historisch bewustzijn', in: J. Kolen en T. Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*, Utrecht 1999, 277-300; J.C.A. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam 2005.

¹¹ D.W. Meinig (red.), *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*, Oxford 1979; M.S. Samuels, 'An existential geography', in: M.E. Harvey en B.P. Holly (red.), *Themes in geographic thought*, Londen 1981, 115-132.

¹² M. Hidding, J. Kolen en T. Spek, 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch', in: J.H.F. Bloemers en M.-H. Wijnen (red.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling. De conceptuele grondslagen*, Assen 2001, 7-110.

¹³ J.C.A. Kolen, 'Een functionele geschiedenis', in: M. Eerden e.a. (red.), *Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie*, s.l. 2008, 83-102.

¹⁴ In het NWO-onderzoeksprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling', waarvoor het concept van de culturele biografie als uitgangspunt werd genomen, is het landschap in de klassieke zin opgevat, als ruraal gebied. Voor Maastricht is het biografieconcept in 2006 in digitale vorm toegepast. Via www.zichtopmaastricht.nl kan iedereen meeschrijven aan de geschiedenis van de stad. De studie van W. Hupperetz, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004, richt zich wel op de stad, maar vooral op het microniveau van de straat.

¹⁵ R. Rutte, 'Bouwstenen voor vergelijkende analyse? Stedenatlassen en het stadshistorisch onderzoek in Nederland', *Stadsgeschiedenis* 3 (2008) 1, 71-86.

¹⁶ Over Utrecht is verschenen: H. Renes, *Historische atlas van de stad Utrecht. Twintig eeuwen ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2005; over 's-Hertogenbosch: E. Verhees en A. Vos, *Historische atlas van 's-Hertogenbosch. De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad*, Amsterdam 2005; en over Amsterdam: B. Speet, *Historische atlas van Amsterdam. Van veendorp tot hoofdstad*, Amsterdam 2010.

¹⁷ Volgens J.C. Visser, 'Dichtheid van bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 3 (1985) 3, 10-21, waren dit omstreeks 1560 de drie grootste steden met inwoneraantallen van 29.000 in Utrecht, 27.000 in Amsterdam en 17.500 in 's-Hertogenbosch.

- ¹⁸ De omvang van de binnensteden verschilt nogal: in Utrecht gaat het om een gebied van 132 hectare (Renes 2005 (noot 16), 16), in Amsterdam 804 hectare (stadsdeel Centrum) en in 's-Hertogenbosch 116 hectare (mondelinge mededeling Ronald Glaudemans).
- ¹⁹ Zie voor een samenvatting van de verschillende theorieën die over een periode van meer dan anderhalve eeuw geopperd zijn: L.A. van der Tuuk, 'De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 69 (1996) 2, 36-44.
- ²⁰ L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 14 (1996) 1, 11-23.
- ²¹ Zie Renes 2005 (noot 16), 12-17 voor enkele fraaie kaarten die de samenhang tussen de rivierlopen en de stadsontwikkeling verduidelijken.
- ²² C.H.M. de Bont, *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350)*, Wageningen 2008. Vergelijk daarmee: P.A. Henderikx, 'Amstelland en de Amsteldam in het licht van de ontginningen en de waterstaatkundige ontwikkelingen in het Hollands-Utrechtse veengebied van de tiende tot de dertiende eeuw', in: M.B. de Roever (red.), *Het 'kasteel van Amstel', burcht of bruggehoofd?*, Amsterdam 1995, 28-41, en B. Speet, 'Een kleine nederzetting in het veen', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam 2004, 21-61.
- ²³ Over de aanleg van de dam in de Amstel lopen de dateringen uiteen van kort na 1173, het jaar waarin grote overstromingen voorkwamen, tot kort voor 1275, als de dam voor het eerst in de geschreven bronnen voorkomt. J.M. Baart, 'Middeleeuwse woonhuizen', in: J.M. Baart e.a., *Amsterdam het beschouwen waard*, Amsterdam 1993, 29-39; Henderikx 1995 (noot 22).
- ²⁴ H.L. de Groot, 'Van strijdhamer tot bisschopsstaf. De vroegste geschiedenis tot circa 925', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 11-43.
- ²⁵ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Bonifatius en de kerk van Nederland*, Utrecht 2005.
- ²⁶ C.A.M. van Rooijen, 'Utrecht in de periode 700-1200. Een archeologische geschiedenis van de stad en een vernieuwde kijk op de vicus Stathe', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 2010, 6-46.
- ²⁷ A. van Drunen, '*s-Hertogenbosch 'van straet tot stroom'*', Zwolle 2006, 82-86.
- ²⁸ J. Baart, 'De ontstaansgeschiedenis van Amsterdam', in: M. Jonker, L. Noordergraaf en M. Wagenaar (red.), *Van stadskern tot stadsgeest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1984, 15-34.
- ²⁹ R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14de tot het midden van de 16de eeuw*, Amsterdam 1974, 71-81.
- ³⁰ W.F. Heinemeijer e.a., *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*, Ede 1987, 12-13.
- ³¹ De Bont 2008 (noot 22), 526-528.
- ³² Speet 2004 (noot 22), 54-59; De Roever 1995 (noot 22).
- ³³ Van Drunen 2006 (noot 27), 258.
- ³⁴ R. Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*, Zutphen 2002, 65-76; H.L. Janssen, "'s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007), 95-140.
- ³⁵ H.L. Janssen, 'Markt', in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1983, 53-63; H. Renes, 'De stad in het landschap', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005, 15-46.
- ³⁶ K. van Vliet, 'De stad van de bisschop, circa 925-1122', in: De Bruin e.a. 2000 (noot 24), 45-71.
- ³⁷ K. van Vliet, 'De stad van de burgers, 1122-1304', in: De Bruin e.a. 2000 (noot 24), 73-111.
- ³⁸ D.M. van de Vrie, H.L. Janssen m.m.v. E. Nijhof, 'Het archeologische onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof', in: H.W. Boekwilt en H.L. Janssen (red.), *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan*, 's-Hertogenbosch 1997, 48-139.
- ³⁹ H. Hundertmark, 'De 'primitieve' stadsmuur. De eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch', in: H. Willems e.a., *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*, Utrecht 2000, 104-113.
- ⁴⁰ W. Bloemink, 'Historische relicten in de openbare ruimte. Theorie en praktische toepassingen', in: H. Willems e.a. 2000 (noot 39), 176-180.
- ⁴¹ Renes 2005 (noot 16), 19.
- ⁴² B. Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*, Amsterdam 2004, 75-107.
- ⁴³ Speet 2010 (noot 16), 16-17.
- ⁴⁴ M.J. Dolfijn, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*, Den Haag 1989, 23; Verhees en Vos 2005 (noot 16), 18.
- ⁴⁵ Utrecht: Van Vliet 2000 (noot 37), 101-105; 's-Hertogenbosch: Van Drunen 2006 (noot 27), 82-93; Amsterdam: Speet 2004 (noot 42).
- ⁴⁶ T. van Ginkel, 'Het ontstaan van de werven', in: M.W.J. de Bruijn, H. Dam en Y.M. Wassink (red.), *Utrecht aan de werf*, Utrecht 1995, 9-27; H. Hundertmark, 'De werfkelders aan de Oudegracht', in: G. Bakker en T. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen: 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht*, Utrecht 1997, 40-55.
- ⁴⁷ Renes 2005 (noot 16), 20-21.
- ⁴⁸ Van Drunen 2006 (noot 27), 52-58.
- ⁴⁹ H. Engel en E. Gramsbergen, 'Het eerste beursgebouw en de vorming van het centrum van Amsterdam', *OverHolland* 3 (2006), 56-87.
- ⁵⁰ R. Rutte, m.m.v. K. Zweerink, 'Stadswording in Holland (12de-14de eeuw). Ligging in het landschap en vroege ruimtelijke inrichting van de steden in het westen van Nederland', *Holland, Historisch Tijdschrift* 41 (2009) 3, 149-167.
- ⁵¹ R. Glaudemans en G. van Tussenbroek, *De moerasdraak. Achthonderd jaar Bossche vestingwerken*, 's-Hertogenbosch 1999, 18-19.
- ⁵² Van Drunen 2006 (noot 27), 134-478.
- ⁵³ Speet 2010 (noot 16), 18-21.
- ⁵⁴ J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010.
- ⁵⁵ J.E. Abrahamse, 'Over schoonheid, nut en geld. Motieven in de 17e-eeuwse stadsontwikkeling van Amsterdam', in: R.M. van Heeringen e.a. (red.), *Geordend landschap. 3000 jaar ruimtelijke ordening in Nederland*, Hilversum 2004, 103-124.
- ⁵⁶ L. van den Burg, 'Zoeken naar een passend gebouw. Een reconstructie van de stedelijke inpassing van het Amsterdamse stadhuis

- op basis van de vroedschapsresoluties, 1639-1648', *Bulletin KNOB* 108 (2009) 2, 58-71.
- 57 R. Rutte, 'Groei en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw', *OverHolland* 3 (2006), 29-55.
- 58 E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, met name 238-278; J. Roding, 'Utrecht op zijn schoonst en sterrikst. Ideaalplannen uit de 17de eeuw', in: K. Jacobs en L. Smit (red.), *De ideale stad. Ideaalplannen voor de stad Utrecht 1664-1988*, Utrecht 1988, 7-26.
- 59 Glaudemans en Van Tussenbroek 1999 (noot 51); Renes 2005 (noot 16), 24-31; Abrahamse 2010 (noot 54), 135-145.
- 60 A.H.M. van Schaik, 'Een nieuwe heer en een andere leer (1528-1618)', in: De Bruin e.a. 2000 (noot 24), 191-249.
- 61 Glaudemans en Van Tussenbroek 1999 (noot 51), 37-40; Verhees en Vos 2005 (noot 16), 26-27.
- 62 Renes 2005 (noot 16), 26-27.
- 63 E. Gramsbergen, 'Verborgten Amsterdam: het Binnengasthuis en de transformatie van de voormalige kloosterterreinen na de Alteratie', *OverHolland* 6 (2008), 21-37.
- 64 A. van Drunen e.a., 'Vestingstad in een moeras. Een geografische beschrijving', in: A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 37-53.
- 65 Abrahamse 2010 (noot 54), 210-213.
- 66 H. Zantkuijl, 'Een ingelijst stadsbeeld', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, 136-141.
- 67 P.T.E.E. Rosenberg, 'Het woonhuis in de stad', in: J.E. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland, 600-2000*, Zwolle 2007, 393-411; F.H. Schmidt, 'Het culturele leven. Theaters, musea en sociëteiten van de burgerij', in: J.E. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland, 600-2000*, Zwolle 2007, 412-423.
- 68 Speet 2010 (noot 16), 40-41.
- 69 C. Verhagen, *De geschiedenis van de Zuid-Willemsvaart: het kanaal van eenheid en scheiding*, Someren 2000.
- 70 C.P. Krabbe, 'Openbare werken', in: J.E. Bosma e.a. 2007 (noot 67), 432-441; Renes 2005 (noot 16), 44-45.
- 71 R. Aerts, 'De stedelijke orde. Herbestemming en nieuwe infrastructuur', in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900*, Amsterdam 2006, 59-137.
- 72 Glaudemans en Van Tussenbroek 1999 (noot 51), 48-78; Verhees en Vos 2005 (noot 16), 48-49.
- 73 A. van Drunen e.a., 'In de kluisters van het water. Een geografische beschrijving', in: A. Vos (red.), *'s-Hertogenbosch, de geschiedenis van een Brabantse stad, 1629-1990*, Zwolle 1997, 161-180 (zie ook het kaartje op pagina 200).
- 74 R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen. Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw*, Zutphen 1984, 191-192.
- 75 Smook 1984 (noot 74), 118-123; J. van Oudheusden, *Binnendieze, de stadsrivier van 's-Hertogenbosch*, Zwolle 1996.
- 76 Smook 1984 (noot 74), 160-166; R. de Kam en K. Rampart, *Werk aan de werf. Een middeleeuwse haven dwars door de stad*, brochure Gemeente Utrecht, Utrecht 2007.
- 77 Smook 1984 (noot 74), 37-38.
- 78 M.F. Wagenaar, 'Amsterdam 1860-1940, een bedrijvige stad', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw: de geschiedenis van de stad in de Nederlanden 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, 218-234.
- 79 P. Meurs, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor behoud en vernieuwing, 1883-1940*, Rotterdam 2000, 353.
- 80 Smook 1984 (noot 74), 160-166.
- 81 Verhees en Vos 2005 (noot 16), 42-43.
- 82 H. van der Cammen en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht 2003, 137-148 en 179-191.
- 83 C. Edens en B. van Santen, *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht 1900-2005*, Bussum 2004, 22; Verhees en Vos 2005 (noot 16), 62-63.
- 84 G. Brinkgreve, 'Het gevecht om het huis De Pinto', speciale uitgave tijdschrift *Binnenstad* 38 (mei 2004).
- 85 P. Meurs, 'Transformatie van de opdrachtssituatie. Herontwikkelen van stedelijke gebieden', in: *Een cultuur van ruimte maken: ontwerpen aan geschiedenis. Magazine van het Stimuleringsfonds voor de architectuur* 3 (2005), 29-33.
- 86 Gemeente 's-Hertogenbosch, 'Herstel Binnendieze op GZG-terrein', persbericht 10 juni 2009.
- 87 Edens en Van Santen 2004 (noot 83), 23; H. Kerkdijk, 'Contraplaats van de moderne stad', *De Architect* 35 (2004) 4, 22-33.
- 88 Een belangrijk onderdeel van de landschapsbiografie, namelijk de aandacht voor wat eerder 'mentale historische gelaagdheid' werd genoemd, wordt hier buiten beschouwing gelaten. Zie voor een bredere uitwerking van het concept op stadslandschappen: J. Kolen, K. Bosma en H. Renes, 'De landschapsbiografie: instrument voor onderzoek, planning en ontwerp', in: K. Bosma en J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp. Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen 2010, 212-237.
- 89 H. Renes, 'Monumenten in Nederland en de historische geografie', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 6, 235-245.

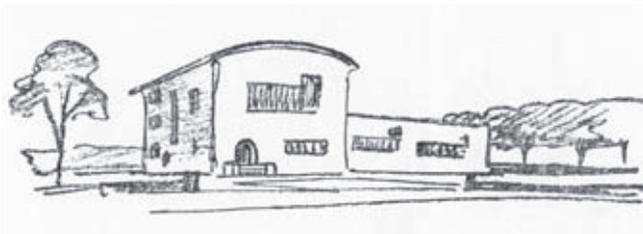
De ontwerpen van A.J. Kropholler voor het raadhuis in Wateringen

Yvonne van Mil

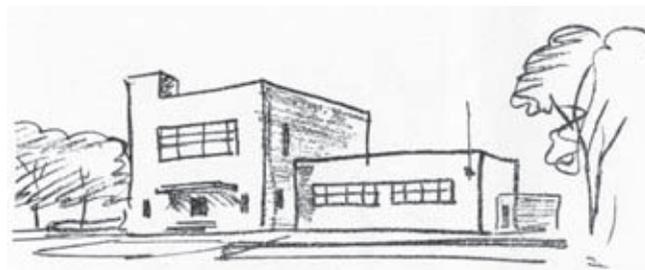
Alexander Jacobus Kropholler (1881-1973) speelde een opmerkelijke rol in een zeer bewogen periode binnen de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Tussen 1910 en 1968 realiseerde hij een omvangrijk oeuvre, waarmee hij in de eerste helft van de twintigste eeuw een bijzonder stempel drukte op de Nederlandse architectuur. Desondanks is zijn plaats in de hedendaagse geschiedschrijving beperkt. Hij wordt dikwijls neergezet als bekrompen volgeling van Hendrik Petrus Berlage of, net als veel andere traditionele architecten die tussen de twee wereldoorlogen actief waren, als vertegenwoordiger van de Delftse School.¹ Zijn eigen opvattingen over 'goede' en 'slechte' architectuur en zijn overtuiging in de Hollandse bouwtraditie blijven hierdoor onderbelicht.

Kropholler publiceerde regelmatig en gebruikte zijn boeken en artikelen om kritiek te uiten op de bouwkunst van zijn tijd, en om zijn eigen opvattingen omtrent architectuur over te dragen. De wijze waarop hij zijn publicaties inzet wordt duidelijk aan de hand van zijn betrokkenheid bij het raadhuis in Wateringen.

In de jaren dertig maakte Kropholler een ontwerp voor het Wateringse raadhuis en ter ere van de ingebruikneming in 1938 publiceerde de gemeente het boekje *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*. Hierin wordt kort de totstandkoming van het raadhuis beschreven en worden drie ontwerpschetsen voor het raadhuis getoond (afb. 1, 2 en 3) met de tekst: 'Aan de architect A.J. Kropholler te Wassenaar werd opgedragen een ontwerp voor een nieuw Raadhuis te maken. Deze legde den raad drie plannen voor, welke kritisch bekeken werden. Het eerste plan vergeleek de raad met een spoorwagen, het tweede vond men net een blokkendoos, terwijl men het derde oud-Hollandsch vond, maar terecht merkte de Burgemeester op, dat dit niet oud-Hollandsch, maar goed-Hollandsch was, zooals men zich vanouds

Afb. 1. Eerste schetsontwerp uit de publicatie M. de Baan, *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, Wateringen 1938 (archief HAW)

Afb. 2. Tweede schetsontwerp uit de publicatie M. de Baan, *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, Wateringen 1938 (archief HAW)

een raadhuis voorstelde.² Deze drie ontwerpschetsen zijn opmerkelijk. De eerste twee laten een modern raadhuisontwerp zien en lijken daarom bijna onmogelijk van Kropholler te kunnen zijn; ze wijken sterk af van de opvattingen van de architect en vertonen bovendien opvallende overeenkomsten met moderne architecten uit die tijd. Het derde ontwerp is het gerealiseerde ontwerp en heeft een duidelijk traditioneel uiterlijk. De publicatie roept vragen op: zijn deze ontwerpen daadwerkelijk van Kropholler en waarom zijn ze gepubliceerd?

Afb. 3. Derde schetsontwerp uit de publicatie M. de Baan, *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, Wateringen 1938 (archief HAW)

Krophollers opvattingen over de bouwkunst

In 1902 richtte Kropholler samen met Jan Frederik Staal (1879-1940) het bureau Staal en Kropholler op. Beide architecten lieten zich inspireren door de architectuur van H.P. Berlage, maar daarnaast hadden ze ook ieder hun eigen stijloppvattingen. Staal was gefascineerd door de Amerikaanse hoogbouwarchitectuur uit het eind van de negentiende eeuw. Kropholler liet zich meer leiden door de ideeën van E.E. Viollet-le-Duc en de architectuur van P.J.H. Cuypers. Hij was van mening dat zowel Viollet-le-Duc als Cuypers de redding brachten in de verloren traditie van het bouwen en de waarde van de middeleeuwse bouwkunst hadden herontdekt.³ In de jaren dat de twee architecten samenwerkten kwam de invloed van de stijloppvattingen van Staal steeds sterker tot uiting in hun gebouwen, bijvoorbeeld in het ontwerp voor het kantoor van de verzekeringsmaatschappij De Utrecht aan de Damrak in Amsterdam (1903-1906). Hierin zijn duidelijke overeenkomsten te zien met de vroege Amerikaanse kantoorbouw. Het verschil in opvatting over de bouwkunst zorgde in 1910 voor een breuk tussen de beide architecten.

Na de periode met Staal bouwde Kropholler vanuit zijn eigen vorentaal. Hij liet zich daarbij inspireren door zijn grote voorbeelden en de gotische en middeleeuwse bouwkunst, maar ontwikkelde een geheel eigen stijl. In het artikel 'De Bouwmeester A.J. Kropholler' in de *Elsevier* uit 1931, omschrijft W.C. Feltkamp de bouwstijl van de architect aan de hand van één van zijn raadhuisen: 't Zuiverst van stijl lijkt mij het raadhuis te Noordwijkerhout, dat op een terreinverhoging ligt en daardoor uit de omgeving geheven wordt. De straffe belijning verleent het gebouw, zoals past, een streng-voornamelijkheid en men doet hier eens een afbeelding van een 17e eeuwse trapgevel b.v. van de stadstimmermanswerf te Leiden naast te plaatsen. Terstond zal dan in 't oog springen het onderscheid tussen gezellig en intiem aandoende Oud-Hollandsche architectuur met de vooruitspringende lijsten, sluitstenen en dekstukken en de rustige hoogheid en strakke geslotenheid van de modernen gevel'.⁴

In de eerste decennia van de twintigste eeuw ontwikkelden zich steeds meer moderne architectuurstromingen, zoals de baksteenarchitectuur van de Amsterdamse School en het Nieuwe Bouwen, waarbij een zekere ontmaterialisering van de bouwmassa en het gevelvlak een rol van betekenis had. Ondanks de opkomst van deze moderne architectuurstromingen bleef Kropholler trouw aan de traditionele bouwkunst en liet hij zich inspireren door de eenvoud van het werk van Berlage.⁵ In het *R.K. Bouwblad* citeerde hij de woorden van zijn oudere collega: 'Eenvoud omdat deze de schoonheid van stijl in den meest completen vorm vertoont'.⁶ In hetzelfde artikel kon Kropholler het niet nalaten te verklaren dat alle andere stromingen die voortkwamen uit het werk van Berlage, waaronder de Amsterdamse School, niet juist waren.

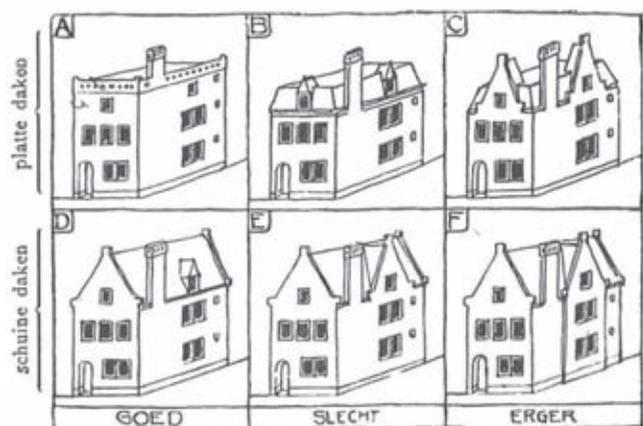
Krophollers opvattingen over de bouwkunst in publicaties

Kropholler publiceerde vaker zijn stellige opvattingen over architectuur in dagbladen en tijdschriften, zoals in de artikelenreeks 'Wat was is en komen moet' die hij in 1941 en 1942 publiceerde in het *Bouwkundig Weekblad Architectura*. In deze artikelen pro-

beerde hij zijn schoonheidprincipes voor 'goede' architectuur over te dragen aan de 'leek' en zette hij zich af tegen de moderne architectuur. 'De onzinnige constructies van de Amsterdamse-Schoolperiode, waarvan ongelukken het gevolg waren, en later de manier van de Bauhausnavolgers om alle beschuttende wanden te vervangen voor glasvlakten, alle daken voor platten en alle metselwerk door betonwerk gingen inderdaad veel te ver en hebben in onze steden meer kwaad dan goed gedaan'.⁷

Naast de vele artikelen die Kropholler publiceerde verschenen er met regelmaat boeken van zijn hand.⁸ In zijn geschreven oeuvre komen met name zijn theorieën over de bouwkunst en zijn consistentie van stijl naar voren, waarbij hij afbeeldingen van gerealiseerde projecten toevoegt die zijn theorieën bevestigen. Zijn boeken kunnen dan ook worden gezien als een theoretische onderbouwing van zijn eigen ontwerpen. In de publicaties begint hij veelal met het bekritisieren van de bouwkunst van de voorgaande decennia, die volgens hem net als de gehele samenleving gedomineerd werd door de materiële vooruitgang. De eigentijdse architectuur was volgens de architect niet anders. Ook deze werd bekritiseerd, waarbij hij bewust de confrontatie opzoekt met de modernere collega-architecten. 'Wat heeft de algemeen voorliefde voor horizontale lijnen te beteekenen? Deze is even gezocht als het wringen van gevels in bochten en plooiën, of het maken van gewild-platte voor- en terugsprongen in de gebouwen en hun afdekkingen'.⁹ Na de kritiek op de bouwkunst volgt een pleidooi voor zijn eigen gebouwen en opvattingen over de bouwkunst. Hierbij worden alle aspecten van een gebouw uitvoerig besproken en wordt op een bijna propagandistische manier de 'goede' en 'slechte' architectuur toegelicht aan de hand van eenvoudige tekeningen (afb. 4).

Kropholler omschrijft in een van de boeken zijn leerjaren waarin hij deze manier van architectuur bekritisieren ontwikkelde. 'Ik betuurde en critiseerde voor mijzelf elk onderdeel van door dezen gebouwde gevels, [...] Ik zocht wat de fouten nu eigenlijk waren van de gevelcomposities die ik waarnam en wat men aan de andere kant deed om ze te verbeteren of wat ikzelf als het beste beschouwde. Thuisgekomen tekende ik foutieve voorbeelden en daarnaast hoe ik ze wilde verbeteren en ik besprak dat met elkeen, die mij voorkwam mijn belangstelling in het onder-

Afb. 4. Illustratie uit A.J. Kropholler, *Over bouwstijl vroeger en nu*, Amsterdam 1941, 68

werp te delen. Vrij spoedig werd het bespreken van die voorbeelden ook uitgebreid tot beschrijven. Het spreekt bijna vanzelf dat hierbij ook wel eens heilige huisjes der toenmalige bouwwereld kritisch werden beschouwd [...].'¹⁰

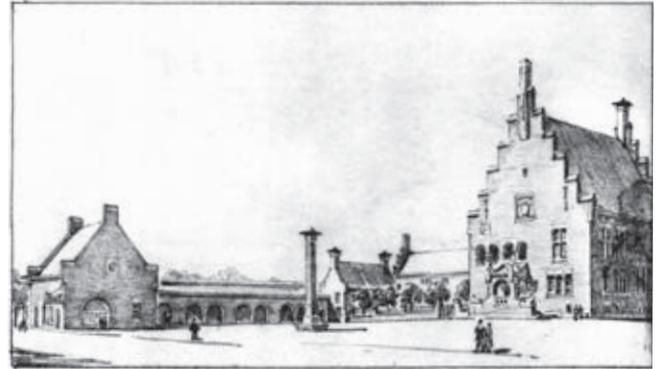
De ontwerpschetsen voor het raadhuis in Wateringen

In het boekje *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, dat de gemeente Wateringen in 1938 publiceerde, staan drie verschillende ontwerpschetsen. De ontwerpen hebben alle drie een eenvoudige geometrische opzet en bestaan uit twee rechthoekige volumes, waarin een duidelijke hiërarchie is aangebracht. De entree is gesitueerd aan de korte zijde van het hoofdgebouw, die een representatieve of ceremoniële functie heeft. Haaks op het hoofdgebouw is een kleiner volume getekend, die in hiërarchie een ondergeschikte of dienende rol heeft.

Kenmerkend aan het eerste ontwerp (afb. 1) is de flauw gebogen dakvorm van het hoofdgebouw, waardoor het ontwerp overeenkomsten toont met een ontwerp van Krophollers tijdgenoot, de architect en stedenbouwer Jos Klijnen (1887-1973). Als architect was Klijnen een eenling. Na lid te zijn geweest van verschillende verenigingen, waaronder *Architectura et Amicitia* in Amsterdam en de Rotterdamse *Opbouw*, besloot hij zelfstandig verder te gaan. Hij was modern, maar wilde niet door manifesteren, congrespublicaties en theorieën die de verschillende verenigingen nastreefden aan banden worden gelegd.¹¹ Zijn architectuur wordt gezien als 'organisch': het kenmerkt zich door een expressionistische en organische vormtaal, zoals de gebogen dakvorm uit zijn ontwerpen voor de raadhuisen in Enschede (1929) en Waalwijk (1930).¹² De ontwerpschets voor het raadhuis in Wateringen toont de meeste overeenkomsten met het ontwerp dat Klijnen maakte voor het raadhuis in Waalwijk (afb. 5). In 1928 werden de architecten Hendrik Willem Valk (1886-1973), Kropholler en Klijnen uitgenodigd voor de prijsvraag voor het nieuwe raadhuis van Waalwijk. Het ontwerp van Valk werd definitief afgewezen. Het ontwerp van Klijnen kreeg van de commissie de voorkeur, maar men besloot toch Klijnen en Kropholler een tweede ontwerp te laten maken. De krant *Het Vaderland* berichtte in maart 1930 over de ontwerpen voor het Waalwijkse raadhuis: 'Het gaat om twee plannen: een van Kropholler en een van Klijnen; het eerste geeft den bezonken stijl der middeleeuwen, het tweede wil onzen onrustigen tijd verbeelden.'¹³ Er ontstond een strijd waarbij de publieke opinie in twee kampen was verdeeld, 'of men was een Kropholleriaan of

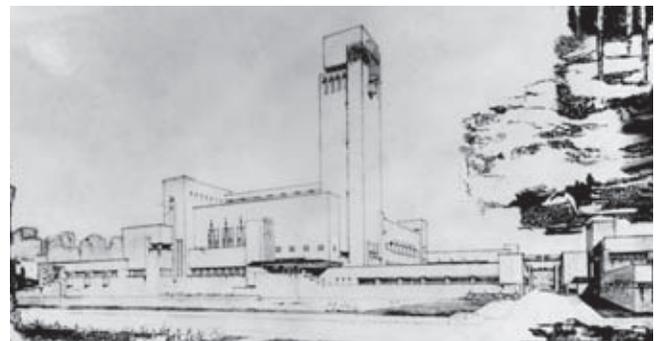

Afb. 5. J. Klijnen, *Ontwerpschetsen voor het raadhuis in Waalwijk 1931* (Schipper en Van Geest 1999)

Afb. 6. A.J. Kropholler, *Ontwerpschetsen voor het raadhuis in Waalwijk 1931* (Fotoarchief NAI)

men hoorde tot de Klijnianen.'¹⁴ Het ontwerp van Klijnen werd uiteindelijk door de raad verworpen. Krophollers ontwerp werd gerealiseerd en werd het tweede raadhuisontwerp in de serie trapgevelraadhuisen die hij realiseerde tussen 1928 en 1941 (afb. 6). Kenmerkend aan het tweede ontwerp voor het raadhuis in Wateringen (afb. 2) is het platte dak en de horizontale gevelopeningen met ruitpatroon. Ook dit ontwerp lijkt op dat van één van Krophollers tijdgenoten, namelijk van de architect Willem Marinus Dudok (1884-1974). Samen met architecten zoals J.J.P. Oud, Mart Stam en Jan Wils wordt Dudok vaak genoemd als representant van moderne Nederlandse architectuur. Tussen 1930 en 1965 ontwierp hij meerdere raadhuisen, waaronder het raadhuis in Hilversum uit 1931, waarmee de architect internationale bekendheid kreeg (afb. 7). Veel van zijn gebouwen hebben een hiërarchische compositie van rechthoekige volumes met platte daken en horizontale vensters met ruitpatroon. Dit zijn architectonische kenmerken waar Kropholler zich in zijn publicaties meerdere malen tegen afzet. In een artikel in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* omschreef hij dit soort architectuur als het 'horizontalisme'. 'Niet alleen werd met den plattenbouw een slag toegebracht naar de gehechtheid der "bourgeoisie" aan haar nationale bouwvormen, maar de plattenbouw opende pas recht de mogelijkheid voor een triomfale intocht van het "horizontalisme", waarin aanhangers der materialistische ideeën hun evenwijdige gerichtheid met de aarde zagen uitgedrukt. Alles moest in die richting lopen, zelfs de vensterruitjes, die tot dien tijd nooit

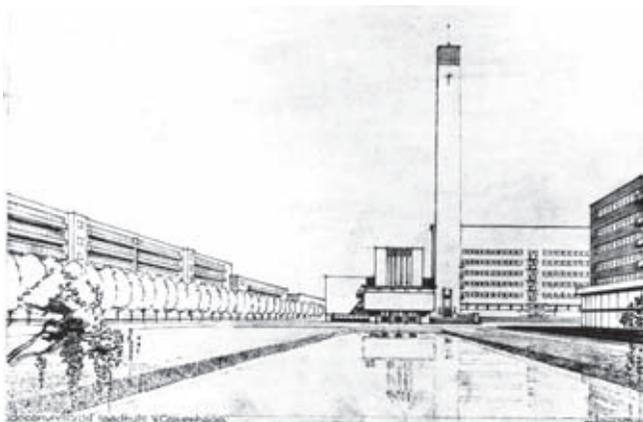

Afb. 7. W.M. Dudok, *Ontwerpschetsen voor het raadhuis in Hilversum 1924-1931* (Fotoarchief NAI)

Afb. 8. A.J. Kropholler, *Ontwerpschets voor het raadhuis in Den Haag uit de jaren dertig*. (A.J. Kropholler, *Stadhuisplan 's-Gravenhage, Den Haag 1930*)

anders dan hooger dan breed waren geweest!’¹⁵ Daken waren een belangrijk en terugkerend thema in de publicaties van Kropholler. Zadeldaken waren volgens hem goede daken, platte daken waren slechte daken.¹⁶ Dudok en Kropholler deden regelmatig mee aan dezelfde prijsvraag, bijvoorbeeld in de jaren dertig voor het nieuwe raadhuis in Den Haag. De gemeente nodigde vijf architecten uit hiervoor een ontwerp te maken: Dudok, Kropholler, Julius A. Luthmann (1890-1973), Dirk Roosenburg (1887-1962) en Staal. Het ontwerp van Kropholler werd al in een vroeg stadium door de raadhuiscommissie afgekeurd (afb. 8).¹⁷ ‘Het hoofdbezwaar betrof zoowel den naar hun oordeel niet voor een openbaar gebouw van onzen tijd passende stijl als het onmiddellijk hiermee samenhangende karakter van afgeslotenheid en somberheid, die het gebouw vooral ook inwendig kenmerken.’¹⁸ Ook van collega-architecten kreeg Krophollers ontwerp veel kritiek te verduren. Oud vergeleek in een artikel in het weekblad *De Groene Amsterdammer* het raadhuisontwerp van Kropholler met ‘Richter-bouwdozen’, destijds een bekend speelgoed voor kinderen.¹⁹ Het ontwerp van Dudok (afb. 9) viel in een later stadium af en de opdracht ging uiteindelijk naar Luthmann.²⁰ Het derde ontwerp voor het raadhuis in Wateringen (afb. 3) is het gerealiseerde ontwerp. In tegenstelling tot de andere twee ontwerpen heeft het een traditioneel uiterlijk. Door de rechthoekige vorm, de topgevels en het zadeldak lijkt het ontwerp op een oud-

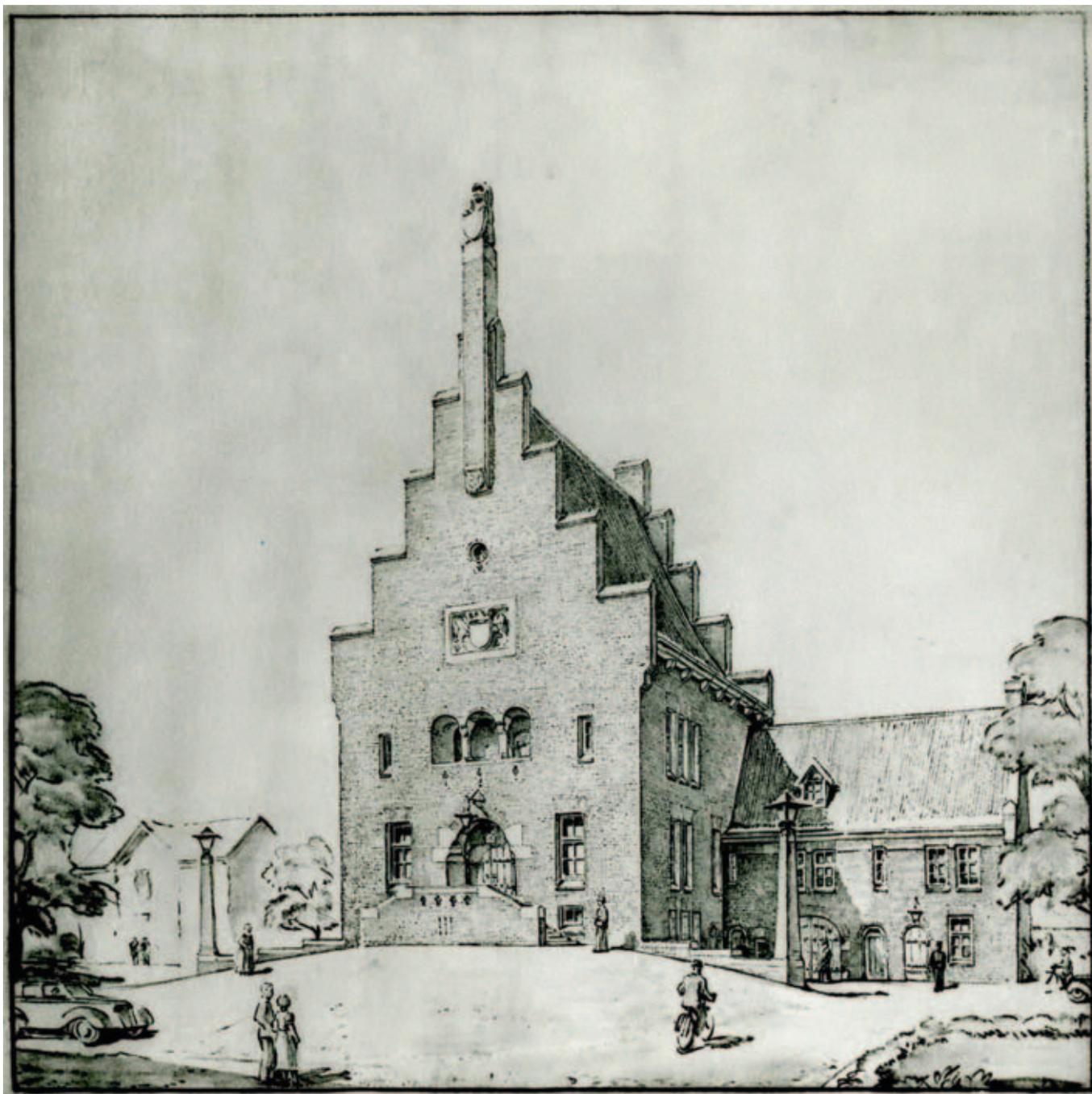
Afb. 9. W.M. Dudok, *Ontwerpschets voor het raadhuis in Den Haag uit de jaren dertig* (Fotoarchief NAI)

Afb. 10. A.J. Kropholler, *Ontwerpschets voor het raadhuis in Noordwijkerhout 1928-1930* (Fotoarchief NAI)

Hollands woonhuis. Ontwerpen van Kropholler bezitten vaak traditionele ‘Hollandse’ elementen zoals de trapgevel. Hij was van mening dat dit goed paste bij de historische binnensteden. Naast de trapgevel bevat het ontwerp meerdere elementen die kenmerkend zijn voor het oeuvre van de architect, zoals de kleine verticale gevelopeningen en de fors uitgevoerde dorpels en vensterbanken. *Het Vaderland* berichtte in 1938 over het raadhuis: ‘Geen mensch zal zich vergissen en hem aan een ander dan Kropholler toeschrijven.’²¹ Deze veronderstelling is waarschijnlijk afgeleid van zijn eerder gerealiseerde ontwerpen voor twee soortgelijke raadhuisen met trapgevel, in Noordwijkerhout (1928) (afb. 10) en in Waalwijk (1931) (afb. 6). Na de realisatie van het raadhuis in Wateringen werd in 1941 in Medemblik (afb. 11) een vierde raadhuis met trapgevel van Kropholler gebouwd. Deze reeks raadhuisen kan worden aangevuld met niet-gerealiseerde ontwerpen voor raadhuisen met een vergelijkbaar uiterlijk, zoals het ontwerp voor de gemeente Maassluis (1939), voor de gemeente Bodegraven (1953) en voor de gemeente Berkel en Rodenrijs (1962).²² Minder bekend zijn de kantoorgebouwen die Kropholler in deze trant bouwde, zoals het hoofdkantoor van de Noord-Hollandse levensverzekeringsmaatschappij ‘t Hooge Huys en het hoofdbureau van de politie, beide gebouwd in Alkmaar (1931).²³ Naast de serie raadhuisen met trapgevel ontwierp Kropholler een aantal raadhuisen met schilddak. Het ontwerp voor het raadhuis in Leidschendam uit 1939 was het begin van deze nieuwe reeks. Daarop volgden het raadhuis in Asten (1940) en in Arcen (1949).²⁴ De overeenkomsten in de twee series zijn de gevels van schoonmetselwerk van grote handgevormde bakstenen met smalle verticale vensters en natuursteenaccenten. Daarnaast zijn de gebouwen van Kropholler vaak grof gedetailleerd, zoals fors en degelijk uitgevoerde deuren, dorpels, vensterbanken en het overgedimensioneerde hang- en sluitwerk.

Naast de moderne architectuur van de twee reeds genoemde ontwerpschetsen wijkt de schetstechniek duidelijk af van de derde schets van het gerealiseerde ontwerp. De eerste twee schetsen hebben een bijna karikaturale uitstraling. Ze zijn grof van opzet

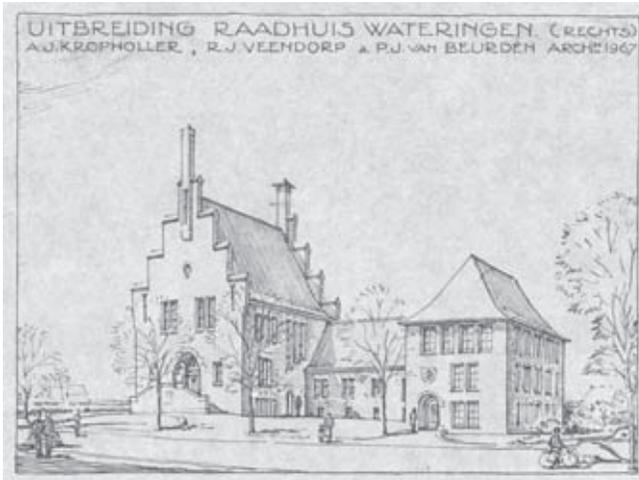

Afb. 11. A.J. Kropholler, *Ontwerpschets voor het raadhuis in Medemblik 1941* (Fotoarchief NAI)

en bevatten weinig details. De derde schets is subtieler van opzet, maar lijkt wanneer je deze vergelijkt met andere schetsen van Kropholler vereenvoudigd, waardoor het contrast tussen de drie schetsen minder groot lijkt.²⁵ Zowel de twee moderne schetsontwerpen als de schets voor het gerealiseerde ontwerp zijn niet terug te vinden in de archieven.²⁶ De ontwerpschets voor de uitbreiding van het raadhuis in 1968 (afb. 12) daarentegen wel, deze werd al vijftien jaar voor de realisatie van een uitbreiding gepubliceerd in één van de boeken van Kropholler.²⁷

De besluitvorming van het raadhuis in Wateringen

In de publicatie *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond* staat dat Kropholler de gemeenteraad drie plannen voorlegde, welke kritisch bekeken werden en door de raad en de burgemeester beoordeeld. De drie ontwerpen worden echter niet genoemd in de raadsdocumenten van de gemeente Wateringen. In deze documenten wordt het moeizame proces beschreven dat vooraf ging aan het nieuwe raadhuis.²⁸ Dit proces begon toen het

Afb. 12. A.J. Kropholler, *Ontwerpschets voor de uitbreiding van het raadhuis in Wateringen 1968* (Archief HAW)

raadhuis aan het Plein te klein werd. Aan het begin van de jaren dertig maakten de gemeenteraadsleden plannen voor de bouw van een nieuw raadhuis. De toenmalige burgemeester A.J. Verhoeven was echter tegen nieuwbouw en zag meer in een verbouwing van het bestaande raadhuis. Zonder medeweten van de burgemeester vormden enkele raadsleden een commissie, welke de architect Kropholler uitnodigde een ontwerp te maken voor een nieuw raadhuis.²⁹ Of er ooit een ontwerp is gemaakt en hoe dit eruit heeft gezien, is niet bekend. Ondanks dat de burgemeester tegen complete nieuwbouw was gaf hij de toenmalige gemeente-architect F.L. van Houte enige tijd later de opdracht een ontwerp te maken voor een nieuw raadhuis.³⁰ Behalve de ontwerp-tekening, waarop een traditioneel raadhuisontwerp is te zien, is er over dit ontwerp weinig bekend en het werd waarschijnlijk verworpen.

In april 1936 werd het raadsbesluit genomen een stuk grond van de voormalige pastorie aan te kopen om daar een nieuw raadhuis te bouwen. Opmerkelijk is dat het raadsdocument niet door de burgemeester, maar door loco-burgemeester J.A. van der Valk is ondertekend. Bijna een jaar later werd het raadsbesluit voor de bouw van het nieuwe raadhuis pas definitief en ondertekend door de burgemeester zelf.³¹ Enkele raadsleden hadden inmiddels nieuwe raadhuisen bezocht van vergelijkbare gemeenten, waarvan ze een zeer bevredigende indruk hadden gekregen. Eén van de besproken raadhuisen was het raadhuis van Kropholler in Waalwijk.³² In juli 1937 werd de architect in een brief officieel gevraagd een voorlopig ontwerp te maken voor het raadhuis in Wateringen. Hierin stond onder andere: 'Het ligt in de bedoeling daarvoor hoogstens een vijftal personen uit te noodigen, om daaruit eene keus en benoeming te doen, zonder daaraan echter publiciteit te geven.'³³ De brief was enkel een formaliteit, aangezien Kropholler enkele jaren eerder al door raadsleden gevraagd was een ontwerp te maken. Er is bovendien niets bekend over brieven aan andere architecten. Tijdens een raadsvergadering in november 1937 volgde nogmaals een dergelijke formaliteit. Voor het raadhuisontwerp werden de twee architecten, A.J. Kropholler en de gemeentear-

chitect Van Houte, voorgedragen door het college van bestuur. Met negen stemmen voor Kropholler en één stem voor Van Houte werd Kropholler gekozen als architect voor het nieuwe raadhuis. Eén van de raadsleden vond deze 'schijnbenoeming' oneerlijk tegenover Van Houte. Hij ondernam echter verder geen actie, 'daar zulks toch nutteloos zou zijn geweest'.³⁴ Tijdens dezelfde vergadering werd een raadhuiscommissie benoemd en werd het definitieve ontwerp van Kropholler besproken.³⁵ De raad had op de esthetiek van het ontwerp niets aan te merken. In de notulen van de raadsvergadering staat: 'In het geheel vindt hij het plan heel aardig.' Er werd besloten het ontwerp zonder wijzigingen te aanvaarden. De aanvankelijke kosten voor de bouw van het raadhuis werden met goedkeuring van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland begroot op fl. 55.000,-, waarvan fl. 50.000,- voor het ontwerp en fl. 5.000,- als honorarium voor de architect.³⁶ Na de benoeming van de architect en het aanvaarden van het ontwerp zijn er nagenoeg geen raadsdocumenten meer te vinden over het raadhuis.³⁷ In januari 1938 werd het ontwerp aanbesteed waarop in mei 1938 de eerste steenlegging volgde.³⁸ Zes maanden later, op 15 november 1938 vond de officiële opening van het raadhuis plaats. De uiteindelijke kosten waren door een noodzakelijke verzwaring van de fundering ver boven het budget uitgekomen, op fl. 81.200,-. Hierop volgde een lang proces met Gedeputeerde Staten over de overschrijding van de begroting en de uitgaven van niet noodzakelijkheden, zoals het schenken van champagne tijdens de ingebruikname van het raadhuis en het laten drukken van een boekje *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*.³⁹

Het raadhuis van Wateringen in publicaties

In de berichtgeving uit de jaren dertig wordt eveneens niet gesproken over de drie verschillende raadhuisontwerpen. Hierin is duidelijk sprake van één architect en één ontwerp. Enkele dagen na de benoeming van de architect berichtten verschillende kranten over de plannen voor het nieuwe raadhuis, zoals de *Westlander*. 'De Raad heeft met algemeene stemmen den bouw van een nieuw raadhuis goedgekeurd, volgens de plannen van den bekenden Wassenaarschen architect A.J. Kropholler. Aan de hand van teekeningen en plannen kan met een gerust hart worden gezegd, dat de gemeente Wateringen met dit gebouw het mooiste nieuwe Raadhuis in het Westland zal bezitten!'⁴⁰ Kropholler zelf schreef ook over het raadhuis, zoals in een artikel in het *R.K. Bouwblad* uit maart 1939. 'In October 1937 ontving de ondergeteekende opdracht tot het maken van een ontwerp voor het raadhuis te Wateringen. Het plan behoefde weinig commissie te passeeren en aldus volgde de aanbesteding in Januari 1938; de ingebruikneming in October 1938 besloot de bouwperiode die een bijzonder vlot verloop had'.⁴¹

In de berichtgeving komt de goede samenwerking tussen de architect en de gemeente Wateringen sterk naar voren. Kropholler wordt hierin meerdere keren geprezen om zijn 'goed-Hollandschen' ontwerp. Een artikel in *De Westlander* benadrukte de schoonheid van het nieuwe raadhuis zelfs door negatief te schrijven over de moderne bouwstijlen die destijds in Nederland wer-

Afb. 13. Raadhuis in Wieringen 1938 (Fotoarchief NAI)

den gebruikt. ‘Wieringen is een monumentaal gebouw rijker en gelukkig is hier gebroken met de slechte Nederlandse gewoonte om te dweepen met internationale vormen en producten. Dit gebouw heeft geen smakeloozen ultra-modernen stijl, die meestal wat dwaas aandoet, doch getuigt van Hollandse kracht en degelijkheid. Hier staat een echt Hollandsch bouwwerk.’⁴² Na de voltooiing van het raadhuis werd de hulde aan Kropholler voortgezet, zoals tijdens de opening van het raadhuis in november 1938, waar de burgemeester de architect prees voor zijn goede ontwerp.⁴³ In de speech die daarop volgde kon de architect het

niet laten zijn ontwerp kracht bij te zetten door zich wederom uit te laten over de moderne architectuur in Nederland.⁴⁴

Propaganda voor goede architectuur

Gezien de berichtgeving uit de jaren dertig en de stukken in de archieven lijkt het in eerste instantie onwaarschijnlijk dat Kropholler iets te maken heeft met de twee moderne ontwerpschetsen voor het raadhuis in Wieringen. Er blijkt nooit serieus sprake te zijn geweest van meer dan één ontwerp en één architect. Daar-

naast zette Kropholler zich herhaaldelijk af tegen de moderne architectuur en stond hij bekend als een architect die geen concessies wilde doen aan zijn opdrachtgevers. Hierdoor gingen veel opdrachten aan hem voorbij en kwam hij als een conservatief traditionalist steeds meer alleen te staan. Aan het begin van de jaren dertig brak hij met de Bond van Nederlandse Architecten (BNA), omdat hij vond dat de bond te modern was en dat er te weinig ruimte was voor architecten die zich niet bij de 'moderne' richting wilden aansluiten.⁴⁵ Zijn standvastigheid uitte zich met name in zijn architectuur. In het artikel 'Internationale en Nationale bouwkunst' in *De Groene Amsterdammer* neemt Oud hem als een voorbeeld van architecten die zondigen tegen de geest van de tijd en daarbij, ongeacht de opdracht, krampachtig blijven vasthouden aan hun eigen opvattingen over bouwkunst. 'Kropholler moet in Den Haag een winkel bouwen. [...] Zijn kijk op het leven is door zijn zucht naar zuiverheid van materiaal niet zoo bevangen, dat hij wil toegeven, dat een winkel glas moet hebben. "Groot" glas "ligt" Kropholler niet en zoo zien we, als gevolg van een beperkte basis van uitgang, vanzelf het conflict ontstaan van een massieve baksteenkuubis, [...].'⁴⁶

Het blijft de vraag waarom de ontwerpschetsen zijn gepubliceerd. Aan de hand van de raadsdocumenten en berichtgeving over het nieuwe raadhuis kan worden geconcludeerd dat de samenwerking tussen de architect en de gemeente Wateringen goed verliep. De benoeming van Kropholler als architect was immers gebaseerd op de bewondering voor zijn eerdere raadhuisontwerpen. Bovendien is het zeer waarschijnlijk dat Kropholler op de hoogte was van de publicatie. De architect was aanwezig tijdens de opening van het raadhuis waar de publicatie werd aangeboden aan 'de meer vooraanstaande personen en aan diegenen die hun belangstelling hadden getoond in de vorm van geschenken.'⁴⁷ Ook is de publicatie terug te vinden in het persoonlijke archief van Kropholler in het Nederlands Architectuurinstituut (NAi).⁴⁸

Wanneer er vanuit gegaan wordt dat alle drie de ontwerpschetsen wél van Kropholler zijn, moet de architect een reden hebben gehad om deze te publiceren. Deze is te vinden in Krophollers eigen publicaties en in het boekje *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, in het bijzonder in de toelichtende tekst bij de drie tekeningen. In die toelichting staat letterlijk: 'de architect A.J. Kropholler [...] legde den raad drie plannen voor'. Er staat echter niet bij dat Kropholler dit gedaan moet hebben met zeer specifieke bedoelingen, uit propagandistische overwegingen, en op een manier die hij ook graag mocht toepassen in zijn publicaties waarin hij fanatiek streed voor zijn eigen bouwkunst en tegen die van de moderne architecten. In zijn artikelen en boeken probeert Kropholler immers aan de hand van simpele schetsjes zijn opvattingen over 'goede' en 'slechte' architectuur over te brengen. Op vergelijkbare suggestieve wijze worden de drie ontwerpschetsen voor het raadhuis in Wateringen gepresenteerd. De twee moderne ontwerpen, de 'slechte' architectuur, zijn met karikatuurale schetsen weergegeven en worden door de gemeenteraad weggezet als een 'spoorwagen' en een 'blokkendoos', en daarmee dus verworpen. De 'goede' architectuur, het ontwerp voor een traditioneel trapgevelraadhuis, is weergegeven met een verfijnde schets en beschreven als goed-

Hollandsch, 'zoals men zich vanouds een raadhuis voorstelde', bewoordingen waarvan het niet onwaarschijnlijk is dat Kropholler ze zelf heeft bedacht.⁴⁹ Dat de twee moderne ontwerpen overeenkomsten vertonen met ontwerpen van twee 'grote' raadhuisbouwers met wie Kropholler in de jaren dertig om dezelfde prijsvragen streed, kan haast geen toeval zijn. De publicatie van de gemeente Wateringen kan dan ook beschouwd worden als een uitgesproken voorbeeld van de propagandistische wijze waarop Kropholler zijn eigen ideeën over de bouwkunst probeerde over te brengen. Met de publicatie *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond* heeft Kropholler van de gelegenheid gebruik gemaakt om nogmaals zijn kritiek te uiten op de bouwkunst van collega-architecten en zijn eigen opvattingen over architectuur te benadrukken.

Noten

- ¹ De architectuur van Berlage wordt gezien als de overgang van de eclectische architectuur uit de negentiende eeuw naar de moderne architectuur van de twintigste eeuw. Berlage was op zoek naar een nieuw 'kleed' voor het aankleden van de eigen cultuur en maatschappij. Kropholler daarentegen bouwde in een traditionele Hollandse bouwstijl, waarin hij enkele inzichten van Berlage toepaste, zoals het gebruik van verschillende soorten baksteen, het toepassen van natuursteen op constructief belangrijke plaatsen en de functionele schikking van de ruimten. Zie: A. Derks, J.J. Kuyt en J. Roding, *A.J. Kropholler (1881-1973), terugkeer tot de Hollandse architectuurtraditie*, Rotterdam 1998; R. Blijdenstijn en R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000. De Delftse School werd gezien als tegenhanger van de Nieuwe Zakelijkheid of het Nieuwe Bouwen en was een richting in de traditionele architectuur die halverwege de jaren twintig ontstond rond de Delftse hoogleraar ir. Marinus Jan Granpré Molière. Kropholler zelf rekende zichzelf niet tot de Delftse School. Zie: Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 22; S.U. Barbieri en L. van Duin (red.), *Honderd jaar Nederlandse Architectuur, 1901-2000. Tendensen, hoogtepunten*, Nijmegen 1999, 18; G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage 1978, 174-176.
- ² M. de Baan, *Hoe het raadhuis van Wateringen ontstond*, Wateringen 1938, 3-5.
- ³ A.J. Kropholler, 'Dr. P.J.H. Cuypers en Viollet le Duc', *Opgang* 7 (1927) 20, 347.
- ⁴ W.C. Feltkamp, 'De bouwmeester A.J. Kropholler', *Elsevier* 41 (1931) 82, 298-302.
- ⁵ Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 5.
- ⁶ A.J. Kropholler, 'Dr. Berlage en zijn werk als bouwmeester', *R.K. Bouwblad* 6 (1935) 2, 18.
- ⁷ A.J. Kropholler, 'Wat was is en komen moet', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 33, 277.
- ⁸ Enkele publicaties van A.J. Kropholler: *Bouwkunst in de 20ste eeuw*, Amsterdam 1953; *Onze Nederlandse baksteen-bouwkunst*, Den Haag 1941; *Over bouwstijl vroeger en nu*, Amsterdam 1941; *Wat is bouwkunst? Afgezien van de kunst om zich tegen kou, vocht en ongewenst bezoek te vrijwaren*, Den Haag 1965.
- ⁹ A.J. Kropholler, 'Over nieuw-Nederlands bouwkunst', *Bouwkundig*

- Weekblad Architectura* 51 (1930) 28, 229.
- ¹⁰ Kropholler 1953 (noot 8), 1.
- ¹¹ K. Schipper en J. van Geest, *Jos Klijnen*, Rotterdam 1999, 9.
- ¹² Klijnen paste in meerdere ontwerpen deze gebogen dakvorm toe, zoals in het ontwerp voor de RK Jongensschool in 's-Gravenhage (1928) en het ontwerp voor een woonhuis in Waalwijk (1932).
- ¹³ 'Waalwijk in opwindig over zijn gemeentehuis', *Het Vaderland*, 28 maart 1930.
- ¹⁴ Schipper en Van Geest 1999 (noot 11), 35.
- ¹⁵ A.J. Kropholler, 'Wat was, is en komen moet V', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1941) 38, 317.
- ¹⁶ Kropholler 1941 (noot 7), 277.
- ¹⁷ De raadhuiscommissie bestond o.a. uit de architecten prof. ir. J.A.G. van der Steur (voorzitter), G.C. Bremer, A.R. Hulshoff, dr. J. Kalf, W. Kromhout en ir. Hoytema.
- ¹⁸ J.A.C. Tillema, *Richtlijnen voor de beoordeling van het nieuwe Haagse Raadhuis, een beschouwing over bouwkunst*, 's-Gravenhage 1938, 59.
- ¹⁹ J.J.P. Oud, 'Het nieuwe bouwen', *De Groene Amsterdammer*, 30 november 1935, 10-11. 'Richter-bouwdozen' zijn blokkendozen van de firma Richter. Aan het eind van de negentiende eeuw was dit populair speelgoed. De bouwdozen bevatten bouwsteentjes die waren samengesteld uit zand- en kalksteen, waarmee men pakhuisen, kerken of boerderijen kon bouwen.
- ²⁰ 'De 's-Gravenhaagsche stadhuisprijsvraag de opdracht aan Luthmann', *Het Vaderland*, 9 mei 1934, 7.
- ²¹ 'Waterings nieuwe raadhuis gister in gebruik genomen', *Het Vaderland*, 16 November 1938, 2.
- ²² Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 121, 123, 151, 154, 159, 171, 175. De voormalige gemeentesecretaris van Wieringen L.M.J. Hendrix was toen burgemeester in Berkel en Rodenrijs (1954-1970).
- ²³ Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 127-128.
- ²⁴ Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 55, 158.
- ²⁵ De architect liet zijn tekeningen door professionele tekenaars maken, van wie er twee in vaste dienst waren. Tot 1968 verzorgde de tekenaar en latere compagnon R.J. Veendorp de perspectief- en presentatietekeningen. Andere tekenaars die voor Kropholler hebben gewerkt zijn o.a. A. Hendriks, J.B. Heukelom, B.J. Koldewij, H. van der Kloot Meyburg en J. Kropholler, het zusje van Kropholler. Ondanks dat de tekenaars elk een eigen schetstechniek hadden, waren hun schetsen vergelijkbaar in uitwerking en subtiliteit.
- ²⁶ De originele ontwerpschetsen uit het boekje *Hoe het raadhuis van Wieringen ontstond* ontbreken, zowel in het archief van het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) als het Historisch Archief Westland (HAW). In deze archieven zijn wel de bouwtekeningen voor het raadhuis terug te vinden, de originele ontwerpschets voor de uitbreiding van het raadhuis en een interieorschets voor de raadzaal. Van de andere drie trapgevelraadhuisen in Noordwijkerhout, Waalwijk en Medemblik zijn in het NAi wel originele ontwerpschetsen te vinden.
- ²⁷ Kropholler 1953 (noot 8), 35.
- ²⁸ Historisch Archief Westland (HAW), AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18.
- ²⁹ In deze commissie zaten de raadsleden L.H.C. Zwinkels, K.L. de Baan, C.N. Bom en de gemeentesecretaris L.M.J. Hendrix.
- ³⁰ F.L. van Houte was van mei 1937 tot juli 1947 gemeentearchitect van Wieringen. Het ontwerp voor het raadhuis uit 1932 maakte hij waarschijnlijk destijds als zelfstandige architect in opdracht van de burgemeester. Naast het ontwerp voor het raadhuis uit 1932 heeft de architect in 1947 en 1949 verschillende ontwerpen gemaakt voor de woning van de burgemeester. HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18.
- ³¹ HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18, Notulen raadsvergadering 30 juni 1937.
- ³² HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18, Notulen raadsvergadering 30 juni 1937.
- ³³ HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18.
- ³⁴ HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18, Notulen raadsvergadering 25 november 1937.
- ³⁵ In de raadhuiscommissie zaten B. Noordam, L.H.C. Zwinkels en P.J. van der Knaap.
- ³⁶ HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18, Notulen raadsvergadering 25 november 1937.
- ³⁷ HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18. In enkele notulen worden kleine wijzigingen besproken, zoals het noodzakelijk geachte vergroten van de secretarie en archiefruimten.
- ³⁸ Tijdens de bouw is er mogelijk een samenwerking geweest tussen Kropholler en de gemeentearchitect Van Houte. In correspondentie tussen beiden wordt hierover gesproken. HAW, AGW 1929-1979, inv. nr. 244-252 en documentatiemap 14.18.
- ³⁹ M. van Ooijen en M.J. Jutte, *Hier staat een echt Hollandsch bouwwerk*, Wieringen 1992. 'Er werd teveel champagne gedronken', *De Westlander*, 15 september 1939.
- ⁴⁰ 'Het nieuwe Raadhuis, praktische inrichting en fraai van lijn', *De Westlander*, 27 november 1937. Ook *Het Vaderland* berichtte over Krophollers benoeming, én over de definitieve kosten voor het raadhuis in het artikel 'Nieuw raadhuis Wieringen', *Het Vaderland*, 30 november 1937.
- ⁴¹ A. J. Kropholler, 'Raadhuis te Wieringen', *R.K. Bouwblad* 10 (1939) 18, 279. Dit artikel is op enkele punten opmerkelijk. Kropholler schrijft in oktober 1937 te zijn gevraagd om een ontwerp te maken voor het raadhuis, maar de officiële brief van de burgemeester aan Kropholler is gedateerd in juli 1937. Bovendien noemt de architect de definitieve aanneemsom van fl. 54.000. Dit is fl. 1000,- minder dan dat er in 1937 was beraamd en fl. 27.200,- minder dan de uiteindelijke kosten.
- ⁴² 'Wieringen heeft een nieuw raadhuis, Het Westland een monumentaal gebouw rijker', *De Westlander*, 17 november 1938.
- ⁴³ 'Waterings nieuwe raadhuis gister in gebruik genomen', *Het Vaderland*, 16 November 1938.
- ⁴⁴ *De Westlander* 1938 (noot 42).
- ⁴⁵ Derks, Kuyt en Roding 1998 (noot 1), 43.
- ⁴⁶ Oud 1935 (noot 19), 10-11.
- ⁴⁷ Van Ooijen en Jutte 1992 (noot 39).
- ⁴⁸ Het originele boekje is in 1984 door A.J. Veendorp, samen met andere documenten uit de nalatenschap van het bureau van Kropholler aan het NAi geschonken.
- ⁴⁹ De Baan 1938 (noot 2), 3-5.

De middeleeuwse bouwgeschiedenis van de Amsterdamse Sint-Anthonispoort

De Waag op de Nieuwmarkt nader onderzocht¹

Jacqueline de Grauw

De Waag op de Nieuwmarkt in Amsterdam is oorspronkelijk gebouwd als stadspoort, op de kruising van de Sint-Anthonisdijk en Zeedijk met de Kloveniersburgwal en Geldersekafe (afb. 1).

Pas toen het gebouw door stadsuitbreidingen zijn poortfunctie had verloren, werd het in 1617 getransformeerd tot een waag met verschillende gildekamers, waar met name het metselaars-

Afb. 1. De Waag op de Nieuwmarkt, gezien vanuit het zuiden (foto auteur)

gilde (meesterproeven) en het chirurgijns-gilde (Theatrum Anatomicum) hun sporen hebben achtergelaten. Vanaf de zeventiende eeuw (Casparus Commelin) tot vrij recent (Ernest Kurpershoek) is er al veel over de historie van de Waag geschreven.² Wat deze teksten gemeen hebben, is dat de auteurs zich vrijwel uitsluitend op geschreven bronnen baseren.³ Er is geen bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd en men is enkel afgegaan op de tekst van de gedenksteen in de Metselaarstoren⁴: 'M CCCC LXXXVIII// DEN XXVIII DACH// IN APRIL WART DEN// EERSTEN STEEN VAN// DESE POERT GHELEIT'. Hierdoor nemen zij in het algemeen aan dat de poort in 1488 is gebouwd, als onderdeel van de Amsterdamse stadsmuur, die in de jaren tachtig en negentig van de vijftiende eeuw tot stand zou zijn gekomen. Nauwkeurig onderzoek van het gebouw zelf, bestudering van tot nu toe onopgemerkte archivalische bronnen en een typologische analyse leveren echter verrassende inzichten op over de werkelijke bouwgeschiedenis van de Waag. Zo blijkt de voormalige Sint-Anthonispoort ouder te zijn dan tot nu toe werd gedacht en bovendien niet in één keer te zijn gebouwd. Deze nieuwe inzichten zijn tevens van belang voor ons beeld van de Amsterdamse verdedigingswerken in de late middeleeuwen.

De Amsterdamse verdedigingswerken in de vijftiende eeuw

Rond 1400 strekte Amsterdam zich uit tussen de Nieuwezijds Achterburgwal in het westen, de Oudezijds Achterburgwal in het oosten, het Spui en de Grimburgwal in het zuiden en het IJ in het noorden. In de toenmalige omwalling van de stad bevonden zich drie poorten: de Watergangspoort in het westen, de Bindwijkerpoort in het zuiden en de Sint-Olofspoort in het oosten, aan het begin van de Warmoesstraat.⁵ Van de Sint-Olofspoort is bekend dat deze van steen was.⁶

Na een stadsbrand in 1421 begon het snelgroeiende Amsterdam omstreeks 1425 aan een uitbreiding, waarvoor nieuwe grachten werden gegraven: de Geldersekaide, de Kloveniersburgwal en het Singel.⁷ Deze grachten sloten niet aan op de oudere grachten. In plaats daarvan kruisten zij de westelijke en oostelijke zeedijk, om vervolgens uit te komen in het IJ (afb. 2).⁸ Hierdoor lagen de Watergangs-, Bindwijker- en Sint-Olofspoort vanaf 1425 niet langer aan de stadsrand en waren er nieuwe poorten nodig, waaronder waarschijnlijk ook de Sint-Anthonispoort.⁹

De oudste vermelding van de poort dateert van 6 juni 1466 en betreft een eigendomsakte van een molenhuis en bijbehorend erf bij de 'sinte anthonis poirte uptie zeedyck'.¹⁰ Daarvóór verschijnt de naam Sint Anthonis al in een akte van 20 januari 1456, betreffende een tuin bij 'sinte anthonis binnen den zeedyck'.¹¹ Het Sint-Nyclaesgasthuis, gelegen ten zuiden van – oftewel binnen – deze dijk, wordt in ieder geval vanaf 1427 ook wel het Sint-Anthonisgasthuis genoemd.¹² Hierdoor is het onduidelijk of er in de akte van 1456 sprake is van een Sint-Anthonispoort of van het gasthuis.

In 1462 komt de naam Sint Anthonis voor in een overdrachtsakte van een tuin 'by die zeeburch buten sinte anthonis blochuyts',¹³ terwijl een keur van 8 januari 1480 verbiedt vuilnis te storten 'op die vesten tuschen Sinte Anthonijsblochuyts ende die toirn opt

Afb. 2. Kaart van Amsterdam in 1544, naar W.A. Meischke, *Zo groeide Amsterdam, Amsterdam 1975*, die zich baseert op de houtsnede van Cornelis Anthonisz. uit 1544 (illustratie auteur)

Hooft'.¹⁴ De vraag is of 'blokhuis' (wachthuis)¹⁵ hetzelfde kon betekenen als 'poort', dus of de termen Sint-Anthonisblokhuis en Sint-Anthonispoort uitwisselbaar waren. Beide woorden komen voor in een keur van 1481 waarin de organisatie van de stadsverdediging wordt besproken. Er wordt vermeld dat de wijk rondom het Sint-Anthonisblokhuis en het Minderbroederklooster onder één wacht valt en dat de wijkbewoners verantwoordelijk zijn voor de stadswal tussen de Nieuwe Brug (bij de Sint-Olofspoort) en de Sint-Anthonispoort.¹⁶ Uit de context valt niet op te maken of de twee termen verwijzen naar één en hetzelfde object of naar verschillende.

Op 18 februari 1469 verschijnt de poort volgens Commelin in een schepenbrief, die tegenwoordig helaas onvindbaar is. Hoewel de stadsommuring volgens hem tot stand is gekomen in het jaar 1482, meent hij naar aanleiding van deze brief dat de Sint-Anthonispoort ouder moet zijn, waarmee hij, in 1693, de eerste was die deze hypothese formuleerde. Hij opperde echter ook de mogelijkheid dat er een voorganger van het huidige gebouw gestaan zou kunnen hebben.¹⁷

Vervolgens komt de poort voor in een transportakte van 11 maart 1474,¹⁸ voor zij verschijnt in een keur van 16 januari 1477, waarin de wacht en het 'bijten' van de grachten wordt besproken. De poort wordt vermeld in relatie tot haar meer naar binnen gelegen veertiende-eeuwse tegenhanger, de Sint-Olofspoort: '[...] van den Zeedijcxpoort by den Nywenbrug tot Sinte Anthonispoirte toe [...]'. Ook de vijftiende-eeuwse Haarlemmerpoort en Regulierspoort worden genoemd in relatie tot hun veertiende-eeuwse voorgangers: '[...] van Waterganxpoirt tot die Hairlemmerpoirt toe [...] en [...] van den Regulierspoirt tot die Bynewykerpoirt toe [...]'.¹⁹ Overigens stammen, volgens Oldewelt, de vroegste vermeldingen van deze Haarlemmer- en Regulierspoort reeds uit 1464 respectievelijk 1452.²⁰

Samenvattend blijken op basis van de geschreven bronnen de Sint-Anthonispoort en ook de vijftiende-eeuwse Haarlemmer- en Regulierspoort te dateren van vóór het stadsmuurproject van de jaren 1480-1490. De Sint-Anthonispoort is ouder dan haar tot nu toe veronderstelde bouwdatum van 28 april 1488 en blijkt in ieder geval bestaan te hebben vanaf 1466, maar mogelijk al in 1462 of in 1456. Het ontbreken van oudere archieven waarin de poort genoemd wordt hoeft natuurlijk niet te betekenen dat ze niet al eerder bestond.²¹ Contextuele bronnen verschaffen hierover enige aanvullende informatie.²²

Stenen muren, poorten en torens voor 1481

Bij zijn bezoek aan Amsterdam in 1478 toonde Maximiliaan van Oostenrijk, die gehuwd was met Maria van Bourgondië, de kleindochter van hertog Philips de Goede, zich bezorgd over de verdedigingswerken. De belangrijke havenstad lag dicht bij het vijandelijke Utrecht en Gelre en moest ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten extra op haar hoede zijn.²³ Maximiliaan beval de bouw van een stenen stadsmuur.²⁴ Een keur van september 1481 - de bouw van de stadsmuur is dan net begonnen - vermeldt dat 'nyemandt en moet [...] enighe onstandt ofte vermindertheit doen an die murage ende bossen van der stede, alsoe wel die van outs ghemaect zijn als die men nu maect, tzy die stenen dairaff te neme, int water te warpen, in wat manieren dattet zy off gheskien mag.'²⁵ Kennelijk had de stad vóór 1481 toch al enkele muren gehad, zoals ook blijkt uit een akte uit 1463 waarin staat dat de 'stede muere' bij de Sint-Olofskapel was afgebroken tot op het fundament.²⁶

Verskillende verdedigingswerken komen naar voren in een brief van Philips de Goede van 1452 waarin melding wordt gemaakt van 'la porte, les tours, & les Bolwerchs devers la ville d'Utrecht', die net afgebrand zijn bij de grote stadsbrand van dat jaar.²⁷ Gezien de ligging van Utrecht ten opzichte van Amsterdam zou deze poort aan de zuidzijde van de stad gelegen kunnen hebben, zoals Oldewelt meende.²⁸ Een andere positie voor een poort richting Utrecht zou aan de oostzijde van de stad geweest kunnen zijn, waarbij men dan de Amstel niet over hoefde te steken. Maar omdat de noordelijke buurt rond het IJ volgens Oldewelt in deze brand gespaard is gebleven,²⁹ zou de Sint-Olofspoort niet de beschadigde poort geweest zijn. Als er een poort aan de oostzijde van de stad door de brand getroffen zou zijn, zou dat de Sint-Anthonispoort geweest moeten zijn.³⁰ Het is niet bekend of de toren 'Swych Utrecht', gelegen aan de zuidzijde van de stad (op de hoek van de tegenwoordige Nieuwe Doelenstraat met de Kloveniersburgwal), misschien dateert van vóór de stadsmuur en aldus het beschadigde verdedigingswerk geweest zou kunnen zijn. Overigens schijnt deze toren zijn naam ook pas gekregen te hebben naar aanleiding van de overwinning op de Stichtsen bij de slag bij Westbroek op tweede Kerstdag 1481.³¹

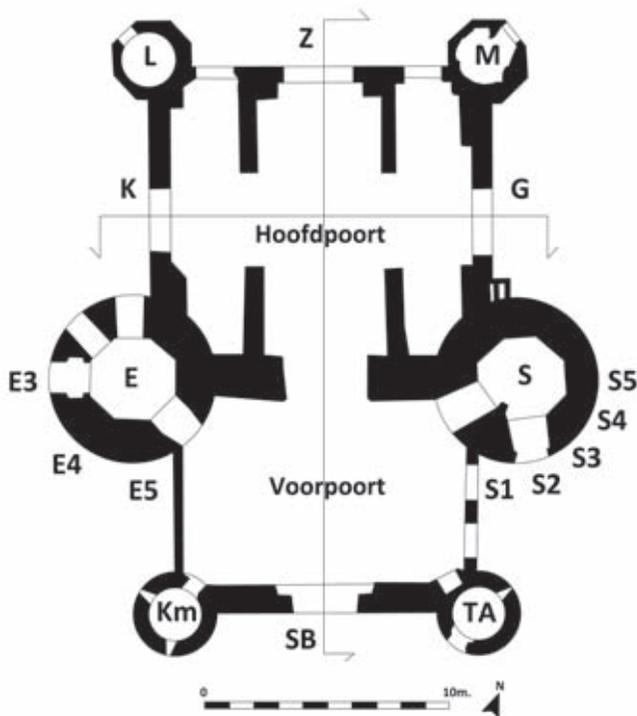
Naar aanleiding van de brand verklaarde Philips dat Amsterdam gedurende tien jaar vrijgesteld zou worden van bepaalde belastingen, met als doel een snelle wederopbouw van de stad inclusief verdedigingswerken.³² Hij spoorde de stad aan de aarden wallen te vervangen door een stenen muur met torens, maar zonder succes. In 1457 herhaalde hij zijn verzoek krachtiger, waarop Amsterdam de Korsjestoren, de Andries Pijlentoren, de toren

Leeuwenburg en enkele kleinere torens bouwde.³³ De 'Korstgijntoern' is in een keur van 1459 te vinden,³⁴ en in de eerder vermelde keur van 1477 wordt de Andries Pijlentoren genoemd: 'Item, die hooftmans van die Nywenbrug, die Warmoesstraet mijtten burchwall [...] sullen byten van den Nywenbrucxboomen tot Andries Pylentoirn toe' en 'Item, die hooftmans van den Zee-dijcxpoirt by den Nywenbrug tot Sinte Anthonispoirt toe [...] sullen byten van Andries Pylentoirn tot Sinte Anthonispoirt toe'. De positie van de Andries Pijlentoren vertoont hiermee zo'n opvallende gelijkenis met die van de Schreierstoren, dat de vraag rijst of het hier misschien om (een deel van) dezelfde toren gaat.³⁵ Het is onduidelijk of de eerste verschijning van het Sint-Anthonisblokhuis in 1462 gerelateerd zou kunnen zijn aan de aansporingen van Philips.

Het gebruik van de Sint-Olofspoort rond deze periode wekt wel enige vermoedens over de aanwezigheid van de Sint-Anthonispoort. In 1451 verpachtte de stad 'Sint Olevers Capelle, gelegen an die kerczijde poirte, dat ledich erve dat voir die voirscreven capellen gelegen is mit die steenen toerne, streckende an der poirten voirscreven'.³⁶ Dit lege erf met stenen toren is in feite de voorpoort van de Sint-Olofspoort, zoals Henk Zantkuyl laat zien in zijn reconstructietekeningen naar aanleiding van de archeologische opgraving van de Sint-Olofspoort- en kapel. Vanaf 1451 mochten er - binnen bepaalde marges, in verband met het doorgaande verkeer - huizen in de voorpoort gebouwd worden, en in 1463 blijkt, zoals gezegd, de 'stede muere' bij de Sint-Olofskapel afgebroken te zijn tot op het fundament. Deze twee ontwikkelingen geven aan dat het defensieve belang van de Sint-Olofspoort kleiner was geworden, waarschijnlijk vanwege de aanwezigheid van de Sint-Anthonispoort.

De stad behield in 1451 nog wel het recht om wanneer zij aan 'die stenen toerne voirschreven behoefte [...] hadde, soe sullen zij die toerne weder tot hun moghen nemen'.³⁷ De reden hiervoor zou geweest kunnen zijn dat de stad de verdedigingswerken buiten de Sint-Olofspoort nog niet volledig vertrouwd. Zantkuyl vermeldt dat de toren 'neffens Sinte Olofscapelle' in 1465 in ieder geval nog steeds bestond.³⁸

Een keur van 5 mei 1481, waarin de stad aan Maximiliaan belooft bij een aanval ook de binnenste poorten te verdedigen, ondersteunt deze veronderstelling. Bij een aanval zouden '[...] die Jonge scutters [...] beyde die Nywendijckerpoirten [de Watergangspoort en de Haarlemmerpoort] [en] die Hantboge scutters [...] die Kerczydepoirt [Sint-Olofspoort] [...] innemen ende bewaeren'.³⁹ De buitenste poorten en verdedigingswerken, waaronder de Sint-Anthonispoort, werden kennelijk nog niet volledig vertrouwd. Dit kan te maken hebben gehad met het ontbreken van een complete stenen stadsmuur om de gehele stad, maar ook met de mogelijkheid dat de buitenpoorten oorspronkelijk relatief eenvoudige bouwwerken waren, die aangepast moesten worden voordat ze volwaardige verdedigingswerken waren. Aangezien 'eerstesteenleggingen' - zoals van de jaartalsteen in de Metselaarstoren - ook betrekking kunnen hebben op een deel van een gebouw⁴⁰ en de poort volgens de geschreven bronnen vóór 1488 al wel bestond, maar als verdedigingswerk nog niet volwaardig functioneerde, is het aannemelijk dat men in 1488 een bestaande eenvoudige Sint-Anthonispoort heeft getransformeerd en uitgebreid.⁴¹

Afb. 3. Plattegrond van de Waag, naar een plattegrond door Publieke Werken, 1942 (Bureau Monumenten en Archeologie BMA, Amsterdam). E = Sint Eloystoren; K = gevel richting de Kloveniersburgwal; L = Sint Lucastoren; Z = gevel richting de Zeedijk; M = Metselaarstoren, G = gevel richting de Geldersekafe, S = Schutterstoren; TA = Theatrum Anatomicum toren; SB – gevel richting de Sint Antoniebreestraat; Km = Klompenmakerstoren (illustratie auteur)

Speklagen, verjongingen, metselwerkverschillen en kanteelresten

De Sint-Anthonispoort bestaat uit een hoofdpoot, met daaraan vast, aan de veldzijde, een lagere voorpoot (afb. 3). Tussen de voor- en hoofdpoot bestaan enkele architectonische en bouw-

Afb. 4. Bewerkte foto van de verjonging aan de binnenzijde van de gevel richting de Geldersekafe, genomen op het mezzanine niveau richting het noorden (foto en bewerking auteur)

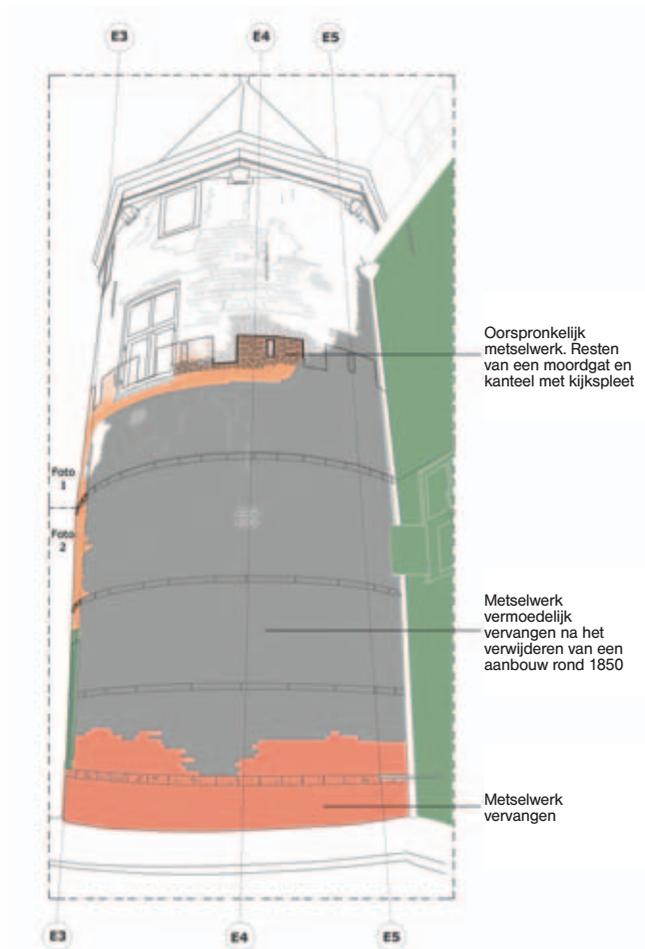
Afb. 5. Foto van het meest intacte kanteel, dat zich bevindt aan de zuidzijde van de Sint Eloystoren, die gelocaliseerd is aan de zuidwestzijde van de Waag (foto auteur)

historische verschillen, die waarschijnlijk wijzen op uiteenlopende bouwperiodes en verderop besproken zullen worden. Maar ook de hoofdpoot zelf blijkt niet in één keer te zijn opgetrokken, in het metselwerk toont deze namelijk verschillen tussen het onder- en bovendeel. Het eerste opvallende verschil is dat de Gobertanger speklagen, die op alle delen van de hoofdpoot voorkomen behalve op de gevel aan de Geldersekafe,⁴² ontbreken boven een hoogte van circa 5,5m (boven het huidige maai-veld).

Ten tweede is er sprake van een abrupte verjonging in het muurwerk van de hoofdpoot. In de Sint-Eloytoren, de Schutterstoren en in de muur tussen deze torens (de veldzijde van de hoofdpoot), gebeurt dit op een hoogte van ongeveer 6,4m. Onderin zijn de muren 1,70-1,90m dik, tegen een dikte van slechts 0,35-0,55m bovenin.

Ook in de achterliggende gedeelten van de hoofdpoot vindt een dergelijke verjonging plaats (van 1,30-1,38m naar 0,35-0,48m). Het onderste deel van de stadsgevel (aan de Zeedijk) was volgens gedetailleerde tekeningen uit 1941-1942 vroeger veel breder dan het bovenste. Nu is door vele wijzingen alleen het ondergrondse gedeelte nog zo dik (afb. 8). Ook in de zijmuren van de hoofdpoot (aan de kanten van de Kloveniersburgwal en de Geldersekafe) is een verjonging aanwezig,⁴³ maar dan op een iets lager niveau (circa 5m) en met een minder abrupt verloop: aan de binnenzijde kan men in plaats van een horizontale een schuine overgang zien van dik naar dun, in de kamers die zich nu op de tussenverdieping bevinden (afb. 4).⁴⁴ De laatste verjonging in het achterliggende gedeelte is ten slotte te vinden in de Sint-Lucastoren, op dezelfde hoogte als in de naastgelegen gevel aan de zijde van de Kloveniersburgwal. Tevens is de trap van deze toren tot op dit niveau gemaakt van kalksteen, daarboven gaat hij over in hout.⁴⁵

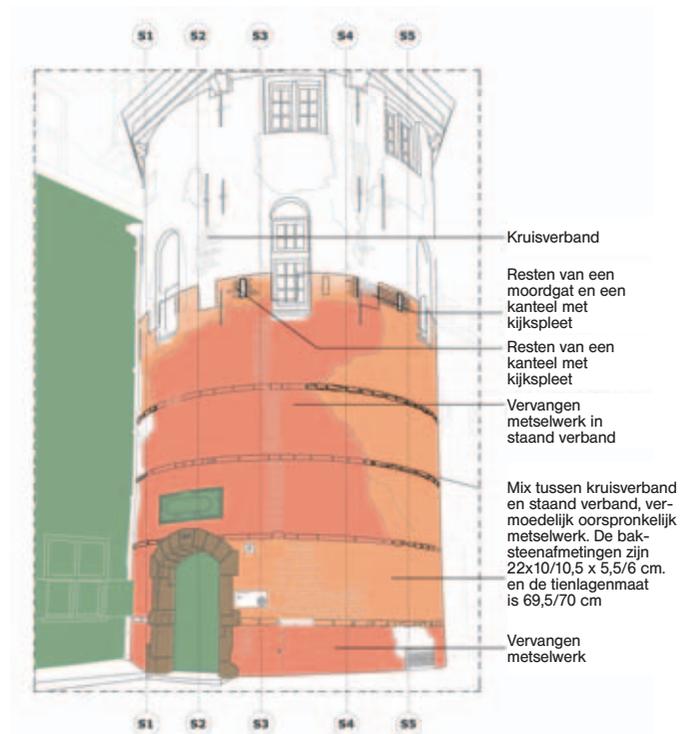
Tot slot zijn er verschillen tussen het onderste en bovenste gedeelte van de hoofdpoot wat betreft het metselverband. De hoogtes van de overgangen in het metselwerk, die aan de buitenzijde zichtbaar zijn, corresponderen met de hoogtes van de ver-

Afb. 6. *Perspectivische geveltekening van de zuidzijde van de Sint Eloytoren, waarin de kanteelafmetingen (stippellijn) uitgezet vanaf het meest intacte kanteel (dikke lijn). Deze sluiten goed aan op resten van moordgaten aan de noordwestzijde van de toren (illustratie auteur)*

jongingen aan de gepleisterde binnenzijde. Aan de gevels aan de Kloveniersburgwal en de Geldersekaade verandert het metselwerk in een rechte lijn van een mengeling van staand en kruisverband onder de verjonging in een regelmatig kruisverband erboven. Bij de Sint-Lucastoren is een heldere overgang in het metselwerk lastig te vinden, maar lijken er toch met name wat kleur en baksteenformaten betreft verschillen te zijn. Ook valt op dat de onderste twee kijkspleten – die qua positie behoorlijk goed corresponderen met de speklagen – van natuursteen zijn gemaakt, terwijl de bovenste twee uit baksteen bestaan. De aanwezigheid van een overgang in het metselwerk van de sterk gewijzigde Metselaarstoren wordt verderop besproken.

In de Schutterstoren vindt iets boven de verjonging ook weer een overgang van staand/kruisverband naar kruisverband plaats, evenals in de Sint-Eloytoren, al is deze daar door vele latere wijzigingen moeilijker te herkennen. Deze overgangen liggen niet in een rechte lijn, maar op wisselende hoogtes tussen circa 1,30 en 1,90m boven de verjonging. Bij nadere bestudering blijkt dit, verrassend genoeg, voort te komen uit het feit dat op deze hoogte

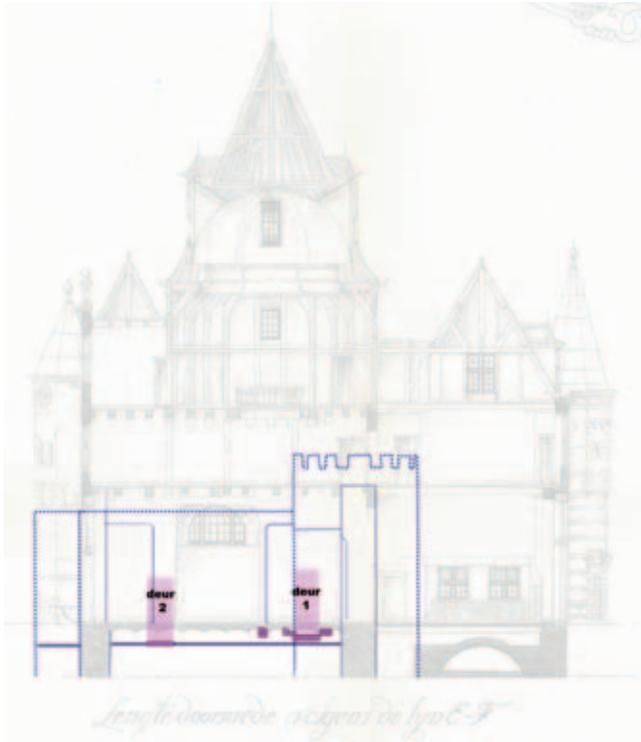
Afb. 7. *Perspectivische geveltekening van de zuidzijde van de Schutterstoren, die zich bevindt aan de noordoostzijde van de Waag, waarin de kanteelafmetingen (stippellijn) uitgezet zijn vanaf het meest intacte kanteel (dikke lijn) (illustratie auteur)*

aanvankelijk kantelen aanwezig waren, waarvan nu nog resten zichtbaar zijn. Dit betekent dat het muurwerk oorspronkelijk op deze hoogte eindigde en dat de torens dus een stuk lager waren dan tegenwoordig.

De meest intacte kanteel bevindt zich aan de zuidzijde van de Sint-Eloytoren bij referentielijn E4 (afb. 5). De kijkspleet in het midden is dichtgemetseld, net als het moordgat aan de linkerzijde, waarvan de onderkant is uitgevoerd met een rollaagje. De breedte van de kanteel is 9,5-10 koppen inclusief voegen en die van het moordgat 3,5-4 koppen inclusief voegen (afb. 6). Wanneer deze afmetingen uitgezet worden over de rest van de toren sluiten zij goed aan op de resten van twee moordgaten aan de noordwestzijde van de toren.

Ook in de Schutterstoren zijn kanteelresten aanwezig, maar deze zijn minder duidelijk. Er is zelfs een schijnvoeg aangebracht in een overgebleven rollaagje (dat de vroegere aanwezigheid van een moordgat aangeeft), in een poging dit te verbergen. Wanneer de afmetingen uitgezet worden vanaf de meest intacte kanteel van deze toren (gelegen aan de noordoostzijde bij referentielijn S5), corresponderen ze goed met dit doorgesneden rollaagje. Ook komen ze redelijk overeen met twee verderop gelegen rollaagjes aan de noordzijde en met de dichtgemetselde kijkspleet van een voormalig kanteel aan de zuidzijde (afb. 7).

Samengevat is het onderste gedeelte van de hoofdpoot van de Sint-Anthonispoort voorzien van speklagen en heeft vele malen dikkere muren dan het bovenste, dat ook geen speklagen heeft.

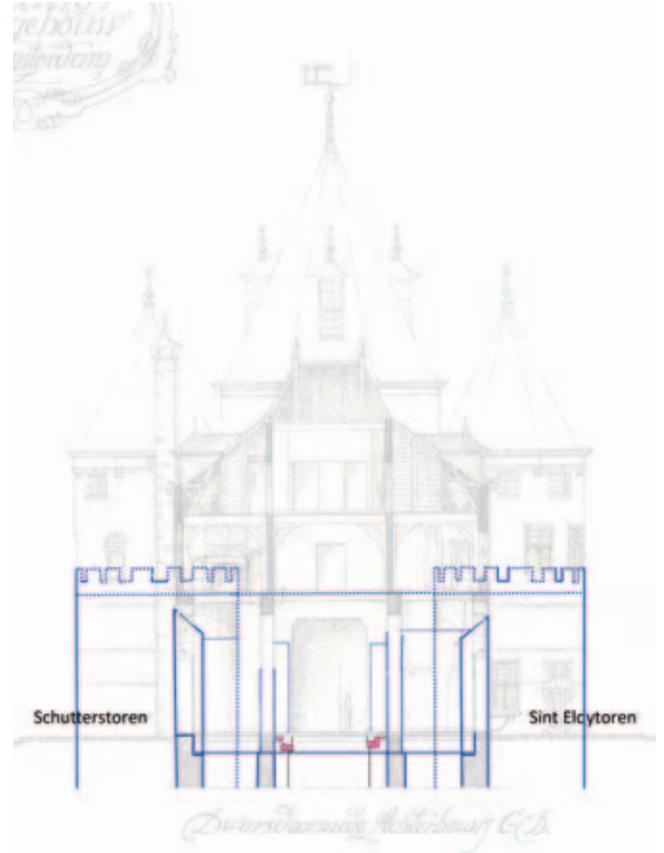

Afb. 8. Langsdoorsnede Z-SB van de Waag, met daarin aangegeven de afmetingen van de vroegere kleine Sint-Anthonispoort (stippellijn) en twee voormalige deuropeningen. NB de natuurstenen dorpel van deur 2 is tegenwoordig bijna geheel verstopt achter tegels, maar is wel goed te zien in opmetingstekeningen van J. Dijkman uit 1995 (Publieke Werken, 1942, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam; toevoegingen auteur)

De verjonging bevindt zich aan de veldzijde op een hoogte van 6,4m en aan de stadszijde op een hoogte van 5m. Het metselwerk onder de verjonging verschilt van dat erboven. De aanwezigheid van de kanteelresten in de torens levert ten slotte het bewijs dat de hoofdpoot van de Sint-Anthonispoort inderdaad een fase als kleinere poort heeft gehad. De gekanteelde torens met de tussengelegen muur (de veldzijde van de hoofdpoot) vormden het hoogste gedeelte van de poort. De aan de stadszijde gelegen delen – de Kloveniersburgwalgevel en Gelderskadegevel, de Sint-Lucastoren en, zoals hieronder besproken zal worden, waarschijnlijk ook de Metselaarstoren – waren iets lager (afb. 8, 9 en 10). De vroegere hoogte van de Zeedijkgevel is onbekend.

De middeleeuwse voorloper van de Metselaarstoren

Op het vogelvluchtschilderij van de stad (1538) van Cornelis Anthonisz. en zijn houtsnede daarvan (1544), de stadskaat van Pieter Bast (1597) en een prent van Claes Jansz. Visscher van de Sint-Anthonispoort (kort na 1601) (afb. 11), was de vijftiende-eeuwse voorloper van de zeventiende-eeuwse Metselaarstoren kleiner en anders van vorm dan de octogonale toren die bij de transformatie tot waag werd gebouwd. Uit onderzoek van Van Tussenbroek e.a. uit 2009 blijkt dat delen van deze voorganger

Afb. 9. Dwarsdoorsnede G-K van de Waag, met daarin aangegeven de afmetingen van de vroegere kleine Sint-Anthonispoort (stippellijn). NB de natuurstenen aan de kant van de Sint Eloytoren zijn tegenwoordig verstopt achter tegels, maar zijn wel te zien in opmetingstekeningen van J. Dijkman uit 1995 (Publieke Werken, 1942, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam; toevoegingen auteur)

zijn opgenomen in de zeventiende-eeuwse toren, waar ze, deels achter de nieuwe schil, nog aanwezig zijn.⁴⁶ Bij archeologisch onderzoek in 2007 werd de fundering van de vijftiende-eeuwse toren gevonden.⁴⁷ Deze voorloper maakte waarschijnlijk ook deel uit van de vroegere poort. Zijn aanwezigheid was architectonisch gezien nodig voor de symmetrie van de poort. Daarnaast zijn de spekbanden die in de hoofdpoot aanwezig zijn ook onderin de Metselaarstoren te vinden. Vervolgens is er een sterke overeenkomst tussen het vermoedelijk originele metselwerk van de middeleeuwse toren en dat van andere delen van de vroegere poort. Bij de Schutterstoren bijvoorbeeld, tussen de eerste en tweede speklaag rond referentielijn S4 (afb. 7), hebben de bakstenen afmetingen van 22 x 10-10,5 x 5,5-6cm, een tienlagenmaat van 69,5-70cm en zijn ze gemetseld in een mengeling van staand en kruisverband. De bakstenen van de middeleeuwse toren bevinden zich in muurvlak zes, rechts van de hoekketting in Ledesteen en hebben afmetingen van 22,5 x 10-10,5 x 5,5-6cm en een tienlagenmaat van 69,5cm, en zijn gemetseld in een 'enigszins onregelmatig staand verband'.⁴⁸

Tijdens het genoemde onderzoek werd ook een knik ontdekt in

Afb. 10. Foto van de Waag, gezien vanuit het zuiden, waarin de vroege fase van de Sint-Anthonispoort is aangegeven (foto en bewerking auteur)

het metselwerk van de toren, die de positie van een oudere kern onder de zeventiende-eeuwse schil zou kunnen aangeven.⁴⁹ De hoogte van deze knik (net boven het onderste raam en de jaartalsteen) komt overeen met het begin van de verjonging in de Geldersekadegewel, en ook met die in de Sint-Lucastoren en Kloveniersburgwalgevel (5m). Het lijkt er dus op dat ook de middeleeuwse voorloper van de Metselaarstoren deel uitmaakte van de vroege kleine hoofdboort.⁵⁰

De hoogte van de vroege kleine hoofdboort

Aan diverse bouwsporen is te zien dat de begane-grondvloer bijna een meter lager lag dan de huidige vloer. Allereerst is op dat lagere niveau sprake van een kleine verjonging. Hierdoor was er ruimte om vloerbalken op te leggen. Ten tweede zijn er op die hoogte dorpels van voormalige deuropeningen aanwezig, bestaande uit grote natuurstenen blokken. De best zichtbare dorpel bevindt zich naast de huidige trap naar de kelder. Aan de zijkanen van de dichtgezette en gepleisterde deuropening zijn nog twee stenen van de dagkanten te herkennen (afb. 8).⁵¹ Deze deuropening is op exact dezelfde plek terug te vinden in een plattegrond van de poort die in 1578 door landmeter Joost Jansz. Bilhamer is getekend – als onderdeel van zijn opmeting van het naastgelegen Minderbroederklooster. Ook van de andere door Bilhamer getekende deuropeningen zijn dorpels terug te vinden (afb. 12), wat tegelijk de precisie van de tekening laat zien.⁵²

De hoogte van de kleine poort kan nu vastgesteld worden aan de hand van het originele niveau van de begane grond, dat enkele tientallen centimeters onder het huidige maaiveld ligt. Deze afstand opgeteld bij de afstand van het maaiveld tot de verjonging (6,4m) en die van de verjonging tot de bovenkant de kanteelresten (1,9m), geeft een totale hoogte van de Schutterstoren en Sint-Eloytoren van ongeveer 9m. Aangezien de torens in het lageregelegen water stonden, zullen zij in totaal nog wat langer zijn geweest.

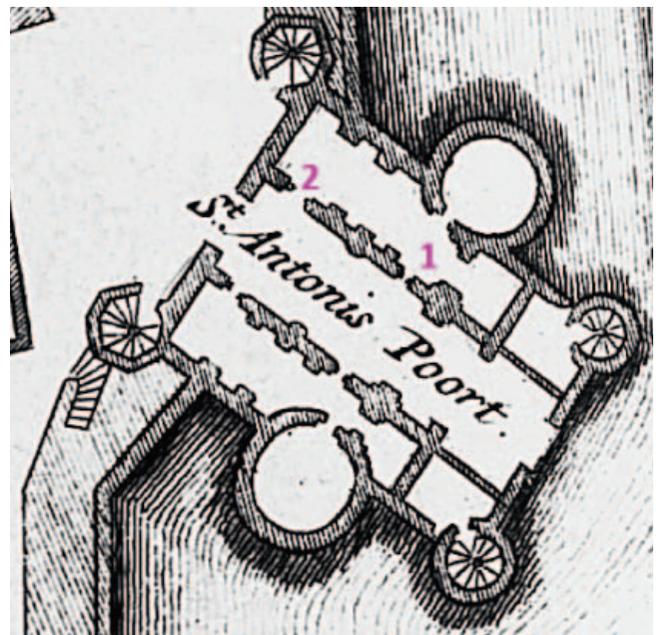

Afb. 11. Detail met de Sint-Anthonispoort van de prent van Claes Jansz. Visscher, gezien vanaf de Geldersekade in 1609, toen de stadsmuur was afgebroken. De kleine toren vooraan in de tekening is de middeleeuwse Metselaarstoren (Stadsarchief Amsterdam)

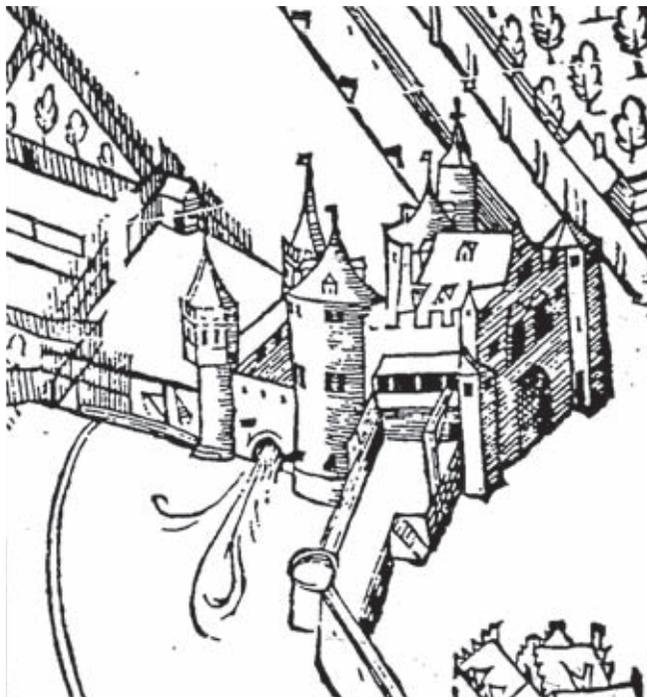
Aansluiting met de stadsmuur

Bilhamers tekening kan gezien haar bewezen precisie ook meer informatie verschaffen over de aansluiting van de poort op de stadsmuur. Te zien is dat de stadsmuur aan de Kloveniersburgwalzijde op een plek net ten westen van de latere waagdeur aansloot en aan de kant van de Geldersekade net ten noorden van de hier later aanwezige waagdeur. Archeologisch onderzoek in 1993 en 2007 heeft deze laatste positie bevestigd.⁵³

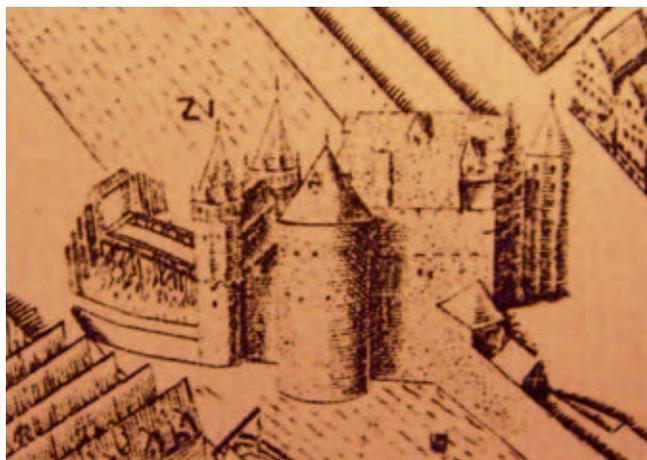
De tekening geeft niet de laatmiddeleeuwse situatie weer. Tussen 1545 en 1550 bracht de Italiaanse architect Alessandro Pasquali-

Afb. 12. Detail met de Sint-Anthonispoort van de plattegrond die Joost Jansz. Bilhamer van het Minderbroederklooster maakte in 1578 (Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam)

Afb. 13. Detail met de Sint-Anthonispoort van de houtsnede van Cornelis Anthonisz. uit 1544 (Stadsarchief Amsterdam)

Afb. 14. Detail met de Sint-Anthonispoort van de vogelvluchkaart van Pieter Bast uit 1597 (Genootschap Amstelodamum, Amsterdam in het einde der zestiende eeuw door Pieter Bast; toelichting tot de reproductie der kaart van MDXCVII en details ontleend aan jongere gewijzigde drukken, Amsterdam 1917)

ni wijzigingen aan in de muur aan de Geldersekafe. Tot die tijd had er een knik gezeten ten noorden van de poort en was er een platform naast de gevel aan de Geldersekafe, wat nog te zien is op de houtsnede van Cornelis Anthonisz. uit 1544 (afb. 13). Op de vogelvluchkaart van Pieter Bast uit 1597 is de gewijzigde situatie te zien, waarbij de stadsmuur in een rechte lijn aansluit op de bovengenoemde gevel en het platform is afgebroken (afb. 14). Deze wijzigingen zouden de reden kunnen zijn voor het ontbreken van de spekbanden onderin deze gevel.

Overigens vermoedde stadsarcheoloog Jan Baart naar aanleiding van het onderzoek in 1993 al dat eerst de Sint-Anthonispoort en pas daarna de stadsmuur gebouwd is, vanwege een koude aansluiting tussen poort en muur aan de gevel aan de kant van de Kloveniersburgwal.⁵⁴

De voorpoort: typologische vergelijking en datering

Vanaf de vijftiende eeuw hadden belangrijke poorten doorgaans een voorpoort.⁵⁵ In Amsterdam had de Sint-Olofspoort er een (in ieder geval tot het midden van die eeuw) en op oude tekeningen is te zien dat de Haarlemmerpoort aan het Singel er ook een had. De vijftiende-eeuwse Regulierspoort had er geen.⁵⁶ Hoewel de verhoogde Sint-Anthonispoort wel over een voorpoort beschikt, lijkt het onwaarschijnlijk dat zij er in haar vroege, kleinere, verschijningsvorm ook een heeft gehad. Dit zou het zicht en ook het schootsveld van de achter de kantelen verschanste poortwachters geblokkeerd hebben.⁵⁷

De zijmuren van de voorpoort zijn aan het eind van de negentiende eeuw volledig vervangen en kunnen dus geen informatie geven over de vroegere aansluiting tussen voor- en hoofdpoort. Wel zijn er, zoals hierboven is vermeld, verschillen tussen de beide delen die kunnen wijzen op uiteenlopende bouwfasen.

Dit betreft bijvoorbeeld het metselwerk: beide delen zijn gemetseld in een mengeling van staand en kruisverband, maar de baksteenformaten wijken sterk af. Terwijl de afmetingen in de hoofdpoort – zoals we gezien hebben in de Schutterstoren – behoorlijk groot zijn, zijn ze in de voorpoort juist klein: 19,5-20 x 9,3-10 x 4,3-4,7cm met een tienlagenmaat die varieert van 56 tot 59cm. Veel van deze stenen hebben een gele kleur.⁵⁸

Verder is er een verschil in de toepassing van speklagen, die zowel in de hoofd- als in de voorpoort aanwezig zijn. Bij de hoofdpoort lopen de lagen door over (bijna) het hele volume met een onderlinge afstand van twintig tot zeventwintig baksteenlagen. Bij de voorpoort is de onderlinge afstand tussen de speklagen slechts tien tot elf lagen.⁵⁹

Een belangrijk gegeven is ten slotte dat voorpoorten vaak werden toegevoegd aan reeds bestaande poorten,⁶⁰ zoals bijvoorbeeld bij de Spaarnwouder- of Amsterdamsepoort in Haarlem. De hoofdpoort van dit gebouw dateert uit het begin van de vijftiende eeuw en de voorpoort is kort na 1482 toegevoegd, onder het regime van Maximiliaan van Oostenrijk.⁶¹ Deze voorpoort vertoont veel gelijkenis met die van de Sint-Anthonispoort: de opbouw van de torens met een rond gedeelte waarop een octogonale bovenkant geplaatst is, speklagen met een kleine onderlinge afstand (negen lagen), een boogfries en metseltekens in de vorm van kruizen (afb. 15).

De overeenkomsten tussen de beide voorpoorten doen, samen met het feit dat er in 1488 werkzaamheden aan de reeds bestaande Sint-Anthonispoort hebben plaatsgevonden, vermoeden dat in 1488 bij de Sint-Anthonispoort de voorpoort aan de hoofdpoort is toegevoegd.⁶² Het zou niet het laatste voorbeeld van de toevoeging van een voorpoort zijn: in 's-Hertogenbosch gebeurde dit nog in 1498 bij de Vughterpoort.⁶³

Dan is er nog de vraag wanneer de hoofdpoort is verhoogd. Dit moet in ieder geval gebeurd zijn vóór 1538, aangezien de poort

Afb. 15. Foto van de Spaarnwouderpoort in Haarlem (foto auteur)

in dat jaar door Cornelis Anthonisz. in zijn vogelvluchtschilderij in haar huidige vorm en afmetingen, inclusief voorpoort, wordt weergegeven. Het is mogelijk dat de poort is verhoogd op het moment dat de voorpoort werd toegevoegd, om zo het zicht op een naderende vijand te behouden. Een probleem is echter dat er nogal wat verschillen zijn tussen de voorpoort en de verhoging van de hoofdpoot. Deze betreffen het metselverband, de kleur van de stenen, de baksteenformaten en het ontbreken van speklagen in de verhoging.⁶⁴ Het is dus onduidelijk of de toevoeging van de voorpoort en de verhoging van de hoofdpoot op hetzelfde of verschillende momenten zijn gebeurd.

Wat de datering van de vroege fase van de hoofdpoot betreft zijn er nog andere mogelijk relevante ontwikkelingen. Vanwege de verbetering van vuurwapens in het midden van de vijftiende eeuw was het niet langer nodig de vijand van bovenaf te bestoken.⁶⁵ Poorten werden vanaf toen lager uitgevoerd om een minder gemakkelijk doelwit voor het geschut te vormen, zoals bijvoorbeeld de Broederpoort in Kampen (1465).⁶⁶ Kantelen begonnen hun defensieve nut te verliezen en in de vijftiende en zestiende eeuw werden ze dan ook steeds vaker slechts decoratief toegepast.⁶⁷ De kantelen in de Sint-Eloytoren en de Schutterstoren van de kleine Sint-Anthonispoort wekken nochtans de indruk functioneel te zijn toegepast, wat aan zou sluiten bij een vroegvijftiende-eeuwse bouwtijd.

Conclusie

Uit de geschreven bronnen is gebleken dat de Sint-Anthonispoort ouder is dan het tot nu toe veronderstelde bouwjaar 1488 en dat ze in ieder geval vanaf 1466 ('sinte anthonis poirte'), maar mogelijk al in 1462 ('sinte anthonis blochuys') of 1456 ('sinte anthonis') heeft bestaan. Haar aanwezigheid moet echter al nodig geweest zijn vanaf 1425, toen de stadsuitbreiding plaatsvond waarbij de Kloveniersburgwal en Geldersekaade werden gegraven, maar zulke vroege vermeldingen ontbreken vooralsnog.

De Sint-Anthonispoort heeft een vroege fase gehad als eenvoudige poort met gekanteelde torens en is later verhoogd en voorzien van een voorpoort. Dit laatste is waarschijnlijk gebeurd in 1488, het jaar waarnaar de jaartalsteen verwijst, in kader van het door Maximiliaan van Oostenrijk verordonde stadsmuurproject. Het is niet duidelijk of de ophoging van de hoofdpoot en het aanbrengen van de voorpoort gelijktijdig hebben plaatsgevonden.

Ten slotte werpt het gegeven dat de Sint-Anthonispoort ouder is dan de stadsmuur nieuw licht op de Amsterdamse verdedigingswerken in de vijftiende eeuw, die voor de komst van de stadsmuur uitbreider blijken te zijn geweest dan tot nog toe werd aangenomen.

Noten

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op het bouwhistorisch onderzoek uit de afstudeerscriptie *The Waag at the Nieuwmarkt in Amsterdam*, die door de auteur is geschreven onder begeleiding van prof. dr. ir. arch. Krista De Jonge (Katholieke Universiteit Leuven) en dr. Gabri van Tussenbroek (Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam) in het kader van de post-initial masterstudie Conservation of Monuments and Sites van het Raymond Lemaire International Centre for Conservation aan de Katholieke Universiteit Leuven.
- ² Zie met name: C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam, zynde een naukeurige verhandeling van desselfs eerste oorspronk etc.*, Amsterdam 1693, 2 dln.; J. Wagenaar, *Amsterdam In Zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen, Voorregten, Koophandel, Gebouwen etc.*, Amsterdam 1972 [facsimile van de uitgave van 1760-1767], 3 dln.; W.R. Veder, 'Het St. Anthonis poorthuis te Amsterdam', *Eigen Haard* 37 (1911), 218-222, 270-272, 292-294, 358-361, 461-464, 565, 567, 764-768; E. Kurpershoek, *De Waag op de Nieuwmarkt*, Amsterdam 1994. Deze beknopte lijst is uiteraard verre van compleet.
- ³ Ronald Glaudemans voerde een bouwhistorisch onderzoek uit naar de watergang onder de Waag: R. Glaudemans, 'De Waag onderbelicht; Bouwgeschiedenis onder de Nieuwmarkt', in: J. Gawronski, F. Schmidt en M.-Th. van Thoor (red.), *Amsterdam. Monumenten & Archeologie* 4, Amsterdam 2005, 60-67.
- ⁴ In dit artikel worden de huidige namen van alle torens gehanteerd, die alle verwijzen naar hun gebruik ten tijde van de waagperiode. De Metselaarstoren is de meest noordelijke toren van het gebouw en is van de zeventiende tot in de negentiende eeuw gebruikt door het metselaarsgilde, vandaar de naam Metselaarstoren. Zie: H. van der

- Zanden, 'Zoutschade', in: Gawronski, Schmidt en Van Thoor 2005 (noot 3), 80-85.
- ⁵ De Watergangspoort werd ook wel Windmolenzijde-poorthuis, Karthuizen-, Nieuwendijker- of Haarlemmerpoort genoemd. De Bindwijkerpoort heette ook wel Bynewyckerpoort. De Sint-Olofspoort noemde men ook wel Zeedijk-, Kerkzijde of Warmoespoort. T. den Herder, 'Der stede muragiën; Poorten, muren, torens & wallen van Amsterdam', in: J.H.van Tongeren (red.), *Van een gulden tot een riks*, Amsterdam 1999, 89-136. Zie ook: C.L. Verkerk, 'De oudste stadspoorten van Amsterdam', in: P.J. Woltering e.a. (red.), *Middeleeuwse toestanden; archeologie, geschiedenis en monumentenzorg, aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Hilversum 2002, 281-303. De 'Zeedijcxpoort' komt voor in Joh. C. Breen, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam*. Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen. Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, tweede reeks, nr. 4, 's Gravenhage 1902, 115, keur 172, fol. 86.
- ⁶ H.J. Zantkuyl, 'Reconstructie van de Sint Olofspoort en de Sint Olofkapel', in: H. H. van Regteren Altena (red.), *Vondsten onder de Sint Olofkapel; Stadskernonderzoek in Amsterdam*, Amsterdam 1972, 42-50.
- ⁷ B. Speet, 'Verstening, verdichting en vergroting', in: M. Carasso-Kok e.a. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam; Een stad uit het niets; tot 1578*, Amsterdam 2004, 75-108, hier 90; W. F. H. Oldewelt, 'Wanneer is het Singel gegraven?', in: W. F. H. Oldewelt (red.), *Amsterdamsche Archiefvondsten*, Amsterdam 1942, 194-199, hier 199.
- ⁸ Speet 2004 (noot 7), 90.
- ⁹ Hetzelfde geldt voor de vijftiende-eeuwse Haarlemmerpoort en Regulierspoort aan het Singel, die tot nu toe eveneens in verband werden gebracht met het stadsmuurproject.
- ¹⁰ Stadsarchief Amsterdam (SAA), Toegangsnr. 1376, Archief van colleges, altaren en gilden in de Oude of St-Nicolaaskerk, inv. nr. 58, Akte van eigening van Pieter Sael aan een molenhuis en erf van Jan Meinertsz de molenaar bij de St. Anthonispoort op de Zeedijk (1466).
- ¹¹ SAA, Toegangsnr. 349, Archieven van het Nieuwezijds en het Oudezijds Huiszittenhuis en van de Regenten over de Huiszittende Stadsarmen, inv. nr. 209, Akte waarmee Klaas Heinenz voor twee Beierse Johannesgulden per jaar een tuin bij St. Anthonis in erfpacht neemt van de Huiszittende Armen van de Oude-Kerksparochie (1456).
- ¹² Wagenaar 1972 (noot 2), deel I, 30 citeert passages uit onder andere een schepenbrief van 6 juli 1427: 't Sinter Nyclaes Capelle ende Gasthuys, staende an den Zeedyc tusschen die voirs. stede ende Oetwael, dat men ghemeenliken noempt 't Sinte Anthonis'. In een schepenbrief van 15 maart 1402 wordt echter voor het gasthuis alleen de naam Sint Nicolaas gebruikt.
- ¹³ SAA, Toegangsnr. 369, Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude Mannen- en Vrouwengasthuis, inv. nr. 152, Akte van transport van een tuin buiten Sint Anthonisblokhuis (1462).
- ¹⁴ Breen 1902 (noot 5), 144, keur 228, fol. 111v.
- ¹⁵ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen; Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2005, 81.
- ¹⁶ 'van Ghijss in der handt, van den Arme mijt die oostzyde tot Sinte Anthonisblochuis, ende voirt totten Mijnebroederencloostere toesullen wesen in één waeck ende in één hoofslach. Ende hoere hoofslach sall wesen van den Nyenbrug tot Sinte Anthonispoirt.' Breen 1902 (noot 5), 153, keur 256, fol. 116. 'Hoefslag' (hier: 'hoofslach') betekende het vak van een stadswal, waarvoor de burgers van een bepaald district verantwoordelijk waren voor de verdediging en het onderhoud, ook wel verzamelplaats in geval van nood. Website van de Geïntegreerde Taalbank, <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M026042&lemma=hoefslag>. Bekeken 13 september 2010.
- ¹⁷ Commelin 1693 (noot 2), 192.
- ¹⁸ SAA, 369, Archief van het Sint Jorishof, Leprozenhuis en Oude Mannen- en Vrouwengasthuis, inv.nr. 244, Akte van transport van een tuin buiten Sint Anthonispoort (1474).
- ¹⁹ Breen 1902 (noot 5), 113-114, keur 172, fol. 85v-86.
- ²⁰ W.F.H. Oldewelt, 'Is Amsterdam vóór 1481 een open stad geweest?', in: Oldewelt 1942 (noot 7), 190-194, hier 192. Oldewelt specificeert zijn bronnen niet.
- ²¹ Amsterdam heeft over het algemeen relatief weinig middeleeuwse archieven, voornamelijk vanwege de twee grote stadsbranden van 1421 en 1452, waarbij beide keren het stadhuis afbrandde. Breen 1902 (noot 5), V.
- ²² In een Handvest van 1492 wordt vermeld dat de vierde sluis van de stad onder de Sint-Anthonispoort ligt. De daaraan voorafgaande Handvesten uit 1413 en 1456 betreffende de bouw van de vierde sluis en de herbouw op een nieuwe locatie geven echter geen aanknopingspunten voor de bouwtijd van de Sint-Anthonispoort. *Handvesten; ofte privilegien ende octroyen mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantien en handelingen der stad Amstelredam etc.*, Amsterdam 1748, 364, 710-712.
- ²³ W.H.M. de Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche Haven; Een studie door W. H. M. de Fremery', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), 23-110, hier 41.
- ²⁴ Den Herder 1999 (noot 5), 96.
- ²⁵ Breen 1902 (noot 5), 165, keur 285, Fol. 125. 'Murage' is muurwerk of muren. <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M040336&lemma=murage>. 'Bosse' (bussen) zijn vuurwapens. <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=MNW&id=05745>. Bekeken 30 september 2010.
- ²⁶ J. van Breen, 'De grenzen van de vrijheid en van de omwalling der stad Amsterdam in de XIVe en XVee eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 45 (1953), 21-45, hier 26, voetnoot 1, refereert naar Veder die een document gevonden zou hebben in SAA, Gasthuis archieven (akte no. 641).
- ²⁷ Wagenaar 1972 (noot 2), 34, Appendix A, citeert een brief van Philips van Bourgondië van 25 Juli 1452.
- ²⁸ W. F. H. Oldewelt, 'Het jonge Amsterdam,' in: E.A. d'Ailly (red.), *Zeven eeuwen Amsterdam*, dl. 1, 7-73. Amsterdam 1943, 34.
- ²⁹ Oldewelt 1943 (noot 28), 34.
- ³⁰ Van Breen denkt inderdaad dat hier de Sint-Anthonispoort bedoeld is, alhoewel hij er geen bewijs voor aandraagt. Hij verbindt vervolgens de noodzaak om de beschadigde poort in 1452 te herstellen met de plaatsing van de nieuwe vierde sluis en vermoedt tegelijk een constructie van de voorpoort. Van Breen 1953 (noot 26), 44.
- ³¹ Den Herder 1999 (noot 5), 103.
- ³² Wagenaar 1972 (noot 2), 34, Appendix A.

- ³³ Oldewelt 1942 (noot 7), 190-194 en Oldewelt 1943 (noot 28), 35. Beide keren specificceert Oldewelt geen bronnen.
- ³⁴ Breen 1902 (noot 5), 56, keur 28, fol. 28v.
- ³⁵ Van Tussenbroek vermeldt dat er zich in de Schreierstoren een horizontale bouwnaad in het metselwerk bevindt op circa vier meter boven het huidige straatniveau, die zou kunnen wijzen op een bouwstop (van onbekende duur). De torenkap is gedateerd op 1499. G. van Tussenbroek, 'De Schreierstoren van binnen en van buiten; Een van de laatste restanten van de Amsterdamse Stadsommuring bouwhistorisch onderzocht', *Bulletin KNOB* 106 (2007) 4/5, 201-214. De 'toirn opt Hoofd', uit de eerder genoemde keur van 8 januari 1480, waarin het verboden wordt om vuilnis te storten op de vesten tussen het Sint Anthonisblokhuis en deze toren, zou gezien de positie van de Schreierstoren nabij het Kamper Hoofd mogelijk ook dezelfde toren kunnen betreffen. Breen 1902 (noot 5), 144, keur 228, fol. 111v.
- ³⁶ Zantkuyl 1972 (noot 6), 42, citeert uit het Groot Memoriaal van 1 oktober 1451, ca. fol. 279v.
- ³⁷ Zantkuyl 1972 (noot 6), 42.
- ³⁸ Zantkuyl 1972 (noot 6), 42, verwijzend naar SAA, Gasthuizen Archieven, akte no. 655 (vermoedelijk in tegenwoordige nummering 342, Gasthuizen Archieven, inv.nrs. 1718 en 1719 Bij de S. Olofs Kapel (26 november 1465 - 18 mei 1469)). Een regest is de inhoudsopgave van een akte.
- ³⁹ Breen 1902 (noot 5), 157-159, keur 271, 5 Mei 1481, fol. 119v.
- ⁴⁰ D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen: Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, 116.
- ⁴¹ Dit vermoeden wordt ook geuit door Verkerk 2002 (noot 5), 283.
- ⁴² Het ontbreken van de speklagen op de Gelderskadegevel wordt verderop besproken.
- ⁴³ Waar in 1617 nieuwe deuren zijn ingezet voor de waag zijn de verjongingen in deze zijgevels verdwenen. In de Kloveniersburgwalgevel zijn alleen nog verjongingen aanwezig bij de aansluitingen met de Sint-Eloytoren en de Sint-Lucastoren.
- ⁴⁴ In deze kamers zijn tevens kleine verjongingen te zien op de Schutterstoren (iets lager dan in de naastgelegen Gelderskadegevel) en op de Sint-Eloytoren (op dezelfde hoogte als in de naastgelegen Kloveniersburgwalgevel en doorlopend over de binnenmuren). De reden voor deze kleine verjongingen is onduidelijk. Onderzoek onder de pleisterlaag zou meer informatie kunnen geven over mogelijke verschillen in het metselwerk.
- ⁴⁵ Ook in de Schutterstoren gaat de trap over van natuursteen naar hout ter hoogte van de verjonging (6,4 m), maar de afwerking van deze trap, die nog niet zichtbaar is in de plattegrond van Bilhamer van 1578, is anders.
- ⁴⁶ G. van Tussenbroek e.a., *Amsterdam – Metselaarstoren; Bouwhistorische ontleding buitenzijde metselwerk*, intern rapport, Amsterdam 2009, 16.
- ⁴⁷ J. Gawronski en R. Jayasena, *De Sint Anthonispoort en de stadsmuur; Archeologische Begeleiding De Waag, Nieuwmarkt (2007)*, Amsterdamse Archeologische Rapporten (AAR) 45. Amsterdam 2010, 12.
- ⁴⁸ Van Tussenbroek e.a. 2009 (noot 46), 13. Overigens is het muurwerk tegen de wijzers van de klok in genummerd. In de fundering van de originele toren zijn bakstenen aanwezig die vermoedelijk oorspronkelijk zijn. Zij bevinden zich net onder een betonnen balk die bij de restauratie van 1993 werd aangebracht en hebben afmetingen van 22/23 x 10/11 x 5/5,5 cm, een tienlagenmaat van 67 cm en schijnbaar een staand verband. Gawronski en Jayasena 2010 (noot 47), 12.
- ⁴⁹ Van Tussenbroek e.a. 2009 (noot 46), 14.
- ⁵⁰ De vraag blijft waarom de Metselaarstoren niet verhoogd is op het moment dat de rest van de hoofdpoort wel werd verhoogd. Vanuit architectonisch oogpunt zou een verhoging van deze toren wenselijk geweest zijn, maar vanuit een militair standpunt, gezien de positie aan de stadszijde, was dit niet noodzakelijk en wat betreft ontsluiting van de bovenverdiepingen was er al een trap in de Sint Lucastoren aanwezig (zie plattegrond Bilhamer 1578).
- ⁵¹ Vriendelijke mededeling P. Schicht, 5 augustus 2010.
- ⁵² Sommige van deze dorpels zijn tegenwoordig verstopt achter installaties of keukentegels. In de opmetingstekeningen van de architect J. Dijkman uit 1995 zijn deze en andere natuurstenen echter nog wel te zien.
- ⁵³ "“Muur tegen Geldersen” komt weer tevoorschijn" [1993, *Het Parool*] en Gawronski en Jayasena 2010 (noot 47), 11-19.
- ⁵⁴ "“Muur tegen Geldersen” komt weer tevoorschijn" [1993, *Het Parool*].
- ⁵⁵ H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse Stadswallen en Stads-poorten in de lage landen*, Zaltbommel 1975, 33.
- ⁵⁶ D. de Roon en G. van Tussenbroek, 'De Munttoren te Amsterdam. Boven geschiedenis van een stedenbouwkundige wees', *Maandblad Amstelodamum* 95 (2008) 5, 3-25, hier 5.
- ⁵⁷ De Haarlemmerpoort in Amsterdam is het enige gevonden voorbeeld waar, vreemd genoeg, de voorpoort groter geweest lijkt te zijn dan de hoofdpoort, ten minste volgens het schilderij van Cornelis Anthonisz. (1538), en de tekeningen van Antonie van den Wyngaerde (circa 1550) en Pieter Bast (1597).
- ⁵⁸ Deze stenen zijn op slechts één plek in de hoofdpoort teruggevonden (rechts van de deur van het smidsgilde in de Sint Eloytoren), maar gegeven de kleine afmeting en grotere tienlagenmaat van dit stuk zou dit een latere reparatie geweest kunnen zijn waar enkele van deze stenen voor zijn hergebruikt.
- ⁵⁹ Bij de vijftiende-eeuwse Regulierspoort (nu Munttoren) is deze afstand elf tot twaalf bakstenen.
- ⁶⁰ U. Mainzer, *Stadttore im Rheinland*, Keulen 1973, 166.
- ⁶¹ Janse en Van Straalen 1975 (noot 55), 129-130.
- ⁶² In een panorama van Amsterdam van Antonie van den Wyngaerde uit circa 1550 ontbreekt om onbekende reden de voorpoort van de Sint-Anthonispoort, terwijl die enkele jaren daarvoor door Anthonisz. en later door Bilhamer en vele anderen wel getekend wordt. Alle andere poorten in het panorama komen wel overeen met hun afbeeldingen in andere tekeningen.
- ⁶³ R. Glaudemans en G. van Tussenbroek, *De Moerasdraak. Achthonderd jaar Bossche vestingwerken*, Zwolle 1999, 19.
- ⁶⁴ Helaas heeft dendrochronologisch onderzoek geen antwoord kunnen geven op de vraag naar de datering, aangezien de huidige kappen dateren uit de vroege zeventiende eeuw en een aantal monsters niet tot datering leidde. De monsters zijn genomen door G. van Tussenbroek en auteur op 23 februari 2010, en onderzocht door dr. Bärbel Heußner, Petershagen. In totaal werden er twaalf monsters genomen; twee uit de Sint-Lucastoren, twee uit de Metselaarstoren, vier uit de Schoenmakersgildetoren en vier uit de Schutterstoren. Slechts

vijf monsters leidden tot een datering, waarbij één monster uit de Sint-Lucastoren uit 1611 stamde (met wankant), een monster uit de Metselaarstoren uit 1615 (met wankant), een monster uit de Schoenmakersgildetoren uit 1609 (+/- 10) stamde en een monster uit de tafelmembalk van de Schutterijstoren uit 1606 (met wankant) stamde. Een andere tafelmembalk uit deze toren leverde het jaartal 1609 op. De grote spreiding is voor bouwprojecten die in de Amsterdamse Derde Uitleg vallen niet ongebruikelijk en ondersteunt de hypothese dat er in de deze jaren een krapte op de houtmarkt heerste. Vgl. hierover G. van Tussenbroek, 'Dendrochronologisch onderzoek

in Amsterdam (1490-1790). Bouwhout als materiële bron', *Stadsgeschiedenis* 4 (2009) 2, 135-164, 147-148.

- ⁶⁵ Janssen e.a. melden dat vanaf het midden van de vijftiende eeuw ook kastelen in Nederland hun militaire functie begonnen te verliezen, voornamelijk door de opkomst van betere en sterkere vuurwapens. H.L. Janssen e.a. (red.), *1000 jaar Kastelen in Nederland; functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 106.
- ⁶⁶ De oudere Sassenpoort in Zwolle (1406-1409) bijvoorbeeld betrof nog het hoge type. Janse en Van Straalen 1975 (noot 55), 23-29.
- ⁶⁷ Haslinghuis en Janse 2005 (noot 15), 250.

Bulletin KNOB digitaal toegankelijk
van 1899 tot en met 2009

KNOB

DVD MET 110 Jaargangen van het Bulletin, 30.000 bladzijden!

■ artikelen ■ afbeeldingen ■ indexen ■ registers

Een uniek document van meer dan een eeuw vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumentenzorg. Het zoekmechanisme is simpel, de teksten zijn duidelijk leesbaar, en de afbeeldingen komen helder over.

De DVD 'KNOB Bulletin 1899-2009' is van groot belang voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het digitaal uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan worden besteld via de webshop op de website www.knob.nl. De kosten bedragen € 55,-. Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de KNOB via 015 278 15 35 of info@knob.nl.

Het dak van Dordrecht

Een veertiende-eeuws kapedeelte met leidekking, gevonden ten zuiden van Dordrecht

Jeroen Nipius

In juli 2007 werd tijdens een archeologische opgraving, ongeveer twee kilometer ten zuidoosten van Dordrecht, een gedeelte van een houten kap met dakbeschot aangetroffen. Het bevond zich naast een middeleeuwse kerk en begraafplaats die tijdens de Sint Elisabethsvloed in 1421 onder water zijn geraakt. Het hout kon dendrochronologisch worden gedateerd rond 1350.¹ Bij

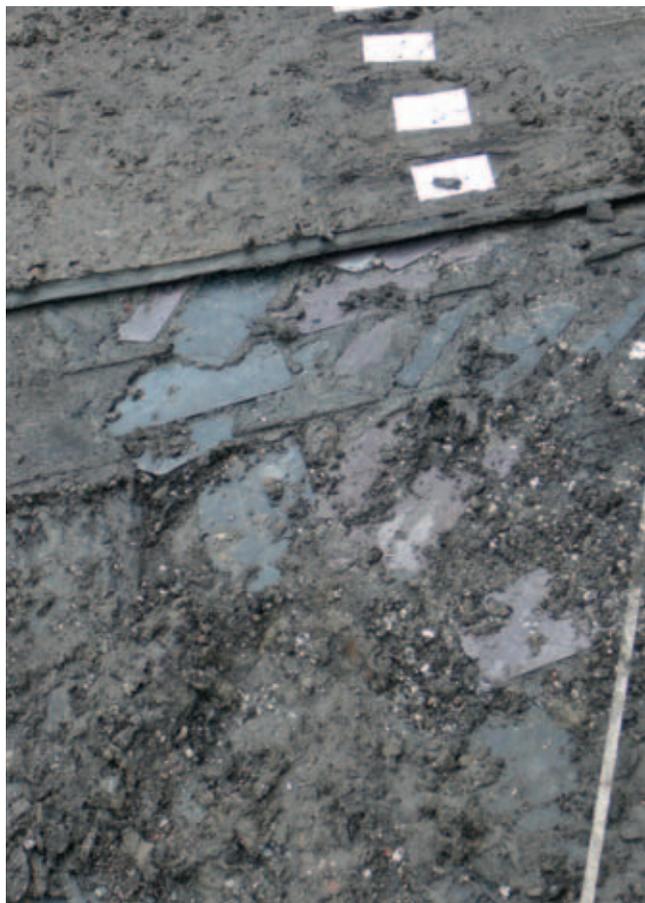
nader onderzoek bleek een gedeelte van de oorspronkelijke leidekking nog aanwezig te zijn.²

De vondst van het kapedeelte

Het opgegraven kapedeelte (totaal ongeveer 200 x 250 cm)

Afb. 1. Het kapedeelte zoals het in 2007 werd aangetroffen. De oorspronkelijke binnenzijde ligt naar boven, zodat de leien onder het hier zichtbare hout liggen (foto BMA Gemeente Dordrecht).

Afb. 2. Met het lichten van de planken van het dakbeschoot worden de onderliggende leien zichtbaar (foto BMA Gemeente Dordrecht).

bestaat uit drie gedeeltelijke sporen (85 x 90 cm) met bijbehorende standzonen, waarvan bij twee sporen de blokkeels nog aanwezig zijn.³ Verder werd een grotere balk (100 x 140cm) aangetroffen die mogelijk een onderdeel van een gebint vormt. Het geheel werd geschraagd door windlatten die in een V-vorm tegen het dakbeschoot waren gemonteerd. Van dit dakbeschoot zijn gedeelten van ten minste veertien horizontaal geplaatste planken nog overgebleven. Meerdere losse gedeelten van het dakbeschoot-makkelijk te herkennen aan hun visbekgroeven- werden blootgelegd, maar hiervan kon de oorspronkelijke plaats in het beschoot niet met zekerheid worden vastgesteld. Ook de locatie van het fragment binnen het oorspronkelijke dak is onbekend. Wel kan worden aangenomen dat het hier om het kerkdak gaat, aangezien het direct naast de kerk werd aangetroffen en leisteen een duur en zwaar bouw materiaal was dat binnen de context van een kleinschalig dorpscomplex niet veelvuldig zal zijn toegepast. De verbazing was groot toen onder het beschoot fragmenten van leien en zesentwintig complete exemplaren werden aangetroffen. Uiteindelijk was van twaalf leien de oorspronkelijke positie op het dakbeschoot te determineren. Enkele van de leien waren nog aan het beschoot gespijkerd en andere leien hadden een duidelijke indruk in het hout achtergelaten.

De vondst is bijzonder, aangezien leisteen een kwetsbaar bouw-

materiaal is en een leien dak regelmatig gerepareerd of zelfs vervangen dient te worden. Hierdoor zijn er op dit moment in Noordwest-Europa geen voorbeelden bekend van middeleeuwse leien in situ, zelfs al dateert de onderliggende kapconstructie wel uit die periode.

Beschrijving van de leien

Hoewel er slechts twaalf leien op hun oorspronkelijke positie bewaard zijn gebleven, zijn er veel spijkergaten in het dakbeschoot aangetroffen die er op wijzen dat de leidekking niet - of tenminste niet in zijn geheel - vervangen is geweest in de ongeveer zeventig jaar dat het dak heeft bestaan. Het geheel van teruggevonden leien en spijkergaten geeft ons daarom de mogelijkheid om iets over de oorspronkelijke leidekking van halverwege de veertiende eeuw te kunnen zeggen.

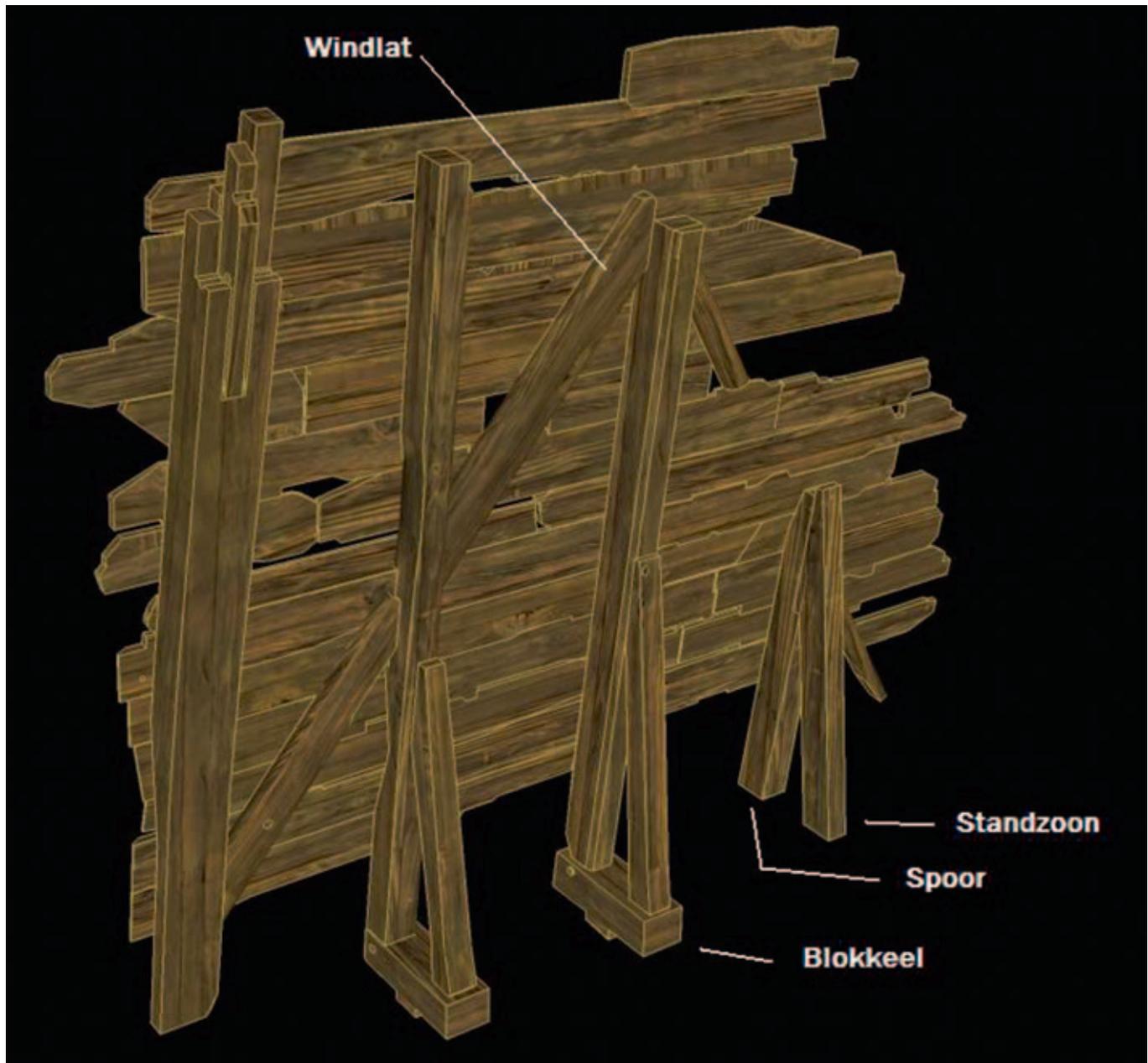
De leien zijn zeer verschillend qua vorm en grootte, en waren ook in een onregelmatig verband geplaatst. Het geheel doet denken aan een oud-Duitse of Rijndekking. Deze dekkingsvorm bestaat uit schubvormige leien, die in schuine banen op het dakvlak zijn geplaatst. Hiertegenover staat de Maasdekking, waarbij de leien rechter van vorm zijn. De Maasdekking is gezien zijn rechte leien minder bewerkelijk, maar de Rijndekking heeft als voordeel dat het minder materiaal verbruikt voor eenzelfde dakoppervlak.⁴

De rechtsdekkende leien waren geplaatst in schuine banen onder een hoek van ongeveer 25 graden ten opzichte van de dakvoet. Elke lei was met drie spijkers aan het beschoot bevestigd en overlapte zijn linkerbuur met 2 à 3 centimeter. Iedere volgende baan overlapte de onderliggende met gemiddeld 8 centimeter. De leien van verschillende grootte lijken daarbij zo te zijn geplaatst, dat het verschil in formaat verdween onder de bovenliggende leien en het uiteindelijk zichtbare resultaat zo uniform mogelijk werd. Helaas werden geen aanwijzingen aangetroffen over eventuele hoek- of eindoplossingen.

De formaten en vormen van de stenen variëren in lengte van ongeveer 18 tot 40 cm, maar hebben een iets constantere breedte van rond de 15 cm. De leien hebben vormen die uiteenlopen van vrijwel vierkant tot ruitvormig, waarbij het meest voorkomende type op een aan de hoeken afgerond vierkant lijkt.

De reden voor het voorkomen van zoveel verschillende stenen binnen een leidekking is onbekend. Wel kunnen we in ons achterhoofd houden dat de stad Dordrecht dichtbij de vondstlocatie lag, en dat hier gedurende de middeleeuwen constant grote voorraden bouw materiaal voorhanden waren. Mogelijk waren de op het dakfragment aangetroffen leien oorspronkelijk niet voor dit dak bedoeld, of waren ze zelfs afkomstig van verschillende partijen. De meeste opgegraven leien die in deze Rijndekking zijn gebruikt lijken namelijk niet op de klassieke Rijnvorm zoals we die nu kennen, maar hebben meer weg van de vormen die in een Maasdekking worden gebruikt. Vooral de typische ronde rug ontbreekt vaak.

Of het gebruik van onderling verschillende leivormen binnen een dekking gangbaar was voor de tijd waarin het dak werd gebouwd, of dat we te maken hebben met afwijkende leien die tijdens de bouw op maat werden gehakt kan niet met zekerheid

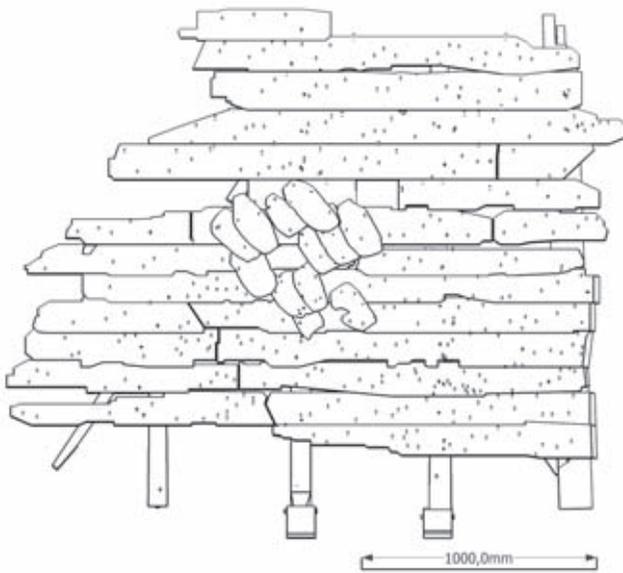
Afb. 3. Computer-reconstructie van de binnenzijde van het teruggevonden kapgedeelte (tekening J.A. Nipius).

worden bepaald aan de hand van deze enkele vondst. Wel kan tegenwoordig de herkomst van dit soort vondsten worden bepaald door middel van de zogenaamde XRF-methode.

Determinatie van de leien

Zeven leien zijn geselecteerd voor een herkomstbepaling bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in Amersfoort, zowel visueel als gebruik makend van de X-Ray Fluorescentie (XRF-) methode.⁵ Dit artikel is niet de plaats voor een natuurkundige uiteenzetting van dit proces, noch de auteur hiervoor de

aangewezen persoon, maar in het kort komt het erop neer dat het te onderzoeken object wordt gebombardeerd met röntgenstraling (Engels: X-Rays). Hierop 'reageert' het materiaal door middel van het terugzenden van hoog-energetische lichtdeeltjes, waar de term 'fluorescentie' op doelt. Deze deeltjes zijn materiaal-specifiek en vertellen iets over de chemische samenstelling van het object. In het geval van leisteen kan deze samenstelling vervolgens worden vergeleken met een referentie-collectie, wat een geologische oorsprong van het materiaal oplevert. Deze methode is snel en niet beschadigend voor het object. Op grond van visuele waarneming kwamen de stenen het meest

Afb. 4. Isometrische computer-reconstructie van de buitenzijde van het teruggevonden kappedeelte. Zichtbaar zijn de leistenen en spijker-gaten (tekening J.A. Nipius).

overeen met soortgelijke uit Penhryn in Wales en Fumay in de Franse Ardennen. De uitkomst van de XRF-analyse bevestigde een herkomst uit de laatgenoemde plaats. Fumay is een bekende

Afb. 5. Enkele opgegraven leien. Tussen deze leien zitten enkele exemplaren die het meest op Oud-Duitse leien lijken (foto J.A. Nipius).

Afb. 6. Enkele meer afwijkende formaten (foto J.A. Nipius).

winplaats voor leisteen, waarvan uit bronnen bekend is dat ze in de middeleeuwen al actieve groeves bezat en langs de Maas handel dreef met en via de Nederlandse gebieden, waarbij de naam van Dordrecht als belangrijke stapelplaats al is gevallen.

Deze zeldzame vondst bij Dordrecht werpt licht op het uiterlijk en het gebruik van leisteen in de middeleeuwen. Vooral het feit dat de leien in situ op het beschot te vinden waren, in combinatie met het scherp afgebakende tijdsframe waarin de leidekking te dateren valt, is uniek. Waar het dateren van reeds veelvuldig vervangen en gerepareerde leidekkingen op bestaande gebouwen schier onmogelijk is met onze huidige stand van wetenschap, geeft het onderzoek van dakleien in gesloten archeologische contexten nieuwe mogelijkheden en uitkomsten.

Noten

- ¹ Het dendrochronologisch onderzoek werd uitgevoerd door de Stichting RING te Amersfoort.
- ² Het onderzoek binnen dit gebied is uitgespreid over verschillende opgravingscampagnes. De onderzoeksrapporten 0604 GAI, 0901 GAI Noordoostdeel n 1008 Aquapulca zijn binnenkort te downloaden via www.dordrecht.nl/archeologie.
- ³ Voor een verdere uitleg van de gebruikte bouwhistorische termen, zie: E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwgeschiedenis*, Leiden 2005.
- ⁴ Voor een overzicht van historische leien in Nederland: zie: H. Janse (red.), *Leien op Monumenten*, Zeist 1986.
- ⁵ De XRF-analyse en de expert judgement zijn uitgevoerd door H. Tolboom en B. van Os, RCE Amersfoort.

Twee kapitelen uit De Bilt

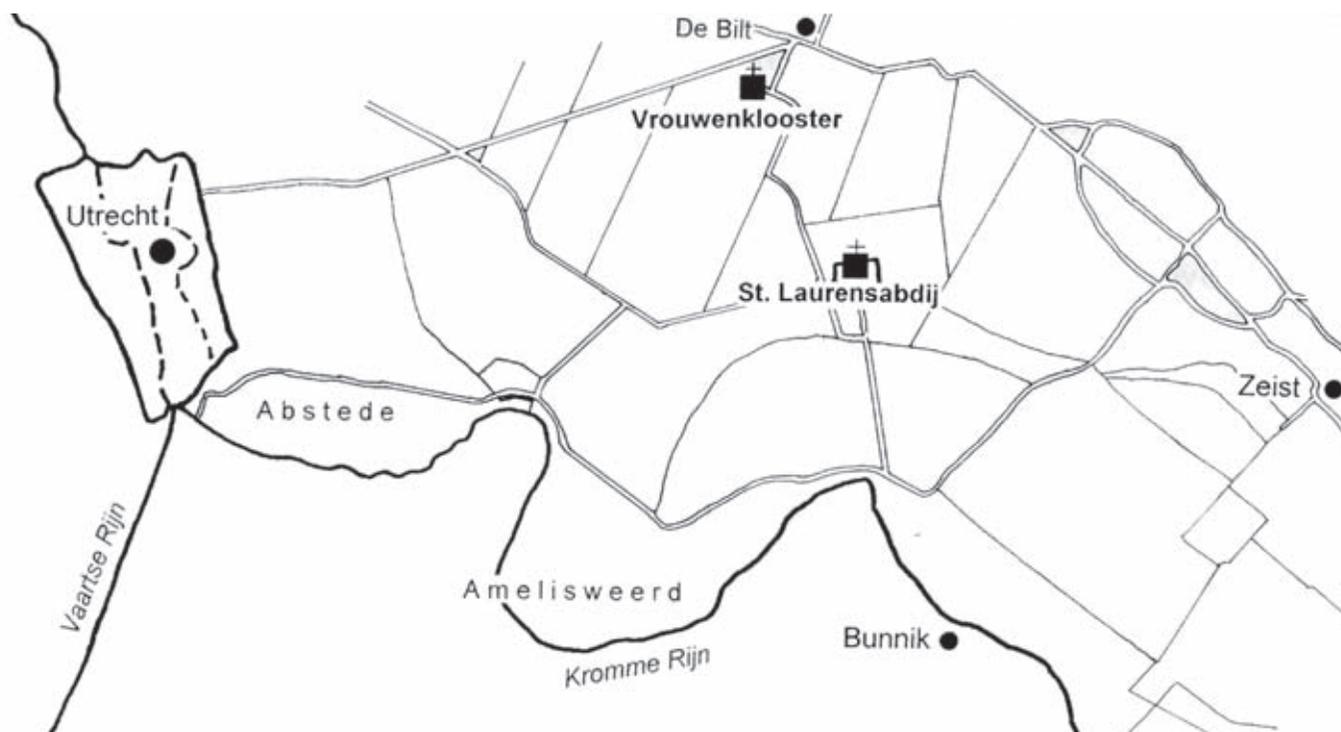
Elizabeth den Hartog

In een kelderruimte van het gemeentehuis in De Bilt, waar het archeologische archief van de gemeente wordt opgeslagen, ontdekten Douwe Tijmsma (destijds gemeente De Bilt) en Ton van Rooijen (Landschap Erfgoed Utrecht, meldpunt archeologie) eind 2009 twee romaanse kapitelen.¹ Deze zijn onlangs vanuit het Biltse gemeentehuis verhuisd naar het provinciaal depot voor bodemvondsten (PDB) in Utrecht.

Het ene kapiteel is van Drachenfels trachiet en heeft rudimentair weergegeven bladmotieven als versiering. Het werd in 1966 op de bodem van een afvoergoot gevonden op een terrein ten oosten van de percelen Kloosterlaan 7 en 8, waar zich tot voor kort de kwekerij Th. Ploeger & Zn. bevond.² Dit terrein ligt 800 à 900 meter verwijderd van de plaats waar eertijds, tot in de late zestiende eeuw, het benedictinessenconvent Vrouwenklooster stond (het terrein van het huidige KNMI). De vondst had plaats in de

context van de summiere opgravingen die door de heer M. Meier (gemeente De Bilt) werden uitgevoerd in het kader van de aanleg van een riolering, die dwars over het gebied kwam te lopen.³ Op het terrein van het KNMI deed de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in 1995 en 1996 archeologisch onderzoek.

Het andere, iets grotere kapiteel, is van een andere soort trachiet gemaakt en heeft op iedere zijde een demonische kattenkop. De herkomst van dit exemplaar is helaas onbekend.⁴ Het stuk wordt niet vermeld in de lijst van vondsten die vóór 1900 op het terrein van Vrouwenklooster zijn gedaan, evenmin wordt het onder de opgravingvondsten van 1966-1968 genoemd.⁵ Aangezien de meeste twaalfde-eeuwse kapitelen thuishoren in een kerkelijke context is de kans groot dat het onderhavige exemplaar afkomstig was van één van de twee kloosters uit de omgeving van De

Afb. 1. Kaartje met daarop aangegeven Vrouwenklooster bij De Bilt en de Laurensabdij te Oostbroek (uit: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen* door Jaap van Moolenbroek, Hilversum 2006, 40, kaart 2)

Bilt: het al genoemde Vrouwenklooster dat iets ten zuidwesten van De Bilt was gelegen, of de Laurensabdij te Oostbroek, die zich iets oostelijker en een kilometer of twee ten zuiden van De Bilt bevond (afb. 1).

Het kapiteel uit Vrouwenklooster

Het kapiteel uit Vrouwenklooster (afb. 2a-c) is 16 centimeter hoog, de 3 centimeter hoge nekkring inbegrepen, en was bedoeld voor een zuil met een diameter van om en nabij de 14 centimeter. De overgang van de ronde nekkring naar de vierkante bovenkant van circa 22 x 22 centimeter is vrij simpel geëffectueerd: de zaak is gewoon afgeschuind. Bovenaan is een niet al te zorgvuldig uitgevoerde rand van circa drie centimeter hoog. Daaronder vormen vier brede puntbladeren de hoeken. De punten krullen nauwelijks om. In de driehoekige restructies zijn op iedere zijde simpele V-vormen gegraveerd.

Het gaat hier dus om een klein kapiteel, dat op een simpele en slordige wijze vierzijdig is versierd en dat enigszins is verweerd. Het is niet gemaakt voor inspectie van dichtbij en zal daarom deel hebben uitgemaakt van een hooggeplaatst tweelichtvenster of galmgat. Een herkomst van een toren is, mede gezien de verwerking, goed denkbaar.

Een beknopte geschiedenis van Vrouwenklooster

Het is niet precies bekend wanneer de Laurensabdij te Oostbroek en het daarvan afgesplitste Vrouwenklooster zijn gesticht. Er is weliswaar een oorkonde uit 1113 waaraan een 'narratio' over het ontstaan van het klooster voorafgaat, maar deze tekst is door verschillende wetenschappers als vals afgedaan.⁶ Zij stellen dat het document pas in de dertiende eeuw werd opgesteld, met gebruikmaking van oude bronnen. Helemaal onbruikbaar is het document dus niet, al heeft vooral het jaartal 1113 voor veel ongeloof gezorgd.⁷ In genoemde oorkonde wordt als eerste abt van Oostbroek ene Ludolfus uit Vlaanderen ten tonele gevoerd, samen met zijn zuster, die toestemming kreeg het kloosterleven met de broeders te delen.⁸ De toeloop van nonnen in Oostbroek was na verloop van tijd zo groot dat er voor hen een nieuwe hof gesticht moest worden en dat werd nu per oorkonde in 1113 geregeld. Bepaald werd dat de nonnen een priorin aan het hoofd kregen, die onder het gezag van de abt van Oostbroek viel.

Met het problematische jaartal 1113 eindigen de onduidelijkheden niet, want ook andere bronnen spreken elkaar tegen. De veertiende-eeuwse kroniekschrijver Johannis de Beke meldt dat Oostbroek in 1121 werd gesticht.⁹ In Arnoldus Buchelius' verzamelhandschrift dat tegenwoordig bekend staat als de *Monumenta*¹⁰ en dat zich in het Utrechts Archief bevindt, wordt de stichtingsdatum van zowel Vrouwenklooster als Oostbroek op 1125 gesteld, nadat twee ridders in 1122 al een begin hadden gemaakt. In zijn abtenlijst noemt Buchelius abt Ludolfus echter als eerste kloosteroverste met als aanvangsjaar 1113. Van Heussen, die in 1719 schreef, beweert dat bisschop Godebald van Utrecht in 1121 financieel bijdroeg aan de bouw van een nieuw stenen kloostercomplex op de Nieuwehof en ervoor zorgde dat de nonnen een grotere zelfstandigheid kregen.¹¹ Daarom zou hij als de

Afb. 2a-c. Kapiteel uit Vrouwenklooster (foto's Elizabeth den Hartog)

echte stichter van het nonnenconvent gezien zijn en was er ter zijner ere een inscriptie in het dormitorium aangebracht. De werkzaamheden aan het nieuwe nonnenklooster zouden in 1139 zijn afgesloten, zo lezen we weer in een zestiende-eeuwse reke-

ning uit Vrouwenklooster zelf: 'In 't jaer ons Heren doe men screeff dusent hondert ende XXXIX doe wass dat convent van Vrouwencoester ghetymmert ende doe worden die jofferen hier in 't cloester geset, ende doe waeren hier twe kercktoernnen.'¹² Henrica van Erp, die van 1503 tot 1548 abdis was van het klooster, nam deze informatie op in haar kloosterkroniek.¹³ De patroonheiligen van het klooster waren Maria en Laurens en voor de kerk komt daar soms Vincentius bij.

Wat is er nog meer bekend? In 1122 schonk koningin Mathilde, echtgenote van keizer Hendrik V de abdij het moerasgebied Oostbroek met het aangrenzende veen.¹⁴ Ook deze akte zou niet onproblematisch zijn, want waarom wordt Mathilde koningin genoemd in een tijd dat haar echtgenoot keizer was? In de akte wordt gemeld dat het klooster was gesticht door twee ridders, Hermannus en Theodericus, maar over het wanneer wordt gezwegen. In 1125 volgden meer schenkingen. Bisschop Godebald van Utrecht was ruimhartig jegens de abdij en doneerde zijn deel van het Oostbroek alsmede goederen bij Werkhoven aan de nog jonge gemeenschap.¹⁵ Hoezeer hij zich bij Oostbroek betrokken voelde, blijkt wel uit het gegeven dat hij zich in de abdij terugtrok toen hij zijn levenseinde voelde naderen. In 1127 werd hij in de abdijskerk begraven.¹⁶ Buchelius geeft zelfs bijzonderheden over zijn grafmonument.¹⁷

In ieder geval ging het het klooster voor de wind, want in 1132 al werden er door abt Ludolfus zowel monniken als nonnen vanuit Oostbroek naar een nieuw te stichten klooster in Staveren uitgezonden.¹⁸ In 1241 werd het maximale aantal nonnen voor Vrouwenklooster op dertig gesteld. In de eerste helft van de zestiende eeuw schommelde hun aantal tussen de vijftien en de twintig.¹⁹ Het nonnenconvent werd geleid door een priorin die door de zusters werd gekozen in het bijzijn van de abt van de Laurensabdij. Pas in 1356 wist men zich aan het juk van het mannenklooster te onttrekken en kon de priorin min of meer zelfstandig handelen. In 1503 werd het convent een echt klooster toen er in plaats van een priorin een abdis aan het hoofd kwam te staan. Die eerste abdis was Henrica van Erp (circa 1480-1548). In de late zestiende eeuw kwam aan het bestaan van het klooster in De Bilt een eind, toen het complex in 1585 door Utrechters in brand werd gestoken 'omdat de vijanden daer niet logeren zouden'.²⁰ De stenen van het klooster werden gebruikt voor de stadsversterkingen van Utrecht.²¹ Dit betekende het einde van de kloosterbewoning ter plekke. Onder het bestuur van de Ridder-schap bleef het convent echter voortbestaan tot de Franse tijd, toen het in 1798 werd opgeheven onder de principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap.²²

Over de kerk van Vrouwenklooster

De kerk van Vrouwenklooster mag dan verdwenen zijn, het Utrechts Archief herbergt het omvangrijke kloosterarchief en hieraan zijn allerlei bijzonderheden over de bouw van kerk en klooster te ontleen.²³ Vooral interessant is een uitvoerige beschrijving van de uitgaven van het klooster in de zestiende eeuw. Hieruit blijkt dat de romaanse kerk, in ieder geval ten dele, tot de vroege zestiende eeuw is blijven staan. Tegen die tijd

waren de twee tufstenen torens van het gebouw dusdanig bouwvallig geworden dat in 1518 het besluit viel ze af te breken. Daartoe nam men een metselaar in de hand, Jelis Lievenssoen: 'Ende doe men screeff dusent vijffhondert ende XVIII doe waeren die toernnen alsoe gerekent ende vergaen dat ellixs sorchden ende beduchten dat die toernnen vallen en inestorten souden datter groet ongheluck off had moeghen coemen soe sprack die vrou Heynryck van Erp met al hoer convents jofferen ende met die convents vrunden, raede ende over quaemen alsoe dat men beyde die toernnen off soude breken ende dat convent bestaeden die toernnen aen heeren metzelaer, Jelis Lievenssoen, dat hij beyde die toernnen off soude breken van boven tot beneden in 't fundament, mer nyet laeten stortten of vallen, mer hij soude dat fundament uutmeynen ende de leynen ende hout ende steen ellixs offnemen ende uut soude breken naer den profijt ende orbaer van den cloester. Ende darvoer soude Jelis voirscreven hebben vijff en veertich gulden current, dat is thoe weten XVI Baedense braspenninck gerekent voer den gulden.'²⁴

Het liep niet helemaal zoals verwacht. Het neerhalen van de torens geschiedde minder zorgvuldig dan afgesproken. Al bij de eerste toren ging het mis; het gevaarte viel om en verwoestte in zijn val een groot deel van het koor. Het gebeuren wordt als volgt beschreven: 'Item doe liet men die toernnen onderscoeren met swaer baliken ende boemen, dat costen van dachhueren XXXII stuivers. Item doe seynden Jelis Lievenssoen hier leydeckers ende liet die leynen van die toernnen off nemen ende lyet dat hout van tymmerlyuden van die toernnen nemen ende sij naemen den berchvreden oeck uutten toern ende Jelis voerscreven quam hier selff des daeges na Sint Petersdach ad Vincula, dat wass doe op enen manendach ende hij brack die pijlers beneden uutten toernnen ende snee die toernnen boven vaneen, tegen des convents will ende des donredaeges voer Sint Lauweresdach, dat wass op Sunte Dominicusdach des sawons thoe acht uren soe viel den enen toern neder ende Jelis dede dat convent groete want daer viel een groet fack ende een groet deel van dat choer nie neder dat Jelis weel had moeghen verhueden ende keerren dat die scaede nyet had ghescyet. Item doe den toer neder viel doe waeren in 't afterchoer onder den toern XI manss ende twee van onsen jofferen, die costeryn gheheyten Zulen ende die ander joffer hiet Voert, die ondercosteryn. Ende vrou Heynryck van Erp stont in den doer dat sij op hielt met Goedss hulp, anders had sij daer allegaeder onder den toern moeten blijven.'²⁵

Jelis wilde nu ook de tweede toren op dezelfde manier naar beneden halen, maar daar stak het convent een stokje voor. Er werd hulp ingeroepen uit Utrecht en informatie gevraagd over hoe het anders zou kunnen en aldus werd de tweede toren zonder problemen afgebroken: 'Item des anderes daeges doe woude Jelis voirscreve den anderen toern nederwynden met ghewelt, mer dat convent liet wyese mannen van Utrecht haelen ende die ... met wijsheit over, want die heel sijde van den cloester soude daer mede ghebroeken hebben worden, ende bruer Bernt van die Mynrebroeders ende bruer Jan van die Prekerbruers, die holpen Jelis den toern onderscoeren ende doe brack Jelis den toern met siin knechts off tot in dat fundament toe, ende daer wass hij over met vijff knechten van Sunte

Dominicusdach tot Sunte Gallendach thoe ende wij gaeven hem veertich gulden current ende den cost met siin knechts.’²⁶ Vervolgens moest de schade aan het koor worden gerepareerd en werd er een timmerloods gebouwd, van waaruit de nieuwbouw van de toren kon worden gerealiseerd. Hoewel de bouw van de loods weer aan meester Jelis werd toevertrouwd, ging de nieuwbouw van de toren naar een ander, meester Rutger Wollefs. Blijkbaar ging het nu om nog maar één toren, maar deze ‘nyen toern werd langer utgeset dan den ouden toern hadde gestaen, doe wort dat after oeck langer dan dat plach te wesen.’²⁷ De eerste steen werd in 1519 gelegd door bisschop Philips van Bourgondië.²⁸ Anders dan de oude torens, die van tufsteen waren gebouwd, trok men de nieuwe toren in baksteen op. De tufsteen van de oude torens werd verkocht en afgevoerd door meester Clemens. Het leverde het convent een aardige duit op – het ging om 2235 ton - en daar werd op gedronken.²⁹

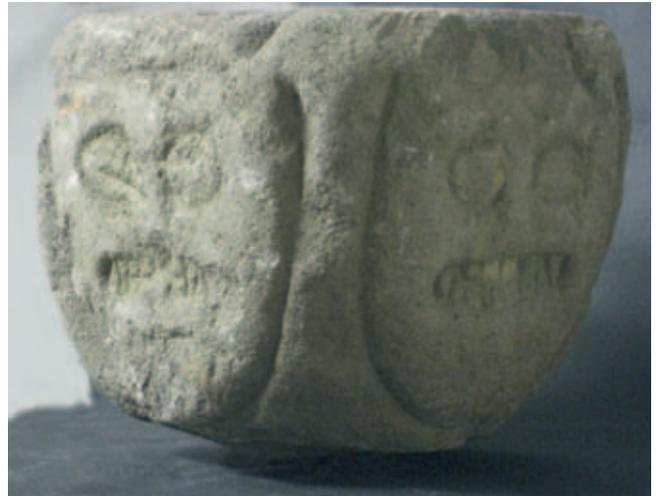
Vanaf 1533 werd het oude dormitorium afgebroken en kwam er een nieuw voor in de plaats. Tevens werd er onder de sacristie van de kerk een kelder gebouwd. In 1560 kreeg de toren van de kerk een nieuwe bekapping.

Over Drachenfels trachiet

Het kapiteel uit Vrouwenklooster kan van één van de twee tufstenen torens zijn gekomen en is in dat geval vrij nauwkeurig te dateren. Vrijwel zeker is het afkomstig van het in 1139 betrokken klooster dat dankzij de financiële hulp van bisschop Godebald uit Utrecht in steen was gebouwd. Steen kostte in het steenloze Utrecht veel geld, want het moest van over lange afstanden worden aangevoerd. Dat betekende dat men waarschijnlijk ook de beeldhouwer van elders moest laten komen of een kant-en-klaar stuk diende aan te schaffen. Het kapiteel van Vrouwenklooster is gemaakt van een trachiet die gewonnen werd op de Drachenfels bij Königswinter nabij Bonn.

Drachenfels trachiet werd door de Romeinen gebruikt en daarna weer vanaf de elfde eeuw. Een vroeg voorkomen is te zien in de crypte van circa 1060 van de kerk van St. Maria-im-Kapitol in Keulen.³⁰ Getuige de bouw van het kasteel Drachenfels boven op de trachietkegel die de berg vormt, behoorde de Drachenfels in de tijd dat de sculptuur uit De Bilt werd vervaardigd tot het bezit van de Keulse bisschoppen. Het was bisschop Arnold I die in 1138 met de bouw van het kasteel Drachenfels begon. In 1149 echter werd het kasteel overgedragen aan de munsterkerk van SS. Cassius en Florentius in Bonn, dat eveneens een deel van de berg in bezit had, en dat de voltooiing van de burcht op zich nam. In later tijd lijkt de Keulse bisschop de zaak toch weer naar zich toe getrokken te hebben. Voor de bouw van de Keulse dom werd vanaf de dertiende eeuw een steengroeve aan de zuidzijde van de Drachenfels aan de domfabriek verpacht door de burchtheren, die vanaf 1176 worden genoemd.³¹

Tot 1149 was de Drachenfels in handen van de Keulse bisschoppen. Het gebruik van deze steen voor het kapiteel uit De Bilt wijst dus op goede relaties met het aartsbisdom Keulen. Vermoedelijk liep het contact via bisschop Godebald, wiens bisdom immers onder de aartsbisschop van Keulen ressorteerde.

Afb. 3a-c. Kapiteel met monsterkopjes (foto's Elizabeth den Hartog)

Het kapiteel met de monsterkoppen

Het tweede kapiteel is een teerlingkapiteel (afb. 3a-c), waarvan de oudste voorbeelden rond 1000 dateren. De zijden van het

kapiteel worden bij dit kapiteeltype gevormd door halfronde schilden; de overgang van vierkant naar rond wordt bewerkstelligd door de afgeknotte onderhoeken, die aan de hoeken van een dobbelsteen (of teerling) doen denken. Helaas is dit kapiteel onderaan zwaar beschadigd; de nekkring ontbreekt, maar des ondanks is het 21 centimeter hoog, 5 centimeter hoger dus dan het andere kapiteel dat wel een nekkring heeft. Omdat de onderzijde van het kapiteel verdwenen is, is de diameter van de zuil waarop het kapiteel geplaatst zou zijn niet goed te bepalen. De bovenzijde is circa 21 x 22 centimeter. Het beeldhouwwerk dat de zijkanten siert, steekt echter op sommige plaatsen verder naar buiten; het buikt wat uit.

Herkomst

Helaas is het met de ons bekende gegevens niet mogelijk de precieze herkomst van het kapiteel te bepalen. Het kapiteel met de monsterkoppen is groter dan het kapiteel uit Vrouwenklooster en stilistisch afwijkend. Weliswaar is het van trachiet vervaardigd, maar niet één die herkomstig is van de Drachenfels. Waarschijnlijk gaat het hier wel om een gesteente uit de Eifel.³² Nu komt het vaker voor dat de twee torens van een westfaçade onderling verschilden. Ondanks de afwijkende maat en steensoort kan het kapiteel dus gewoon van Vrouwenklooster afkomstig zijn. Bij Vrouwenklooster lijkt echter sprake te zijn geweest van een korte bouwtijd, en of er dan ook zulke verschillen optreden, is maar de vraag.

Een andere mogelijkheid is dat het kapiteel van Oostbroek kwam. Het klooster hier werd in 1580 gesloopt, al bleven er nog een tijd lang ruïnes staan, zoals blijkt uit Buchelius' beschrijving van het klooster in de eerder genoemde *Monumenta*: 'Als kind heb ik dit klooster nog in zijn oude glorie gezien, en ook de kolen of wat daarvan over was, waarmee St. Laurentius gemarteld werd. Toen echter de oorlog met Spanje gaande was, werden - om te voorkomen dat de burgers van de stad iets zou overkomen - op 14 april 1580 met instemming naar men zegt van de abt van Oostbroek, de materialen van beide kloosters verkocht. En hoewel er nog altijd tot aan het jaar 1612 wat bouwvallen en onbruikbare resten over waren gebleven, zijn deze in de maand mei van hetzelfde jaar verkocht, zodat er behalve de poort en de toren en de landerijen in de stadsvrijheid of het platteland verder niets meer overgebleven is.'³³ In 1676, als het huis Oostbroek wordt verkocht, is van een toren allang geen sprake meer.

Demonische koppen

Op elk van de vier schilden van het kapiteel uit De Bilt prijkt een grijnzende kattenkop (afb. 4a, b). De uitbeeldingen zijn vrij schematisch; de contouren van de koppen zijn diep aangezet in de steen, en deze omlijnning zorgt ervoor dat ze goed naar voren komen, zodat ze op afstand goed zichtbaar zouden zijn. Ook dit kapiteel lijkt dus, gezien de verwerking en thematiek - waarover later meer - voor een hoge locatie bedoeld te zijn geweest. De koppen hebben kleine puntige oortjes, grote ronde uitpuilende ogen, een platte nauwelijks aangeduide (of verdwenen) neus en een brede mond met neergaande ronde mondhoeken gevuld met

Afb. 4a, b. Details van het kapiteel met monsterkopjes (foto's Elizabeth den Hartog)

twee rijen tanden. In de hoeken zijn, zoals bij een kattengebit, twee gemene punttanden, daartussen is bovenaan een rij van vier vierkante tanden te zien. Onderaan zien we, waar de steen niet te erg verweerd of beschadigd is, steeds een uitgestoken tong tussen twee tanden. De koppen zijn niet steeds hetzelfde; twee kattenkoppen zijn langgerekt, twee zijn kleiner en breder. Duidelijk is dat deze dieren geen lieverdjes zijn. Uitpuilende ogen, een grijns vol tanden en uitgestoken tong zijn de kenmerken bij uitstek van duivels en demonen, zoals goed te zien is op een kapiteel uit het noordtransept van de kerk te Conques, waarop een groep duivels een gierigaard aan het sarren is (afb. 5).

Het soort demonische kattenkop waarmee het kapiteel uit De Bilt is versierd, is in de beeldhouwkunst van de elfde en twaalfde eeuw vrij gewoon, in heel west-Europa. Willekeurig gekozen voorbeelden zijn te zien op een kapiteel te Barfreston in Kent; op een console van de St Michael in Cumnor, Berkshire, en op een console van de kerk te Echebrune, Charente-Maritime (afb. 6). Opmerkelijk is dat het Biltse kapiteel voorzien is van maar liefst vier min of meer dezelfde koppen. Dat is wel wat ongebruikelijk

Afb. 5. Dakconsole van de kerk van St. Michael in Cumnor, Berkshire (foto <http://www.crsbi.ac.uk>)

bij kapitelen. Op sluitstenen komt een dergelijk motief vaker voor, zoals op een exemplaar uit de abdij van Keynsham van circa 1170-1180.³⁴ Maar het gros van dit soort koppen komt, in de enkelvoudige variant, voor in reeksen in en op het kerkgebouw: op de consoles onder de dakranden van de kerk en op torens, in het interieur bij het ontspringen van de gewelven, langs de zijwanden en in triforia. Deze reeksen zijn doorgaans heel gevarieerd, waarbij de monsterlijk grijnzende katachtigen slechts één van de vele motieven vormen.

Vaak zijn deze sculpturen, vanwege de hoge situering, soms maar moeilijk te zien. Toch bleef deze situering tot in de late middeleeuwen standaard en daarom moet deze wel significant zijn geweest. Opvallend is dat ze over het algemeen grenszones markeren, de overgang tussen binnen en buiten, van de ene naar de andere ruimte. Wanneer we dan een inschatting moeten maken waar het kapiteel met de kattenkoppen geplaatst zal zijn geweest dan lijken de galmgaten van een toren de meest voor de hand liggende plaats. Een dergelijke situering zou niet alleen de verwerking verklaren, maar tevens het tamelijk primitieve karakter van de versiering die zelfs op grote hoogte door de sterk aanzette lijnen nog steeds goed zichtbaar zal zijn geweest.

Het interpreteren van dit soort monstertoppen is geen gemakkelijke klus, aangezien geschreven bronnen over de functie en betekenis van dit soort koppen ontbreken. De theologische literatuur biedt geen verklaring voor dergelijke voorstellingen, reden waarom men ze wel met de volkscultuur in verband heeft willen brengen, ook al werden ze natuurlijk uit dezelfde pot betaald als de overige onderdelen van het kerkgebouw. Al sinds de negentiende eeuw zijn er verschillende ideeën aangaande de betekenis van dergelijke figuren geopperd.³⁵

‘Spielerei’

De eerste theorie was afkomstig van de invloedrijke Franse kunsthistoricus Emile Mâle, die in 1898 aan de Parijse Sorbonne zijn proefschrift, *L'art religieux du XIIIe siècle en France* verdedigde, een werk dat handelde over de verloren beeldtaal van Franse kathedralen.³⁶ Hij stelde dat kunstenaars in de hogere,

minder zichtbare zones van kerkgebouwen hun fantasie de vrije loop konden laten gaan en daar konden uitbeitelen wat ze maar beliefdde. Als die merkwaardige sculptuur al wat te betekenen had, dan was het gewoon grappig bedoeld, om de mensen aan het lachen te maken. Probleem met dit idee is alleen dat kunstenaars in heel Europa eeuwenlang precies dezelfde fantasieën gehad moeten hebben omdat we overal steeds dezelfde soort koppen van mensen, dieren en monsters zien terugkeren en dezelfde obscene gebaren. Daarbij komt dat er voor deze sculptuur betaald moest worden. Het uitgebeelde zal dus niet van enige zingeving gespeend zijn geweest.

Kwaadafweer

Andere wetenschappers zijn dan ook geneigd om monstertoppen als die in De Bilt in verband te brengen met kwaadafweer, tegen bliksem en andere invloeden van buitenaf.³⁷ In het verlengde van de ideeën over kwaadafweer ligt de idee dat de koppen bedoeld zijn als afweer tegen demonen, zoals Ruth Mellinkoff beweert in haar boek *Averting Demons*.³⁸ Zij ziet een doorgaande lijn vanaf de Oudheid en kenmerkt de koppen die vanaf de twaalfde eeuw de West-Europese kerken sieren als de verre nakomelingen van Medusa, die volgens de Griekse mythologie zo gruwelijk lelijk was dat zij een ieder die haar aankeek in steen veranderde.³⁹ Haar afgeslagen hoofd was een machtig wapen en zal zeker een apotropéische (kwaadafwerende) betekenis hebben gehad, die op de kopjes die de kerken sieren werd overgedragen. In haar optiek geldt deze betekenis overigens voor alle monsters, obsceniteiten en andere grotesken, of ze nu in manuscripten, op misericordes, in graven of op het tapijt van Bayeux staan afgebeeld. Ook afbeeldingen van hybride wezens, dieren en vogels, entertainers zoals muzikanten en acrobaten, lichaamsdelen, seksuele en scatologische afbeeldingen, afbeeldingen van geweld en mismaaktheid zouden alle primair bedoeld zijn om de demonen te verdrijven. Dat kon allemaal omdat de geestelijkheid — de lage geestelijkheid zeer zeker — niet bijzonder goed was geschoold en qua perceptie van het geloof niet ver af stond van de ongeletterde leek.

Genuanceerder is de mening van Michael Camille. Hij beschouwt de stoet van demonen, demonische koppen en waterspuwers die vanaf de twaalfde eeuw de dakranden en hogere delen van de kerken bevolken inderdaad als kwaadafweer, maar ziet de angst voor deze monsters verslappen naarmate de tijd voortschrijdt.⁴⁰

Dergelijke ideeën over kwaad- en demonenafweer roepen vragen op. Het valt namelijk op dat die zogenaamde kwaadafweer vooral in kerkelijke gebouwen optreedt en niet - of in ieder geval in veel mindere mate en pas in een vrij laat stadium - in de kastelen, burchten en woningbouw. Waarom hebben dergelijke gebouwen in de twaalfde eeuw geen daksteunen en torens vol met kwaadafwerende monstertoppen? Waarom werden vooral kerken met sculpturen tegen blikseminslag, brand en demonen beschermd? Wat was in dat geval het nut van de kerkwijding, van de vele relieken in het gebouw en de viering van de eredienst? Kon het christelijke geloof zichzelf niet verdedigen? Had het daar echt dit soort apotropéische sculpturen voor nodig?

Afb. 6. Kapiteel in de noordelijke transeptarm van de Ste. Foy in Conques (foto R.P.L. Bouyer, *Anges et démons*, Pierre-qui-Vire 1972)

Wat bedenkelijker is, kwaadafweer, amuletten en dergelijke hoorden, getuige de kerkelijke geschriften, tot het bijgeloof, de magie. Magie en bijgeloof waren zaken die de kerk niet tolereerde en streng veroordeelde. Het werd gezien als afkeer van het ware geloof.⁴¹ Is het dan geloofwaardig dat de kerken in West-Europa datgene op hun muren lieten beeldhouwen wat men volgens de kerkelijke geschriften nu juist met man en macht probeerde uit te bannen?

Nu is het wel zo dat er tussen de geschriften en de dagelijkse werkelijkheid een diepe kloof gaapte, die zo oud was als het christendom zelf. In verschillende vroegchristelijke kerken komen heel duidelijke voorbeelden van magie, van kwaadafweer, voor bij de ingangspartijen. Zo is op de vloer van een kerk in Kourion op Cyprus een hele reeks zwarte en witte kruisen aangebracht. De betekenis daarvan wordt duidelijk uit de bijgaande tekst: 'In plaats van met grote stenen, in plaats van met sterk ijzer of bruin brons, en zelfs in plaats van staal, zie maar, wordt deze ruimte beschermd door de vele tekenen van Christus.'⁴² Hier worden overigens wel religieuze symbolen als kwaadafweer ingezet, niet afschrikwekkende koppen. Juist omdat men eeuw na eeuw magie bleef gebruiken om het kwaad te weren, verstommen de geluiden die oproepen tot andersoortig gedrag niet. In de stichtelijke literatuur van de middeleeuwen worden de gelovigen voortdurend gemaand dreigend onheil af te wenden met behulp van gebeden. De kracht van het gebed kon eventueel worden versterkt door het gebruik van devote en sacrale voorwerpen en gebaren als het slaan van een kruis.⁴³ In de bronnen komen we dan ook veelvuldig op christelijke leest geschoeide bezweringen tegen.⁴⁴ Eind zestiende eeuw werd in het plaatsje Esch bij Longerich een hevige storm bezworen door het opzeggen van een formule en door het vervolgens vijftien maal knielend bidden van het Onzevader, gevolgd door vijftien

maal het Ave Maria.⁴⁵ En zo waren er gelijksoortige formules voor het uitdrijven van wormen bij mens en vee, en tegen brand. In kerken vervulden klokken, die steeds aan een bepaalde heilige werden gewijd, de functie van kwaadafweersers en demonenverjagers, zo blijkt uit de inscripties op menige klok.

Wie toch zijn heil zocht in magische praktijken, kon op een strenge straf rekenen. Toen vroedvrouw Grietken in de late vijftiende eeuw te Westmonster, Zeeland, op sterven lag, namen de heren geestelijken haar al haar bezit af. Dat was verbeurd verklaard toen men ontdekt had dat Grietken een zakje met daarin een stukje hart om haar nek droeg om epilepsieaanvallen af te weren.⁴⁶ Dat gold als magie en dus als afkeer van het ware geloof.⁴⁷ En het voorval met Grietken is maar één voorbeeld.

Indien de kattenkoppen in De Bilt en hun West-Europese soortgenoten inderdaad als kwaadafweersers bedoeld waren, waren zij in niets beter dan de inhoud van Grietkens zakje. Ook hier zou het om magie zijn gegaan, om bezwering van het kwaad. Maar hoe geloofwaardig is het te veronderstellen dat de clerus zich Europa-wijd niet aan de kerkelijke voorschriften met betrekking tot kwaadafweer hield? Niet dus. Naar mijn idee moeten de kattenkoppen uit De Bilt en al hun soortgenoten een andere functie hebben gehad.

Satire of sociale kritiek

Satire dan, zoals Michael Camille suggereerde? Met betrekking tot een groep opmerkelijk natuurgetrouwe koppen die geplaatst zijn in de hogere delen van de kathedraal van Reims merkte hij op dat het wellicht oefenstukken waren, die eenmaal geplaatst toch niet gezien zouden worden. Technische vaardigheid was belangrijk voor de beeldhouwers, schrijft hij, want een verpeste steen werd van het loon afgetrokken. En zo gaat hij voort: 'In this sense the freedom they exhibited in this one type of undictated, unseen and unauthorized sculpture emerges as rage, jeering and tongue-showing that mocks the edifice and its authorities.'⁴⁸ Feitelijk is dit een terugkeer naar de ideeën van Mâle, ook al wilde deze laatste van geen satire weten, en daarmee zijn we weer terug bij af. Waren de tonguitstekers, de grimassende koppen van de sculptuur in Reims eenmalig, dan zou er wellicht wat voor dit idee te zeggen zijn, maar ze komen nu juist eeuwenlang Europa-wijd voor. De vraag is ook of deze sculptuur echt zo onzichtbaar was als wordt gesuggereerd, of slechts moeilijk zichtbaar? Wisten opdrachtgevers werkelijk van niets?

Dit is wat mij betreft ook een van de vele problemen met de hypothesen van Nurith Kenaan-Kedar, die in 1995 een boekje uitbracht over de sculptuur in de marges van Franse kerken.⁴⁹ Anders dan Camille en Mellinkoff ziet zij geen relatie met de afbeeldingen langs de randen van manuscripten, omdat deze naar haar idee meer in de privésfeer horen van de opdrachtgever, die zicht had op de hele pagina, inclusief de randversieringen. Hierbij gaat ze overigens geheel voorbij aan het feit dat deze randversieringen doorgaans precies dezelfde thema's verbeelden als op de kerken het geval is. De reden waarom zij de manuscripten buiten beschouwing laat, is simpel. Kenaan-Kedar wil onderscheid maken tussen een officiële, elitaire beeldhouwkunst die

los staat van die in de marges van het kerkgebouw, welke in haar optiek een autonome artistieke traditie vormde. De officiële sculptuur, zo schrijft zij, was gebaseerd op canonieke en christologische geschriften en de figuren daarom geëxalteerd en geïdealiseerd, de marginale sculpturen daarentegen vertonen meer realisme en minder abstractie, ‘with greater emphasis on the disruptive capacities of its subjects, their protests and their at times demonic force.’ Uitgaande van de idee dat de vorm en locatie van marginale figuren een bewuste boodschap van de kant van de kunstenaar behelzen⁵⁰, stelt zij dat de sculpturen in de marges voor kunstenaar en opdrachtgever een verschillende betekenis hadden: ‘Marginal images function simultaneously as at least two systems, each with its own codes and each recognized mainly by a certain public. When read literally as a ‘mere image’ by the ‘simplices’ or the artists themselves, marginal sculpture expresses popular statements, tastes and social positions. However, when read metaphorically, symbolically or allegorically, it could have served the patrons as didactic imagery for Christian morals.’ Het was dus sculptuur met een dubbele bodem.⁵¹ Voor de opdrachtgever waren de uitgebeelde stereotypen — dieren, monsters, jongleurs, muzikanten, prostituees, mismakten, bedelaars en dronkaards — symbolen voor het kwaad, terwijl de kunstenaars, die naar zeggen van Kenaar-Kedar juist afkomstig waren uit deze wereld, zich ermee verwant voelden en zichzelf, middels zelfportretten, daarom tussen het gajes plaatsten.⁵² Daarom ziet zij deze sculptuur als subversief, als een vorm van protest op de gevestigde orde, als sociale kritiek.⁵³ Nu, als dat zo is, was die kritiek van eeuw tot eeuw onophoudelijk en wisten de opdrachtgevers al die tijd van niets en betaalden zelfs braaf voor deze insubordinatie. Het moge duidelijk zijn dat ook deze hypothese geen oplossing biedt voor de merkwaardige middeleeuwse randsculpturen.

Monsters als krachtmeting

Oostbroek was een streng, hervormingsgezind klooster, waar de regel van Benedictus naar de letter werd gevolgd. De cisterciënzerabt Caesarius van Heisterbach was vol lof over het klooster en Buchelius beweert in zijn *Monumenta* dat het klooster bekend stond als ‘de kerker van de orde’.⁵⁴ In Vrouwenklooster zal het er, zeker in de beginperiode, niet minder streng zijn toegegaan. Dat men in Oostbroek en Vrouwenklooster in het kwaad en in duivels geloofde kan het best worden geïllustreerd met een tekst die tussen 1150 en 1164 op schrift werd gesteld en die twee nonnen uit Vrouwenklooster tot onderwerp heeft.⁵⁵ Deze tekst is overgeleverd in een codex uit het Egmondse Adalbertusklooster die zich tegenwoordig in Londen bevindt.⁵⁶ Het gaat hier om een exemplaar, een verhaal waaruit de toehoorders in het klooster lering dienden te trekken. De twee nonnen op wie de tekst betrekking heeft, zijn dan ook elkaars tegenovergestelden, al kwamen ze beide uit adellijke milieus. Berta was een nichtje van abt Henricus van de Paulusabdij in Utrecht en trad als elfjarige vrijwillig in het klooster in. Blijmoedig droeg ze een langdurig ziekbed en overleed zeven jaar na haar intrede. Margareta, een dochter van Gervas van Praet uit Brugge, kon zich niet schikken in het kloosterleven. Zij liep tot twee maal toe weg, maar

overleed uiteindelijk berouwvol.⁵⁷ Beide zusters verschenen na hun dood aan hun medezusters.

De duivel verscheen merkwaardig genoeg niet aan Margareta, maar aan Berta, die eigenlijk een voorbeeldig leven leidde. Het enige vergrijp dat haar aan te rekenen was, was dat ze een keer lachte toen een andere non tijdens de zang bij het koorgebed een noot te lang aanhield. Hiervoor kreeg ze een nachtelijk visioen van een man met een angstaanjagend gebiedend gelaat, die haar dreigend vroeg waar ze brutaliteit vandaan gehaald had om te lachen, waarop hij haar meermalen sloeg. Nadien was het meisje nooit meer gezond en raakte langzaamam verlamd, met alle gevolgen van dien, maar dat was een straf die ze monter onderging. Berta doorstond dus de test, de duivel had geen vat op haar. Hoe Berta’s beproevingen in het middeleeuwse klooster zullen zijn geïnterpreteerd is te lezen in de *Dialogus Miraculorum* van Caesarius van Heisterbach. Caesarius’ boek bestaat uit twaalf delen en hoofdstuk vijf wordt geheel aan duivels en demonen gewijd. In de andere hoofdstukken zijn duivels en demonen eveneens alom vertegenwoordigd.

Zo is het thema van hoofdstuk vier, waarin de bekoring centraal staat, dat de duivel juist probeert de rechtschapenen te verleiden. ‘Het leven van de mens op aarde is [...] zowel een krijgsdienst als een beproeving: een krijgsdienst vanwege de training, een beproeving vanwege de inspanningen en het gevaar’. En let wel, hij zegt niet: het leven van het dier is een beproeving, maar dat van de mens, dus van iemand die volgens menselijke normen en de rede leeft, zoals het leven van de religieuzen is, die volgens de geest leven en niet volgens de verlangens van het vlees. Van de wereldlijken en de vleselijken evenwel die naar het vlees leven, zegt men in oneigenlijke zin dat ze beproefd worden, want zodra ze de bekoringen bespeuren, gaan ze door de knieën of bieden ze maar slapjes weerstand, gelijk aan het paard en de muilezel die geen verstand hebben. Als dus het leven van de religieuzen een beproeving is, die voortdurend bezig zijn tegen de gebreken en begeerten in te gaan door te waken, te vasten, te bidden en te gehoorzamen in voor- en tegenspoed en omwille van Christus niets aards in deze wereld te bezitten, kun je niet anders dan toegeven dat de bekoring een genoegdoening voor hun zonden is.’ En Caesarius vervolgt: ‘Ontelbaar zijn de zaken waarin we beproefd worden, maar het zijn er vier waardoor we beproefd worden: God, het vlees, de wereld en de duivel [...] God evenwel is volgens het woord van de apostel Jacobus “niet in staat te bekoren en tot het kwaad te bewegen” (Jac. I,13). De drie overige bekoorders zijn vijanden en daarom moet men daarvoor op zijn hoede zijn als voor vijanden. Door voor hen te wijken worden we te schande gezet; door weerstand te bieden verzamelen we verdiensten; door te overwinnen verwerven we de krans.’⁵⁸

Uiteraard kwam dit idee niet bij Caesarius vandaan.⁵⁹ Al sinds de apostel Paulus wordt er binnen de kloosterwereld gesproken over een spirituele strijd, en deze strijd werd door latere schrijvers alleen maar geïntensiveerd door bijvoorbeeld Athanasus en Prudentius. De idee wordt het beste verwoord in het commentaar dat paus Gregorius de Grote in de zesde eeuw schreef op het Bijbelboek Job, de zogenaamde ‘Moralia in Job’. Het gaat hier om een commentaar op het Bijbelboek Job, dat een aantal lastige

vragen aan de orde stelt. Hoofdpersoon van het boek is de rechtschapen en godvrezende Job, die zonder het te weten door God geroemd wordt als toonbeeld van vroomheid. Omdat de duivel die vroomheid nogal vrijblijvend vindt in het licht van Jobs welvaart, staat God hem toe Job te testen door hem zijn bezit af te nemen. Het onverdiende verlies van achtereenvolgens vee, slaven, kinderen en een financieel bankroet laat Jobs godsvertrouwen niettemin ongeschonden. De duivel is echter nog niet tevreden en vraagt en krijgt toestemming om Job ook met ziekte te beproeven. Spoedig is Job van top tot teen met zweren overdekt en zit hij zich op een mestvaalt te krabben met een potscherf. Daar wordt hij bezocht door zijn vrouw, die hem bespot, en door zijn drie vrienden, die hem beklagen. Tevergeefs bepeinden de mannen waarom het lijden de godvrezende niet bespaard blijft. Toch houdt Job, hoe vertwijfeld ook, vast aan zijn vertrouwen in God. Deze richt zich ten slotte zelf tot zijn trouwe knecht en stelt hem opnieuw in het genot van gezondheid, grote rijkdom en veel nageslacht.

Het commentaar werd door Gregorius begonnen tijdens een diplomatieke missie naar Constantinopel, maar pas in 595 voltooid, nadat hij in 590 paus was geworden. Het was gedurende de Middeleeuwen een zeer invloedrijk boek, dat in geen enkele kloosterbibliotheek kon ontbreken. Het was dan ook expliciet voor monniken geschreven. Gregorius was er zelfs op tegen dat het buiten het klooster gebruikt zou worden. De aard en natuur van het boek zou niet geschikt zijn voor het grote publiek. Een belangrijk thema van Gregorius' exegese is de opvallende tegenstrijdigheid tussen de voorspoed en het materiële welzijn van de slechteriken en het lijden van de goeden. Waarom straft God de zijnen? Volgens Gregorius is dat vanwege de noodzaak van de materiële en spirituele beproevingen die de goeden moeten ondergaan als een soort van training die moet leiden naar geestelijke perfectie. Zo bezien was de kleine Bertha de vrouwelijke tegenhanger van Job, die alle beproevingen met glans doorstond. Maar nu terug naar de stenen koppen op het kapiteel en hun relatie met het kwaad. Het kapiteel kan inderdaad bedoeld zijn als een signaal naar onwelwillende demonen, niet als kwaadafweer, maar meer als boodschap. Op hun hoge plek op de toren hadden de kattenkoppen het doel de kracht van het geloof en de kerk te verbeelden. De stenen kattenkoppen lieten zien dat het kwaad op deze plaats was uitgebannen en meehielp het fundament van de kerk te dragen. Op een plek als deze hadden de demonen en andere handlangers van de duivel het nakijken. Demonen mochten wel komen, maar zouden een strijdbare gemeenschap aantreffen, die de confrontatie blijmoedig aanging en op wie het kwaad geen vat zou krijgen. Door de kloosterlingen te beproeven zouden de demonen slechts bereiken dat deze zich nog meer sterkten in hun aan God gewijde leven.

Besluit

Van Vrouwenklooster en Vrouwenklooster/Oostbroek bleven twee interessante kapitelen bewaard. Het kapiteeltje uit Vrouwenklooster is vooral van belang vanwege de Drachenfels tracht, aangezien deze steensoort wijst op een mogelijke band met het bisdom Keulen. Het tweede kapiteel is iconografisch

interessanter vanwege zijn versiering van vier grimmige monsterkoppen. Stukken als deze laten zien dat Vrouwenklooster en Oostbroek representatieve kloosterkerken moeten hebben gehad, van tufsteen gebouwd, met een — in verhouding met de gewone dorpskerken — rijke bouwornamentiek. Aldus vormen deze twee kapitelen belangrijke getuigen van de twaalfde-eeuwse kloostercultuur in onze streken, waarvan helaas maar al te veel verloren is gegaan.

Noten

- ¹ Met dank aan Douwe Tijsma en Ton van Rooijen voor hun hulp bij dit onderzoek.
- ² Dit bedrijf is sinds september 2010 failliet.
- ³ Het uitvoerige verslag van de heer M. Meier (Bilthoven 1968) aangaande de tijdens deze summere opgraving gedane waarnemingen is niet gepubliceerd. Met dank aan Douwe Tijsma voor het mij ter beschikking stellen van een exemplaar van dit document. De vondst van het 'zandstenen' kapiteel wordt gemeld op pagina 17.
- ⁴ In 1983 werd de toenmalige archiefbeheerder, Abe Postema, verteld dat het kapiteel van een hekpijler van een boerderij afkomstig zou zijn. In de uitgebreide beelddocumentatie van het Utrechts Archief heb ik een dergelijke hekpijler niet terug kunnen vinden. Wel zijn er in de hekpijlers die de toegang naar de villa Be Zuidenhout flankeren gotische pinakels ingemetseld, zoals te zien is op een foto uit 1908 in het Utrechts Archief (catalogusnummer 92420, foto uit 1908 door fotograaf J. Holm). Meier schrijft in 1968 dat de ingemetselde pinakels in een sloot langs de Kloosterlaan werden gevonden en rond 1895 naar de huidige locatie langs de Visscherslaan werden overgebracht en ingemetseld. Het komt mij voor dat dit de hekpijlers zijn die in het verhaal genoemd werden en dat de woordvoerder van de heer Postema de zaken heeft verward.
- ⁵ In 1994 stelde de heer Chr.J. Kolman in opdracht van de gemeente De Bilt een driedelig rapport op waarvan deel I een inventarisatie behelsde van alle beschikbare gegevens omtrent het Vrouwenklooster in De Bilt. Hij maakte een overzicht van de opgravingvondsten uit de jaren 1966-1968 op pagina 12 en 13. Bij het gevonden kapiteel wordt verwezen naar Meier 1968. Daar staat evenwel niets over een dergelijk stuk; Meier meldt de vondst van het kapiteel op pagina 17. Het rapport van Kolman werd niet gepubliceerd. Wederom met dank aan Douwe Tijsma voor het beschikbaar stellen van een kopie van dit document. Op pp. 11-12 wordt een overzicht gegeven van de vondsten van voor 1900.
- ⁶ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 282.
- ⁷ Een wetenschapper die recentelijk de oorkonde wantrouwde is J. van Moolenbroek, 'Vrouwen en visioenen in de abdij Oostbroek', in: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen*, Hilversum 2006, 31-73, en specifiek 40-41. Andere onderzoekers beschouwen de oorkonde wel degelijk als echt: C.A. van Kalveen, 'De vijf adellijke vrouwenkloosters in en om de stad Utrecht', in: E. S. C. Erkelens-Buttinger e.a. (red.), *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving*, Hilversum 1997, 152-167, en recent A. Doedens en H. Looijesteijn, *De kroniek van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster*, Hilversum 2010.

- ⁸ Vermoedelijk gaat het hier om dezelfde Ludolfus die in 1089 monnik werd te Affligem en vervolgens de eerste prior werd van de rond 1100 gestichte Andreasabdij bij Brugge.
- ⁹ Johannis de Beke, *Chronographia*, uitgegeven door H. Bruch, Rijks geschiedkundige publicatiën. Grote serie 143, Den Haag 1973, 99.
- ¹⁰ Het Utrechts Archief (HUA), A. Buchelius, *Monumenta*, fol. 139r-140v.
- ¹¹ H.F. van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, Leiden 1719, 31.
- ¹² HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4, inv. nr. 250, fol.44r.
- ¹³ Doedens en Looijesteijn 2010 (noot 7), 90-91. Zij hertalen het woord 'getimmerd' als 'gebouwd van hout'. Dat is onjuist. Het woord 'getimmerd' zegt in dit geval niets over het materiaal.
- ¹⁴ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 302.
- ¹⁵ *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I*, nr. 313.
- ¹⁶ Van Moolenbroek 2006 (noot 7), 49.
- ¹⁷ HUA, A. Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. 'Van brokstukken uit de kloosterruïnes [die hij] in de stad [zag], heeft advocaat Gijsbert Lap van Waveren genoteerd: Op 13 november 1128 overleed Godebald, 24e bisschop van Utrecht, geboortig uit Friesland, die zestien jaar dit ambt heeft bekleed. Hij is hier begraven, moge zijn ziel in vrede rusten. Op de urn, waarin zijn beenderen lagen, schijnt aan de bovenzijde een wolf, aan de onderzijde een kruis gestaan te hebben. Daar schijnen eveneens bisschopswapens gebeeldhouwd te zijn geweest, maar uit de overblijfselen bleek dat deze niet uit de tijd van Godebald waren.' Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- ¹⁸ Beke, uitgave Bruch 1973 (noot 9), 107.
- ¹⁹ HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4. Inventaris door C.A. van Kalveen, inv. nrs. 297-298.
- ²⁰ Meier 1968 (noot 3), 2, zonder bronvermelding.
- ²¹ Meier 1968 (noot 3), 2.
- ²² Kalveen 1997 (noot 7), 152-154.
- ²³ HUA, Archief van het vrouwenklooster van benedictinessen te De Bilt 1219-1797, 1005-4. Inventaris door C.A. van Kalveen.
- ²⁴ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44r. Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van de transcripties van het archiefmateriaal aangaande Vrouwenklooster op de website van het Utrechts Archief, vervaardigd door Jan van der Heijden, Anton de Bruijn, Truus de Bruijn, Angelique Hajenius, Ru Hofman en Gerrit Lankwarden: <http://files.archieven.nl/39/f/1005-4/Vrouwenklooster-boek.pdf>.
- ²⁵ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44r.
- ²⁶ Ibidem inv. nr. 250, fol. 44v.
- ²⁷ Ibidem inv. nr. 250, fol. 45v.
- ²⁸ Ibidem inv. nr. 250, fol. 45v.
- ²⁹ Ibidem inv. nr. 250, fol. 46v.
- ³⁰ In Nederland zijn op verschillende andere plekken trachietkapitelen gevonden, onder meer in de vrijwel contemporaine benedictinesnabdij te Rijnsburg, die in 1133 door gravin Petronella van Holland werd gesticht, en het cisterciënzerinnenklooster te Sion in Friesland. Zeker het veel grotere kapiteel in Rijnsburg, dat paste bij een zuil met een doorsnede van 51 cm, is wel vergelijkbaar met dat uit De Bilt. Het dateert waarschijnlijk van de door gravin Sophia, de echtgenote van graaf Dirk VI, doorgevoerde herbouw. Zij liet de kerk vanaf de fundamenten nieuw bouwen. Sophia zou de voltooiing van haar kerk niet meer meemaken, zij stierf in 1176. De wijding had plaats in 1183. Het kapiteel uit Sion heeft een heel ander karakter.
- ³¹ F. Berres, *Gesteine des Siebengebirges. Entstehung – Gewinnung – Verwendung*, Königswinter 1996, 55-56; A. Thon en A.S. Klein, *Burgruine Drachenfels*, Kleine Kunstführer 2651, Regensburg 2007.
- ³² Volgens Peter Grootjans, die door Ton van Rooijen gevraagd werd de steensoort nader te bekijken, gaat het hier om een trachiet, waarschijnlijk uit de Eifel. De steen bevat glimmers en veldspaten, maar lijkt weinig tot geen kwarts te bevatten. Dat laatste zou betekenen, dat het relatief een zacht gesteente is, geschikt voor vormgeving door een steenhouwer.
- ³³ Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- ³⁴ G. Zarnecki et al., *English Romanesque Art 1066-1200*, Londen 1984, 194.
- ³⁵ Voor een overzicht: T.E.A. Dale, 'The Monstrous' en L. Kendrick, 'Making Sense of Marginalized Images in Manuscripts and Religious Architecture', in: C. Rudolph (red), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, 2010, 253-274 en 295.
- ³⁶ Na 1989 heeft Mâle zijn boek drie maal herzien en het is de derde editie, die in 1910 verscheen, die in het Engels zou worden vertaald onder de titel *The Gothic Image, Religious Art in France of the Thirteenth Century*.
- ³⁷ H. Schade, *Dämonen und Monstren. Gestaltungen des Bösen in der Kunst des frühen Mittelalters*, Regensburg 1962, 58.
- ³⁸ R. Mellinkoff, *Averting Demons: The Protective Power of Medieval Visual Motifs and Themes*, 2 vols. Los Angeles 2004.
- ³⁹ Mellinkoff 2004 (noot 38), 103-107.
- ⁴⁰ M. Camille, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 1992, 79-80.
- ⁴¹ L. Hansmann en L. Kriss-Rettenbeck, *Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte*, München 1977, 14-16: 'Superstitio ist hier nicht als Aberglaube im modernen Sinne zu verstehen, sondern als ein Glauben, Tun und Handeln abseits des legitimen und rechten Glaubens, die nicht nur leerem Wahn entspringen, sondern denen Realitäten entsprechen. Superstitio ist Abfall von Gott und gläubige Bindung an dessen Widerpart, an den Satan, an die Dämonen oder die vergötzte Macht der eigenen Person.'
- ⁴² J. Engemann, *Deutung und Bedeutung frühchristlicher Bildwerke*, Darmstadt 1997, 162-171.
- ⁴³ G. Nijsten, *Volkscultuur in de Late Middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*, Utrecht/Antwerpen 1994, 27-28; C. Tuczay, *Magie und Magier im Mittelalter*, München 2003, 90.
- ⁴⁴ Tuczay 2003 (noot 43), 81-90.
- ⁴⁵ 'Jesus und der heiliger Chorst waldt ess durch den vatter, durch den sohn und durch seinen heiligen geist. Nhu scheid dich Wette rund windt, wie Maria is gescheidenn vonn ihrem I(i)eben kindt, durch den vatter, durch den sohn und den heiligen geist': F. Irsigler en A. Lassotta, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Aussenseiter in einer mitteralterlichen Stadt*, Keulen 1984 (heruitgave 1993, vijfde druk), 160-161.
- ⁴⁶ J. van Moolenbroek, 'Zeeuwen in verzet tegen hun kerkelijke rech-

- ters', in: Corbellini e.a. 2006 (noot 7), 261-291, en specifiek 282.
- 47 Hansmann en Kriss-Rettenbeck 1977 (noot 41), 14-16.
- 48 Camille 1992 (noot 40), 84.
- 49 N. Kenaar-Kedar, *Marginal Sculpture in Medieval France. Towards the deciphering of an enigmatic pictorial language*, Cambridge 1995, 1-7.
- 50 Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 2 en 6 noot 10.
- 51 Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 53 en 70-73.
- 52 Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 42: 'By placing representations of themselves in the corbel series in the immediate vicinity of jongleurs and musicians, the sculptors declared their affinity with society's marginals and at the same time introduced a pictorial signature instead of a written one'.
- 53 Kenaar-Kedar 1995 (noot 49), 15 en 128.
- 54 Buchelius, *Monumenta*, fol. 140r. Hertaling overgenomen van de website van het Utrechts Archief: <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/handschriften/buchelius/monumenta/254>.
- 55 Van Moolenbroek 2006 (noot 7).
- 56 Londen, British Library, Cotton Tiberius C. XI, fols.170r-171r.
- 57 Van Moolenbroek 2006 (noot 7), 44-47.
- 58 Caesarius van Heisterbach, *Boek der mirakelen*, ingeleid en vertaald door G.J.M. Bartelink, 's-Hertogenbosch 2003, 197 en 198.
- 59 Zie onder meer: C. Rudolph, *Violence and Daily Life. Reading, Art, and Polemics in the Cîteaux 'Moralia in Job'*, Princeton 1997.

PUBLICATIES

Krista De Jonge, Piet Geleyns, Markus Hörsch, **Gotiek in het hertogdom Brabant**, Uitgeverij Peeters, Leuven 2009, 272 p., ills. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 429 2275 4, € 22,00

De late middeleeuwen hebben in het vroegere hertogdom Brabant een enorme rijkdom aan architectuur, schilderkunst en beeldhouwkunst nagelaten. Om dit 'patrimonium' bij een breed publiek onder de aandacht te brengen heeft de provincie Vlaams-Brabant aan de Katholieke Universiteit te Leuven opdracht gegeven om de huidige stand van de kennis inzake de gotiek in Brabant in beeld te brengen. Onder leiding van Krista De Jonge hebben naast Piet Geleyns en Markus Hörsch ook Pierre Smars en verschillende medewerkers van de dienst cultuur van de provincie een bijdrage aan het onderzoek geleverd, terwijl de eindredactie in handen was van Patrick De Rynck. Dit boek, in de Inleiding aangeduid als 'kroniek van een onvoltooid onderzoek', vormt als synthese het eindproduct van deze opdracht.

De twee delen met in totaal zeven hoofdstukken getuigen van de brede benadering die is gehanteerd. Het eerste deel richt zich op 'de architectuur van de standen', waarbij achtereenvolgens kerkelijke architectuur, adellijke residenties en stedelijke gebouwen aan bod komen. In het tweede deel wordt 'het "leven" van het gebouw' belicht: het ontwerpproces, de bouwpraktijk, de veelkleurige afwerking en als slotstuk de neogotiek en restauraties. Daarbij wordt vrijelijk maar niet uitpuutend over moderne en historische grenzen heengekeken. Vanzelfsprekend zijn de huidige Waalse en Nederlandse delen van het oude hertogdom Brabant in de beschouwingen meegenomen, maar ook bewezen of vermeende relaties met en invloeden vanuit Frankrijk, Duitsland, de Noordelijke Nederlanden en Engeland komen veelvuldig aan de orde.

De teksten zijn voorzien van een beknopte bronvermelding, zodat degenen die bepaalde gegevens wil nazoeken de bron daarvan eenvoudig kan terugvinden. Tussen en naast de teksten is bovendien een indrukwekkende hoeveelheid afbeeldingen toegevoegd, waarvan de meeste in kleur. Het betreft niet alleen vele foto's, maar ook oude prenten, verschillende plattegronden en tekeningen die bouwkundige constructies in beeld brengen. Even indrukwekkend is de hoeveelheid informatie die in de 272 bladzijden is samengebond.

Het eerste deel lijkt weinig nieuws toe te voegen aan de kennis die al in eerdere overzichtswerken is geformuleerd, zoals meest recent *Architectuur in België: gotische architectuur* uit 1997 van Marjan Buyle, Jan Esther, Thomas Coomans en Luc Francis Genicot. Wel ligt de nadruk in het besproken boek vanzelfsprekend op de Brabantse gebouwen en komen de objecten in zeer kort bestek en met een behoorlijk hoog detailniveau aan bod. Het is de vraag in hoeverre de brede doelgroep de redeneringen met terminologie als peerkraalprofielen en kielbogen - ondanks de losse bijlage met 'verklarende architectuurwoordenlijst' - en de vaak subtiele verschillen tussen de (kerk)gebouwen kan volgen; voor degenen die meer bekend zijn met deze materie is het daarentegen smullen. Het hoofdstuk 'Adellijke residenties in en buiten de stad' lijdt enigszins onder een gebrek aan tastbare restanten van met name de Brusselse hoven. Bovendien vormt de laat-middeleeuwse hofcultuur en de praktische weerslag daarvan in de functionele opbouw van verschillende paleizen en kastelen, een nog relatief jong onderzoeksgebied. Het is minder uitgekristalliseerd en krijgt daardoor onvermijdelijk een hoger abstractieniveau dan het hoofdstuk over de kerkgebouwen. Desondanks is het een fascinerend onderwerp. In ons land kwam de hofcultuur in veel bescheidener vorm voor en is deze onder meer bekend uit Den Haag en vooral Breda, waarover met medewerking van De Jonge ook een studie is verschenen (G.W.C. van Wezel (red.), *Het paleis van Hendrik III, graaf van Nassau te Breda*, Zwolle 1999).

Het tweede deel brengt een aantal onderwerpen voor het voetlicht dat nog zelden aan de orde is gesteld in dergelijke overzichtswerken, namelijk de procesmatige en de technische kant van het laat-middeleeuwse bouwen. Daarmee wordt in dit boek de fundamentele boodschap uitgedragen dat een gebouw meer is dan zijn architectuur en decoraties. In het verleden heeft deze focus op architectuur en decoraties vaak geleid tot ingrijpende reconstruerende of zelfs idealiserende restauraties. De cultuurhistorische waarde van een oud gebouw ligt nadrukkelijk ook in de bouwmaterialen (natuursteen, baksteen, hout), constructies (vloeren, daken) en de technieken waarmee de materialen tot constructies gevormd zijn. Zo heeft de maximale grootte van de natuursteenblokken, die in de wijde omgeving van Brussel werden gedolven en tot ver in Holland toepassing vonden, de opbouw van de kapiteeldecoratie sterk beïnvloed. Een belangrijke recente ontdekking is de 'steenhouwchronologie', onderzocht door Frans Dopéré, die inzicht geeft in de zich tussen 1400 en 1450 sterk wijzigende bewerking van de Brabantse steen als houvast voor de datering van bouwfasen. De kleurige afwerking is een ander belangrijk onderdeel van het laat-middeleeuwse gebouw in Brabant, waaraan dan ook specifieke aandacht is geschonken. In het hoofdstuk over de bouwmeesters, bouwheren (opdrachtgevers) en het bouwproces wordt veel naar Nederlandse literatuur verwezen, omdat met name de 'handelsgotiek', de export van Brabantse steen en vormen naar voornamelijk Holland, hier diepgaand is onderzocht. De recente dissertatie van Merlijn Hurx zal hieraan hopelijk nog veel nieuws toevoegen. Net als in het eerste deel is ook in dit deel vaak sprake van een hoog detailniveau, dat zeer informatief is, maar wellicht voor de brede doelgroep minder toegankelijk.

Uit de overweldigende hoeveelheid informatie wil ik graag enkele punten aan de orde stellen die dit boek als 'kroniek van een onvoltooid onderzoek' illustreren. Wat betreft de oorsprong van de 'Brabantse gotiek' - de bouwvorm die van de veertiende tot en met zestiende eeuw met name de kerkelijke bouwkunst in Brabant en wijde omstreken sterk heeft bepaald - is het opmerkelijk dat in dit boek een inmiddels zestig jaar oude theorie, zij het met enige kanttekeningen, nog altijd het uitgangspunt vormt. Op gezag van R. Lemaire, D. Roggen en S. Leurs, *Bij het ontstaan der Brabantse Hooggotiek* (Antwerpen 1944), wordt een bepalende rol toegekend aan de koorpartij van de Sint-Romboutskerk van Mechelen (gebouwd vanaf ca. 1340) en bouwmeester Jan van Osy (Jehan d'Oisy) uit Henegouwen. Hier zijn volgens hen voor het eerst de kenmerken te zien die karakteristiek worden geacht voor de 'Brabantse gotiek': ten eerste de combinatie van een koor voorzien van een omgang en straalkapellen volgens de traditie van de Franse gotische kathedralen, ten tweede de decoratieve afwerking van (vooral de binnen-) muren met maaswerk, waarin triforium en lichtbeukvensters zijn opgenomen, en ten derde de ronde pijlers en kapitelen met koolbladeren op twee niveaus. Waarbij terzijde opgemerkt dient te worden dat elke kerk uit de reeks van de 'Brabantse gotiek' zijn eigen kenmerken vertoont, zodat bijvoorbeeld ook rijk geprofileerde bundelpijlers hiertoe kunnen worden gerekend. Dit geeft deze 'groep' ondanks vele overeenkomsten toch ook een zeer divers en heterogeen karakter.

Al in 1999 hebben Alphonsine Maesschalck en Jos Viaene zich kritisch bezig gehouden met de Brabantse bouwmeesters en hun invloed op de architectuur. Hierbij is door hen ook nadrukkelijk de aandacht gevestigd op de genoemde Jan van Osy, die bouwmeester was in dienst van de graaf van Henegouwen ('Bouwmeester Mattheus de Layens en het oude graafschap Henegouwen', in: *Het Leuvense stadhuis*, 1999, 64-65). Afgezien van de vraag of Van Osy al omstreeks 1340 bij de Sint-Rombouts betrokken was - dit is pas later in de veertiende eeuw (kort vóór 1375) aantoonbaar - is het volgens hen zeer twijfelachtig of hem daadwerkelijk deze bepalende invloed kan worden toegeschreven. Aan de hand van de archivalisch overgeleverde werkzaamheden van hem en andere bouwmeesters kan een geheel ander beeld van de taken van de veertiende-eeuwse bouwmeester geschetst worden. Hij blijkt vooral als handelsvertegenwoordiger

in bouwmaterialen van een adellijk heer te hebben opgetreden, in het geval van Osy de Henegouwse graaf. Omdat de adel, zowel de lokale heren als de landsheer, sterk profiteerde van de verkoop van natuursteen uit groeven op zijn grondgebied, zal deze de eigen bouwmeester uitgestuurd hebben om in zoveel mogelijk bouwprojecten zijn steen te laten gebruiken. Daarnaast blijkt uit de archivalia dat Van Osy buiten deze vermoedelijke activiteit op verschillende bouwerven vooral technische adviezen heeft gegeven, zonder dat ontwerpende werkzaamheden aantoonbaar zijn. Bovendien was er volgens Maesschalck en Viaene in de Zuidelijke Nederlanden 'reeds een te lange opgang bezig naar de nieuwe mode, die haar wortels in de klassieke Franse gotiek had'. Zij achten het meer waarschijnlijk dat, in de trant van de theorieën van Bandmann en Krautheimer uit het midden van de twintigste eeuw (zie ook mijn recensie in *Bulletin KNOB* 109, 2010), de belangrijkste rol in de keuze voor het concept van het (kerk)gebouw vooral voor de bouwheren (opdrachtgevers) was weggelegd. Hoewel over dit laatste nog veel onduidelijkheden bestaan, zou in ieder geval de theorie van Maesschalck en Viaene over de vertegenwoordiging in bouwmaterialen praktisch getoetst kunnen worden door middel van een gedegen bouwhistorisch en petrografisch onderzoek van de Mechelse Sint-Romboutskerk. Een dergelijk onderzoek wordt node gemist en niet alleen door de auteurs van *Gotiek in het heretogdom Brabant* (vergelijk het bouwhistorische onderzoek van T. Coomans, *L'abbaye de Villers*, Brussel 2000).

De natuursteenhandel naar en in de Noordelijke Nederlanden hangt hier nauw mee samen. De Sint-Jan in 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld wijkt in één aspect opmerkelijk af van de andere grote kerken in het oude heretogdom Brabant, namelijk het materiaalgebruik. Hier vinden we vooral tufsteen in de oudste delen (de koorpartij) en in de jongere bouwdelen (transept en schip) andere uit Duitsland afkomstige steensoorten die in de Noordelijke Nederlanden veelvuldig toepassing vonden. De reden zal een pragmatische zijn geweest: de gebruikte materialen waren waarschijnlijk goedkoper aan te voeren over Rijn en Maas dan de Brabantse natuursteen. Omdat de Sint-Jan in zijn vormgeving gerekend wordt tot de Brabantse gotiek, betekent dit wel dat alle werkzaamheden ter plekke in een grote bouwloods moeten zijn uitgevoerd (zie ook H. Boekwijt, R. Glau-demans & W. Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch. Geschiedenis van de bouw*, s.l. 2010). Met andere woorden, deze kerk bewijst dat het 'concept' niet voorbehouden was aan de import van prefabricaten in Brabantse natuursteen, al zien we in Holland die samenhang juist wel (zie bijvoorbeeld J.H. Mosselveld (red.), *Keldermans, een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987). Van deze tak van de natuursteenhandel in onze streken blijkt zodoende al veel bekend - maar nog lang niet alles. In schrille tegenstelling hiermee staat de kennis over bijvoorbeeld de handel in tufsteen in de late middeleeuwen. Er is mij op dit moment slechts één vermelding bekend waaruit blijkt dat er geprefabriceerde onderdelen vanuit Keulen naar in dit geval Arnhem werden getransporteerd (B.V., 'Zur Baugeschichte der St. Eusebiuskirche in Arnhem 1454-1457', in: *Gelre XXVII* (1924), 176). Zelfs in Duitstalige literatuur blijkt nog geen aandacht te zijn besteed aan de tufsteenhandel en de tufsteengroeven. De benadering van Maesschalck en Viaene, die ook de eigendomssituatie en de uitbating van de Brabantse en Henegouwse steengroeven voor het voetlicht brengen, maakt duidelijk dat we zonder deze kennis geen grip op de tufsteen in al zijn laat-middeleeuwse facetten kunnen krijgen. Hetzelfde geldt voor de iets bescheidener handel in Bentheimer zandsteen en Baumberger steen. Dit zijn slechts twee voorbeelden van fundamentele kennislacunes. Er blijkt dus zowel in België als in Nederland nog veel onderzoekswerk te verzetten!

Terug naar het besproken boek. Concluderend kunnen we stellen dat het een schat aan informatie bevat, met bronvermelding, waarbij ook duidelijk is aangegeven waar de kennis ontbreekt. Vernieuwend is de aandacht voor procesmatige en technische aspecten. Of de brede doelgroep er goed

mee uit de voeten kan, is gezien de korte en bondige aanpak enigszins twijfelachtig, maar de vele prachtige afbeeldingen vergoeden waarschijnlijk veel. Voor degenen die zich al langer in deze materie hebben verdiept vormt het boek een ware 'Fundgrube', waarmee ook een breder perspectief ontstaat van de laat-middeleeuwse bouwkunst, bouwtechniek en bouwprocessen in 'onze' Noordelijke Nederlanden.

Karel Emmens

Henk Baas e.a., **Historisch cultuurlandschap in Nederland. Vijf bijdragen**, Matrijs/Netwerk Historisch Cultuurlandschap, Utrecht 2010, 96 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 90 5345 414 5, € 14,95

De bundel *Historisch Cultuurlandschap in Nederland* is de eerste publicatie van het in 2006 opgerichte Netwerk Historisch Cultuurlandschap (NHC). Dit NHC bestaat uit personen die zich beroepshalve of uit persoonlijke belangstelling interesseren voor het Nederlandse historische cultuurlandschap. Het boek is ook uitgegeven als speciale editie van het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* (2010-3) en bevat vijf bijdragen van verschillende auteurs. De inhoud van deze bijdragen loopt sterk uiteen, maar dat is niet verwonderlijk bij zo'n breed thema.

Deze eerste bijdrage draagt dezelfde titel als de bundel en is geschreven door Patricia Braaksma, Hans Renes, Theo Spek en Titus Weijsschedé. Het betreft een korte historische terugblik en een vergelijking met het werkveld van de historische geografie in de ons omringende landen. Daarna wordt de balans opgemaakt van de wijze waarop het historisch cultuurlandschap en de historische geografie in Nederland vandaag de dag zijn verankerd in het wetenschappelijk onderzoek, het beleid en het onderwijs. De benoeming van de nieuwe Belvedere-hoogleraren - waaronder de historisch geograaf Hans Renes (VU Amsterdam) - kwam net niet op tijd om te worden meegenomen, maar verder gaat het om een bondige en realistische weergave van de stand van zaken. De auteurs signaleren dat het historisch cultuurlandschap nog steeds gekenmerkt wordt door een matige juridische en bestuurlijke verankering. Dit is vooral te danken aan het feit dat landschap een slecht afgebakend begrip is, dat over de grenzen van verschillende vakgebieden en beleidsterreinen heen gaat. Verder is sprake van een problematische financiering van onderzoek aan de universiteiten. Deze zijn namelijk steeds meer afhankelijk van extern onderzoeksgeld dat gewoonlijk slechts voor een periode van maximaal enkele jaren ter beschikking wordt gesteld. Met het programma 'Bodemarchief Behoud en Ontwikkeling' (BBO) van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) zijn grote interdisciplinaire onderzoeksprojecten gerealiseerd, maar dit programma is in 2009 gestopt en het is nog niet gelukt opnieuw een dergelijk programma op te starten. Toch zijn ook nog positieve ontwikkelingen te melden. Voor wat het wetenschappelijk onderzoek en het hoger onderwijs betreft is de situatie onlangs verbeterd door de realisering van een nieuwe masteropleiding landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en het nieuwe interdisciplinaire onderzoeksinstituut CLUE (Cultural Landscape and Urban Environment). Met CLUE bundelen de Amsterdamse universiteiten hun krachten om een vooraanstaand expertisecentrum op het gebied van erfgoed en geschiedenis te worden. Een ander positief punt is dat de laatste jaren enorme vooruitgang is geboekt met het verzamelen en toegankelijk maken van informatie, hoewel duidelijk is dat hier nog veel werk moet worden verzet. Aan het einde van de bijdrage worden de sterkten, zwakten, bedreigingen en kansen weergegeven in de vorm van een tabel. Deze had beter weggelaten kunnen worden, omdat hij niets toevoegt aan de tekst en vooral de indeling in zwakten en bedreigingen nogal gekunsteld overkomt.

De bijdrage 'De biografie van een zandlandschap, het zuidoosten van Noord-Brabant' is geschreven door Nico Roymans, Fokke Gerritsen, Cor

van der Heijden, Koos Bosma en Jan Kolen. Zij bestaat uit een samenvatting van het al vele jaren lopende gecombineerde archeologische en historische landschapsonderzoek in Zuidoost-Brabant, waarover al veel is gepubliceerd. Interessant zijn dan ook vooral de laatste pagina's van het artikel. Deze worden ingenomen door een betoog over het belang van de landschapsbiografie als methode om te komen tot een niet alleen door experts gedomineerde visie op de omgang met landschap en erfgoed. Indicator voor het succes hiervan is het landschap zelf. De mate waarin in het huidige landschap nog cultureel erfgoed behouden of herkenbaar is, zegt immers niet alleen iets over de robuustheid van veranderingen in het landschap die de mens in het verleden heeft aangebracht, maar ook over de mate waarin een regio in staat is om zowel recht te doen aan de meningen en verhalen van erfgoedexperts als aan die van verschillende andere groepen.

De derde bijdrage is getiteld 'Verdronken nederzettingen in westelijk Noord-Brabant, bouwstenen voor de toekomstige inrichting van het landschap' en is geschreven door Adrie de Kraker en Sjoerd Kluiving. Het artikel berust op het in 2006 verschenen rapport 'De West-Brabantse Delta: een verdronken Landschap vormgegeven'. In westelijk Noord-Brabant liggen veel cultuurhistorische elementen en structuren onzichtbaar verborgen onder een in de late middeleeuwen afgezette laag klei. Omdat het huidige landschap zo sterk verschilt van het onderliggende is het geen sinecure de verdronken dorpen en andere structuren weer beleefbaar te maken. Door te werken met voorbeelden onderverdeeld naar functie en schaal hopen de auteurs beleidsmakers en landschapsarchitecten te inspireren om op een gewetensvolle en intelligente wijze om te gaan met de cultuurhistorie van het landschap. In hoeverre dit gaat lukken is nog even afwachten, maar de auteurs geven in ieder geval aan dat het thema verdronken geschiedenis goed is ontvangen in de regio.

In 'Duinvorming op Schouwen' vertelt Frans Beekman over de gevolgen van verstuingen in de zeeoep. Het artikel is gebaseerd op het in 2007 verschenen proefschrift van dezelfde auteur. Dankzij deze studie bestaat nu een goed beeld van de veranderingen van de kustlijn en morfologie van de duinen op Schouwen. De opgedane inzichten worden gebruikt bij een natuurontwikkelingsproject in het gebied. De auteur is van mening dat het goed zou zijn als dergelijk diepgaand onderzoek ook elders langs de duinkust plaats zou vinden. Hier sluiten we ons volledig bij aan, al was het maar vanwege de vele duinherstelprojecten die op stapel staan.

Het laatste artikel, 'Nieuw land - nieuwe samenleving - knappe nederzetting', is van de hand van Reinout Rutte. In deze bijdrage over dorpen in vijftiende- en zestiende-eeuwse bedijkingen in de zuidwestelijke delta, wordt stapsgewijs ingegaan op de herhaalde aanleg van ringstraatdorpen aan de hand van de inpolderingen waarmee deze onlosmakelijk zijn verbonden. Het is het enige artikel waarin met geen woord gerept wordt over de omgang met erfgoed in het historische landschap, maar dit stoort eigenlijk niet. De auteur gaat in op de vraag waarom het voor deze dorpsvorm typische stratenpatroon gedurende twee eeuwen telkens weer geheel of gedeeltelijk gebruikt werd als blauwdruk. Het is een vlot geschreven en prettig leesbare analyse, die een frisse blik geeft op de wijze waarop deze dorpen tot stand gekomen zijn.

Is het boekje nu de tocht naar de boekhandel waard? Hierop kan volmondig 'ja' worden gezegd. De eerste bijdrage geeft een goed en bondig overzicht van de stand van zaken voor het historisch cultuurlandschap en is daarmee nuttig voor mensen die zich snel willen inlezen. De overige bijdragen zijn weliswaar in de een of andere vorm eerder verschenen, maar nog niet op een dergelijk compacte en toegankelijke wijze en evenmin gebundeld. Jammer van de wat bedaaide opmaak met zwart/wit-afbeeldingen, maar daar is de prijs dan ook naar.

Michel Lascaris

Paul Meurs, Marie-Thérèse van Thoor (red.), **Sanatorium Zonnestraal. Geschiedenis en restauratie van een modern monument**, NAI Publishers, Rotterdam 2010, 280 p., ills in kleur en zwartwit., Nederlandstalige editie: ISBN 978 90 5662 695 2, € 45,00 - Engelstalige editie: ISBN 978 90 5662 696 9, € 54,00

Sanatorium Zonnestraal. Geschiedenis en restauratie van een modern monument is de gedetailleerde verslaglegging van een van de duurste reconstructies van een gebouw van de moderne beweging. Uit vergelijkingen blijkt dat de restauratie en herbesteding per bruikbare vierkante meter vele malen duurder zijn geweest dan bij het andere icoon van de moderne architectuur, de Van Nellefabriek in Rotterdam. Ook staan de kosten niet in verhouding tot die van nieuwbouw voor de huidige functie, waarbij zorg wordt geboden aan onder anderen hartpatiënten en ouderen met een zorgindicatie. Financiering en voldoende draagvlak konden worden gevonden door een gemeenschappelijke inspanning van tal van partijen voor een gebouw dat algemeen wordt gezien als uitdrukking van de sociale zorg en verandering van de architectuur in Nederland. Na jaren van leegstand en verval is nu een groot deel van de door Duiker, Bijvoet en Wiebenga omstreeks 1926-1931 ontworpen gebouwen hersteld en in gebruik. Daar ging een periode van ruim vijftig jaar aan vooraf van onderzoek, debatten, films en zoeken naar een nieuwe functie. Gemakkelijk ging het niet. Zo verzette de laatste gebruiker, het (toenmalige) Algemeen Ziekenhuis Hilversum, zich lang tegen de aanwijzing tot Rijksmonument. Al in de jaren vijftig waren het verval en de veranderingen van het complex begonnen. Het tij keerde in 1995 met de restauratie van het dienstbodehuis door de studentenvereniging Stylos van de TU Delft, en in 2001 startten de werkzaamheden aan het hoofdgebouw en de werkplaatsen. In 2008 kon de casco-restauratie worden voltooid van een van de twee patiëntenpaviljoens. Ook is een boshuisje hersteld door studenten van de TU Delft. En vijf verplaatste boshuisjes zijn teruggeplaatst en herbested als trekkershut. De financiering van deze fases kwam onder meer door subsidie van het Rijk, een anonieme gift en het bijbouwen van 56 zorgappartementen op het terrein. Het werk is nu zeker niet af. Plannen voor de afbouw van het patiënten paviljoen, de bouw van een behandelgebouw en een landschapsonwerp liggen nog grotendeels op uitvoering te wachten.

Een verantwoording van gedane arbeid, zo is de publicatie op te vatten. *Sanatorium Zonnestraal*, dat bijzonder fraai is uitgegeven, doet voor een groot deel verslag van de inspanning van de twee hoofdarchitecten van de restauratie, Hubert-Jan Henket en Wessel de Jonge. De strijd voor behoud van Zonnestraal was samen met de transformatie van de Van Nellefabriek, aanleiding voor de oprichting van DOCOMOMO, een kennis- en belangenorganisatie voor gebouwen van de moderne beweging. Van begin af aan speelde Zonnestraal ook een rol in het onderwijs van de TU Eindhoven en de TU Delft, waar Henket en De Jonge als docent actief waren en ook andere docenten het sanatorium als casus in het onderwijs betrokken. Zo trok Joop van Stigt er met een groep Stylos-leden op uit om het dienstbodehuis te restaureren.

De publicatie die verscheen onder redactie van RMIT, de huidige restauratieafdeling van de TU Delft, levert informatie voor de voordracht voor plaatsing van het voormalige sanatorium op de werelderfgoedlijst van UNESCO. Dat het daarvoor al op de voorlopige lijst was gezet, samen met de Van Nellefabriek, bevestigt de reputatie van het gebouw. Om definitief toegelaten te worden, dienen de gebouwen echter nog wel de test van authenticiteit te doorstaan, en het is de vraag of ze hiervoor zullen slagen. Materieel gezien is het Zonnestraal-ensemble voor het grootste gedeelte namelijk niet meer authentiek. Het is niet zozeer een restauratie maar vooral een reconstructie. Maar zijn het beeld of het concept nog wel intact? Is met de reconstructie de schepping van Duiker c.s. eigenlijk wel behouden? Dat is een academische discussie die nog gevoerd kan worden. Op dit moment zijn de leegstand, het verval en de ruïneuze staat waarin de gebouwen verkeerden voor een groot deel gekeerd.

Er is voor gekozen het gebouwenensemble met het betonskelet, vele glas en witte gevels, terug te brengen in de staat die het in 1931 had. Dat standpunt houdt in dat latere wijzigingen, zoals het dichtzetten van een onderdoorgang voor een ziekenhuisfunctie, ongedaan moesten worden gemaakt. Herbesteding van het gebouw drukte ook een stempel op de uiteindelijke keuzes. Materieel gezien strookt deze benadering moeilijk met de opvatting die al in 1917 door Jan Kalf werd geuit, 'behoud gaat voor vernieuwing'. Dat het merendeel van de teksten geschreven is door de architecten zelf, heeft als voordeel dat belangrijke overwegingen uitvoerig uit de doeken worden gedaan. Maar een uitgebreide kritische visie van een buitenstaander op de restauratieopvatting ontbreekt.

De twee redacteurs, Paul Meurs en Marie-Thérèse van Thoor, hebben er duidelijk voor gekozen de nadruk te leggen op de oorspronkelijke gebouwen, de overwegingen voor de restauratie/reconstructie, het proces van herbesteden en de nieuwbouw. De vroegere tijdelijke gebouwen op het terrein en de latere aanpassingen komen slechts terloops aan bod. Zo wordt eventuele overlap voorkomen met bestaande publicaties, zoals *Zonnestraal: een nieuwe tijd lag in het verschieft* het boek van Ton Idsinga uit 1986 over de medisch-sociale context. De eisen van de opdrachtgever en de oorspronkelijke functie, sanatorium voor tuberculosepatiënten en nazorgkolonie voor arbeidstherapie, komen in de hoofdstukken wel aan bod, maar dan steeds in de context van de afwegingen over restauratie en herbesteding. Die keuze werkt goed. Overtuigend in dit opzicht is het hoofdstuk van Wessel de Jonge, waarin hij aspecten van Duikers ontwerp relateert aan de oorspronkelijke context, en de problemen die dit geeft voor de huidige functie. Zo was een succesvol genezingsproces zeer afhankelijk van de openluchtkuur en het verblijf in ruimtes met ramen die vrijwel altijd openstaan. De constructie was op dat gebruik toen afgestemd, maar levert nu problemen op bij het gebruik van de ruimtes voor andere functies.

De auteurs van de hoofdstukken zijn voor het grootste deel betrokken geweest bij het restauratieproces en de nieuwbouw. Uitgebreid aan het woord komen de architecten, de landschapsarchitect en de betrokken organisaties als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de gemeente Hilversum. In een inleidend deel wordt het sanatorium in een bredere context beschouwd. Dit zijn geen plichtmatige teksten: er wordt nadrukkelijk stelling genomen. Jan Molema legt veel nadruk op een Amerikaans ziekenhuis als mogelijke inspiratiebron voor de groepering van de gebouwen op het terrein, Herman van Bergen gaat in op de positie van het sanatorium in Duikers oeuvre en Ton Idsinga schetst de strevingen van de opdrachtgever, het Koperen Stelenfonds, die opkwam voor de belangen van arbeiders in de diamantbewerking.

De publicatie had nog van groter belang kunnen zijn als er bredere kennis was geweest van de architectuur van sanatoria in Nederland. Tot nog toe is daar niet veel onderzoek naar gedaan. Zodoende kan Zonnestraal niet goed worden vergeleken met andere tuberculose-sanatoria. In Apeldoorn was bijvoorbeeld al in 1920 aan de Soerenseweg een houten sanatorium gebouwd, Berg en Bosch, dat waarschijnlijk veel goedkoper was dan de betonconstructie van Zonnestraal. De opdrachtgever, de RK vereniging tot bestrijding der tuberculose Herwonnen Levenskracht, verving dit tijdelijke sanatorium in 1930 door een (grotendeels nog bestaand) stenen complex in Bilthoven. Het was het grootste sanatorium voor rooms-katholieke arbeiders. In beide gebouwen stonden huiselijkheid, een rustige aanleg en verbinding met de natuur voorop, die een gunstig effect zouden hebben op het genezingsproces. Ook is typologische analyse van het eveneens nog bestaande Volkssanatorium in Hellendoorn interessant vanwege de opdeling in kleine eenheden. Vergelijking van bijvoorbeeld Berg en Bosch en het Volkssanatorium met Zonnestraal zou meer licht kunnen werpen op de nog onopgehelderde terughoudendheid van het Koperen Stelenfonds ten aanzien van het gebouwde resultaat van Zonnestraal; misschien werd dit vanwege de strenge en radicale keuze voor beton, staal en glas als koud en kil ervaren. Juist een nationale verge-

lijking kan een belangrijke aanvulling zijn op de analyse van de Amerikaanse ziekenhuistypologie en het voorbeeld van de 'After-care colony' in het Engelse Papworth.

Deze mogelijke aanvulling doet echter niets af aan wat deze prachtige en rijk geïllustreerde monografie over een monumentaal ensemble te bieden heeft. De geboekstaafde reconstructie geeft onder andere meer inzicht in de bedoelingen van de oorspronkelijke architecten. Een mooi voorbeeld is de kritische benadering van de motivatie van Duiker voor zuinig materiaalgebruik. Meurs en De Jonge veronderstellen in hun hoofdstuk dat aan het streven naar een zo licht mogelijke betonconstructie niet alleen een economisch argument ten grondslag ligt (materiaal is duur), maar ook een esthetische wens. Terwijl de balken die in het zicht zijn gelaten verjongen naar de randen toe, ontbreekt deze verjonging in de kelderlaag, die buiten het zicht ondergronds is uitgevoerd. Interessant is ook de stelling van Marieke Kuipers, hoogleraar cultureel erfgoed aan de TU Delft. Zij pleit, in een compositorisch mooi geplaatst nawoord, voor kennisvermeerdering van herbestemmingprojecten die niet zo grootschalig zijn, maar meer in het middengebied liggen en als opgave vaker voorkomen.

Als uitvoerige beschrijving en documentatie van een reconstructie en restauratie is *Sanatorium Zonnestraal* een zeer instructief voorbeeld voor studenten restauratie. Het jarenlange onderzoek van en het ontwerpen aan Zonnestraal maken overduidelijk dat het vak een grote nauwkeurigheid vergt en voortdurende alertheid van de ontwerpers. Vaste, schijnbaar heldere restauratiebeginselen worden ingewisseld voor een genuanceerde ontwerpbenadering waarin naast cultuurhistorische waarden ook aspecten als functionaliteit en draagvlak sturend kunnen zijn. Steeds opnieuw vergen aangetroffen situaties in het werk beslissingen die tegen elkaar moeten worden afgewogen. Tijdens de werkzaamheden kwam bijvoorbeeld nog een oorspronkelijk stuk gevel tevoorschijn, dat werd gerepareerd in plaats van vervangen. En enkel glas werd op zichtbare plaatsen gehandhaafd, terwijl op plekken die minder in het zicht lagen, wel voor dubbel glas werd gekozen als de functie dat verlangde. Het aanleren van die ontwerphouding is waardevol voor de generatie restauratiearchitecten die nu in opleiding is. Wellicht rechtvaardigt de instructieve kracht de hoge kosten. Volgende generaties zullen aan het gebouw en het boek over dit praktijkvoorbeeld misschien nieuwe 'beginselen' ontlenen.

Dolf Broekhuizen

KNOB

In memoriam Cees Waal

Op maandag 11 juli 2011 overleed op 67-jarige leeftijd onze oud-voorzitter, de heer mr. C(ees).J.D. Waal. De heer Waal was van 2001 tot 2007 voorzitter van onze Bond. Na het honderdjarig bestaan van de Bond in 1999 maakte de vereniging een periode van stabilisatie door, die in hoge mate aan hem te danken is. In de laatste jaren van zijn voorzitterschap werd hij geconfronteerd met het wegvallen van de rijkssubsidie en moest de Bond zich gaan oriënteren op een subsidieloos tijdperk. In die periode werd hij vanwege zijn lange bestuurlijke ervaring waarnemend burgemeester van Delfzijl, welke gemeente onbestuurbaar aan het worden was. Dankzij de goede samenwerking met de secretaris, de heer mr. G.W. van Herwaarden, en de vice-voorzitter, jonkheer ir. D.L. Six, probeerde hij het voorzitterschap adequaat te blijven vervullen. Maar uiteindelijk bleken de intensiteit van de problemen in Delfzijl en de te grote afstand met de randstad te bezwaarlijk en zag hij zich genoodzaakt zijn voorzitterschap in 2007 voortijdig neer te leggen. Het cultureel erfgoed en met name de historische binnensteden lagen Cees Waal zeer na aan het hart. Dat kwam vooral tot uiting in de peri-

ode 1970-1984, toen hij lid was van de Leidse Gemeenteraad. Vanaf 1974 was hij wethouder en gedurende enige perioden ook waarnemend burgemeester. Zijn taakvelden omvatten onder meer monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Bij zijn aantreden was Leiden een zeer vervallen oude stad, maar afgezien van het saneringsgebied Herengracht-Zijlsingel was alle oude bebouwing en infrastructuur nog in hoge mate aanwezig. Hij zocht bij zijn aantreden direct contact met de toenmalige hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de heer J. Jesserun. Die begreep, dat de komst van wethouder Waal het omslagpunt ten goede voor de stad Leiden kon betekenen. Hij gaf dan ook zijn volle medewerking om de voorgenomen plannen uitgevoerd te krijgen. Niet in het minst door de tomeloze inzet van de rayonarchitect van deze rijksdienst, de heer M. van Hemert, kwam vervolgens gedurende een reeks van jaren een enorme restauratiestroom op gang. In het kader van de stadsvernieuwing wist Cees Waal het maximale te halen uit de zogenaamde Interim Saldoregeling (ISR). Omdat de vier grote gemeenten moeite hadden om snel hun organisatie om te vormen ten behoeve van de stadsvernieuwing/buurtaanpak en hij het klaar speelde om van begin af aan vele verbeteringsplannen in het kader van die regeling op tijd in te dienen, ontving de stad Leiden in de eerste vier jaar van deze regeling in absolute getallen aanzienlijk meer dan bijvoorbeeld de stad Amsterdam. Daarmee werd vooral de infrastructuur van de stad hersteld, zoals kademuren, rioleringen en bruggen. Een ander hoogtepunt was het op- en vaststellen van het structuurplan voor de binnenstad in 1978, een werkelijk integraal plan, waarin voor het eerst alle bebouwing - dus ook de niet-monumenten - van de binnenstad werd gewaardeerd, afgewogen en geïntegreerd met andere noodzakelijke functies in de binnenstad: Modernisering Monumentenzorg *avant la lettre!* Zo werden in dat plan ook economische ontwikkelingen in en nabij de binnenstad geanalyseerd en werden de potentiële plekken voor parkeergarages in kaart gebracht naast en in samenhang met de behoefte voor het wonen in een historische omgeving. Tijdens zijn burgemeesterschap in Deventer ontving hij op 26 mei 1988 de Vereniging voor Bouwrecht. Hij speelde het toen klaar zijn eigen juridische achtergrond te combineren met zijn belangstelling voor de monumentenzorg en sprak een gedegen voordracht uit inzake de vlak daarvoor door de Tweede Kamer aangevaarde nieuwe monumentenwet, die spoedig daarna in het tijdschrift *Bouwrecht* als artikel verscheen. Zijn liefde voor Leiden is altijd gebleven. Na zijn burgemeesterschap in Deventer (1984-1993) ging hij weer in Leiden wonen, terwijl hij voorzitter werd van de Raad van Bestuur van de Hogeschool Rotterdam (1993-1998). En vanuit Leiden vervulde hij waarnemend burgemeesterschappen in achtereenvolgens Castricum, Sassenheim en Delfzijl. Hij kon niet nalaten zich met de ontwikkelingen in de binnenstad te bemoeien en aldus werd hij een belangrijke drijfveer achter de werkgroep en later de stichting Aalmarktgebied. Verder was hij voorzitter van de historische Vereniging Oud-Leiden in de jaren 1998-2006. Ik heb hem als ambtenaar intensief mee mogen maken tijdens zijn wethouderschap in Leiden: een bevlogen tijd. Na zijn wethouderschap ben ik tot aan zijn overlijden met hem en anderen, die in zijn periode bij de Leidse monumentenzorg van doen hadden, betrokken gebleven in de stichting tot Exploitatie van Bejaardencentra te Leiden, later opgegaan in de huidige stichting Libertas. Die stichting heeft destijds een aantal belangrijke Leidse monumenten van de ondergang gered, zoals de vier gemeentelijke hofjes, de Bank van Lening en de Stadstimmerwerf. Wie bij zijn bezoek aan het gerestoreerde Stevenshofje in de Leidse Haarlemmerstraat de achterzijde van de toegangspoort bekijkt, ziet de namen van degenen, die in die periode in hoge mate met de Leidse Monumentenzorg verbonden waren. De verdiensten van Cees Waal voor de Nederlandse monumentenzorg zijn van groot belang geweest.

mr. W.M.N. Eggenkamp, voorzitter KNOB

Verslag Algemene Ledenvergadering

Op 17 juni 2011 vond Bij de Technische Universiteit Delft de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering van de KNOB plaats. Tijdens de jaarvergadering trad mevrouw drs. M. Haaksman terug uit het bestuur. De heer prof. dr. D.J. de Vries werd geëerd met het erelidmaatschap van de KNOB vanwege zijn grote inzet over de afgelopen jaren als eind- en hoofdredacteur van het Bulletin KNOB.

De heer mr. W.M.N. Eggenkamp opende de vergadering met een korte weergave van het veranderende stelsel van de monumentenzorg en de gevolgen van de laatste bezuinigingen door de rijksoverheid. De KNOB heeft zich in de discussie gemengd over de laatste wijzigingen in de Monumentenwet, die voorziet in vereenvoudiging van het vergunningstelsel. De bezuinigingen zullen waarschijnlijk ook gevolgen hebben voor het voortbestaan van sectorinstituut Erfgoed Nederland.

Na de vaststelling van de notulen van de Algemene Ledenvergadering 2010 en de behandeling van het jaarverslag over 2010, legde de heer A.P.P. Met verantwoording af over de jaarrekening. In 2011 telt de bond 862 leden. Om de administratieve kosten zo laag mogelijk te houden, zal in 2011 de administratie in principe in eigen beheer worden gehouden. Een accountantsverklaring is bij de aanvraag van subsidies echter vaak noodzakelijk. Ook zal worden gekeken of de productiekosten van het *Bulletin KNOB* kunnen worden verminderd. De heer Met denkt dat de jaren 2011, 2012 en 2013 positief zullen worden afgesloten. De heer Hegeman geeft namens de Kascommissie verslag van hun bevindingen. De commissie heeft de jaarrekening 2010 in orde bevonden. De leden vragen om op de volgende jaarrekening de begroting en resultaten in één overzicht te presenteren. Het bestuur houdt deze aanbeveling in beraad. De commissie acht het 2011 (en verder) wenselijk dat het boekjaar met een positief saldo wordt afgesloten. Tot slot dringt de commissie er op aan het aantal leden te vergroten. De Algemene Ledenvergadering heeft vervolgens bij acclamatie de heer Met als penningmeester décharge verleent.

Naar aanleiding van het verslag van de penningmeester en de voorliggende, merkt mevrouw M.T.A. van Thoor als hoofdredacteur van het *Bulletin KNOB* op, dat zij er van uitgaat dat er in de komende jaren zal worden geïnvesteerd in de inhoud, vormgeving en uitstraling van het *Bulletin*. Er zijn in de afgelopen jaren grote stappen gezet om de status van het *Bulletin* als wetenschappelijk tijdschrift te verankeren. Dit is nu ook internationaal erkend als een 'peer reviewed' tijdschrift. Een volgende stap in dit proces is publicatie in kleurendruk, een uitbreiding van de Engelse samenvattingen en op termijn mogelijk een tweetalige publicatie. Hierbij kan ook gebruik worden gemaakt van de website.

De heer drs. J. Gerlings gaf een toelichting op het PR- en Communicatieplan, waaraan binnen het bestuur wordt gewerkt. Dit plan is uiteindelijk gericht op ledenwerving. De website en andere digitale media dienen beter te worden benut en ingezet voor de communicatie rond activiteiten van de KNOB. De studiedagen en het *Bulletin KNOB* verdienen een breder podium.

De heer Eggenkamp behandelt vervolgens enkele activiteiten die door het bestuur zijn ontplooid. De KNOB heeft in 2010 het initiatief genomen om in samenwerking met diverse partners te komen tot Richtlijnen voor Tuinhistorisch Onderzoek. Het bestuur zal bezien of zij in dit proces een leidende rol zal blijven spelen. Voor wat betreft het Platform Mariaplaats gaat het bestuur onderzoeken of deze overlegstructuur effectiever kan worden ingezet voor goede informatie- en kennisuitwisseling. De studiedagen die in samenwerking met het Platform worden georganiseerd, bieden daartoe kansen.

De heer prof. dr. D.J. de Vries kreeg, bij acclamatie van de leden, door de heer Eggenkamp het erelidmaatschap van de Bond en de bijbehorende penning overhandigd. De heer Eggenkamp gaf in zijn laudatio aan dat de heer De Vries door zijn niet aflatende inzet in de afgelopen jaren van grote waarde is geweest voor de KNOB, met name toen de rijkssubsidie

wegviel. Hij heeft zich niet alleen inhoudelijk ingespannen voor het *Bulletin KNOB* en de studiedagen, maar heeft ook veel taken op het gebied van de organisatie op zich genomen. Hiervoor is de Bond hem grote dank verschuldigd. Het bestuur en de leden zijn blij dat de heer De Vries als redactielid van het Bulletin bij de KNOB betrokken blijft.

NB. De locatie en het programma voor de Algemene Ledenvergadering waren gewijzigd, omdat voor de studiedag over Erfgoed uit de Wederopbouwperiode in Schiedam te weinig aanmeldingen waren binnengekomen. Deze studiedag zal worden verplaatst naar 7 oktober a.s.

Studiedagen 2011

In het najaar staan er drie studiedagen op het programma: over 'Wederopbouwarchitectuur' op 7 oktober, over 'Publiek en erfgoed' op 17 november, en over 'Vijftig jaar Monumentenwet' op 9 december. De presentaties van studentenprojecten staan gepland voor januari 2012.

Op de website van de KNOB volgt zo spoedig mogelijk nadere informatie over de voorgenomen studiedagen. Leden van de KNOB ontvangen zoals gebruikelijk een uitnodiging per post of per email.

Ledenadministratie

In de maand juli hebben alle KNOB-leden een factuur ontvangen voor de contributie over 2011. Eventuele opzeggingen voor 2012 moeten vóór 1 november 2011 zijn ontvangen bij ons secretariaat. Sinds ruim twee jaar werkt de KNOB met een online systeem voor het verzenden van berichten zoals facturen en uitnodigingen voor studiedagen. U kunt kiezen of u berichten per e-mail of per post wilt ontvangen. Digitale postverspreiding scheelt aanzienlijk in kosten en is beter voor het milieu. Indien u onze berichten digitaal wilt ontvangen, kunt u contact opnemen met ons secretariaat via info@knob.nl of 015 278 1535. Het bestuur dankt u bij voorbaat voor uw medewerking.

SUMMARIES

Some broad outlines of Dutch history of urban planning. A comparative study of the city centres of Utrecht, Amsterdam and 's-Hertogenbosch

Marcel IJsselstijn

From a recent inventory for the Cultural Heritage balance sheet 2009 it is evident that Dutch history of urban planning lacks synthesis and overview. Comparing cities from a historical-spatial point of view is practically virgin territory. It is a challenge to collect, exchange and fit in the many research data resulting from the various disciplines that occupy themselves with the city as a spatial phenomenon. Moreover, the emphasis will have to lie on the agreements between cities and not in the first place on the numerous differences.

This article demonstrates what form such a historical-spatial comparison could get. A comparison is made between the three most important cities in the northern Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries: Utrecht, Amsterdam and 's-Hertogenbosch. A theoretical concept from the young interdisciplinary field of Cultural Heritage studies is used for the comparison. The so-called 'historical stratification' of the urbanization process in the three city centres is analysed in a morphological sense and placed within a framework. The objects and structures forming the present cityscapes are thereby attributed to the historical layer in question from which they originated. As the three cities arose at different moments in history, the first phases of the urbanization process are compared diachronically. After Amsterdam had surpassed Utrecht and 's-Hertogenbosch around the middle of the sixteenth century, the comparison is followed synchronically. In this way it proves to be possible to track down some broad outlines in the

urbanization process, which have left their traces in each city. These broad outlines are summarized in a schematic framework, from which it is evident that the pre-urban phase chiefly determined the situation and location of a city, the phases of city development chiefly determined the present structure of the city centre, and the various phases of urban planning chiefly determined the present building stock. In addition, the initial impetus is given for possible explanations of the historical stratification by considering the urbanization process from a wider and deeper perspective. The article is intended to serve as a start and handle for further study and comparison of the Dutch urbanization process in the long term. The urban planning-historical knowledge can be supplemented, qualified and improved by looking at more cities from an interdisciplinary point of view and with the historical stratified cityscape as an important source and guideline.

The designs of A.J. Kropholler for the town hall in Wateringen

Yvonne van Mil

Alexander Jacobus Kropholler played a remarkable role in a very eventful period in Dutch architectural history. During the first half of the twentieth century discussions started between traditionally oriented architects and modern architects. As a conservative traditionalist, Kropholler played a fanatical role in these discussions. In spite of the rise of various modern architectural movements, he remained loyal to the traditional views on Dutch architecture. His marked views on architecture are expressed in his built and written oeuvre. In the numerous articles and books written by him he managed to criticize architecture in an idiosyncratic way and to communicate his own theories on architecture. On the basis of simple drawings he conveyed what is 'good' and what is 'bad' architecture as if he was making propaganda. Kropholler's role and the way in which he used his publications in the discussions in the thirties is further examined on the basis of an example.

In the thirties Kropholler made the design for the town hall of the municipality of Wateringen. In honour of the occupation of the town hall in 1938 the municipality published a booklet in which three of Kropholler's remarkable design sketches are shown. The first two design sketches have a modern appearance and show similarities with designs of Kropholler's contemporaries, in particular the architect and urban planner Jos Klijnen (with whom Kropholler competed in the design contest for the town hall in Waalwijk in 1930) and with the architect Willem Marinus Dudok (several times Kropholler's rival in a design commission, such as the design contest for the new town hall in The Hague in the thirties). The third design is the realized design for the town hall in Wateringen and unlike the first two it has a traditional appearance. Apart from the fact that there are differences in the architecture of the design sketches, there are also distinct differences in the sketching technique.

The first two design sketches are almost caricatures, whereas the third, realized, sketch has been worked out in great detail. Initially, it seems unlikely that Kropholler had anything to do with the two modern designs. Consequently, the question why the design sketches were published remains hard to answer. Assuming that the designs are indeed Kropholler's, the reason may be found by comparing Kropholler's own publications with the publication by the municipality of Wateringen. The propagandist way in which Kropholler manages to convey his own views on 'good' and 'bad' architecture in his own publications is comparable to the way in which the three design sketches for the town hall in Wateringen were published. In that case the fact that the two modern designs show similarities with designs of the two 'great' builders of town halls with whom Kropholler competed in the same contests during the thirties does not appear to be a coincidence. The publication of the municipality of Wateringen can be regarded as a distinct example of the way in which Kropholler wanted to convey his own ideas on architecture and the way in which he used his publications for that purpose.

The building history of the Amsterdam city gate St Anthonispoort A further research of the weigh house Waag on Nieuwmarkt

Jacqueline de Graauw

Waag on Nieuwmarkt was built as a city gate and later transformed into a weigh house. The numerous descriptions of the history of the building are nearly exclusively based on written sources. Building-historical research was lacking. On the basis of a memorial stone with the year 1488 it was assumed that the gate had been built in connection with the construction of the Amsterdam city wall during the eighties and nineties of the fifteenth century. However, a further search in the records, building-historical research, and typological research provided new views on the actual construction date of St Anthonispoort, the various phases in which it proves to have been built, and on late medieval defensive works in Amsterdam.

Due to the city extension of 1425, in which Geldersekaade, Kloveniersburgwal and Singel were excavated, the fourteenth-century gates were no longer situated on the edge of the city and new gates were required. On the basis of sources in the records, St Anthonispoort proves to have existed in 1466, but possibly already in 1462 or 1456. The fifteenth-century city gates Haarlemmerpoort and Regulierspoort and a few brick walls also appear in records dating from before the building of the city wall. After the city fire of 1452 a few towers were built at the urgent request of Philip the Good, but it is not clear if the first appearance of St Anthonis blockhouse in 1462 is related to this work.

Documents show that in 1451 the defensive importance of fourteenth-century St Olofspoort had decreased – probably because of the existence of St Anthonispoort – but that the outermost defensive works were not completely trusted yet.

St Anthonispoort consists of a main gate and a front gate. There are differences between the lower part and the upper part of the main gate. An abrupt rejuvenation took place and the brickwork below differs from the brickwork above as regards the existence of string courses, bond, colour and probably also brick formats. The presence of remains of battlements in the transitions of the brickwork in the towers St Eloystoren and Schutterstoren proves that in an earlier phase the main gate was a smaller gate with battlemented towers. The medieval forerunner of the present Metselaarstoren is still partly present and shows a resemblance with the rest of the main gate and was probably also part of the earlier small main gate.

There are also differences in the brickwork of the main gate and the front gate as regards colour, brick formats (22 x 10-10.5 x 5.5-6 cm and a ten-layer measure of 69.5-70 cm in the main gate versus 19.5-20 x 9.3-10 x 4.3-4.7 cm and a ten-layer measure of 56-59 cm in the front gate) and the distance between the string courses (twenty to twenty-seven layers of bricks in the main gate, versus ten to eleven in the front gate). It occurred more often that front gates were added to existing gates, as for instance around 1482 in Spaarnwouderpoort in Haarlem, of which the front gate strongly resembles that of St Anthonispoort. It is likely that the extension of St Anthonispoort in 1488 concerned the addition of the front gate, but is not clear whether the raising of the main gate and the construction of the front gate took place simultaneously.

The conclusion that St Anthonispoort is older than the city wall throws new light on the Amsterdam defensive works in the fifteenth century, which before the construction of this wall appear to have been more extensive than is often thought.

A fourteenth-century slate roof, excavated south of Dordrecht

Jeroen Nipius

Before the construction of a car park in 2007 a flooded medieval church with graveyard was excavated a few kilometres south of the town of Dordrecht. Part of the roof of a medieval village church emerged. On the exterior of this church part of the original slating had been preserved. The wood of the roof

was dendrochronologically dated around 1350. The church was lost during the St Elizabeth flood of 1421. It concerns an original, extremely rare combination of roof boards with slate. The high-pitched roof boards were supported by rafters and through spur ties and slabs they stood on the masonry by means of ashlar pieces. Behind the rafters and (presumably existing) trusses, counter braces ran in a V-shaped pattern. The slates are different in shape, but the covering shows most resemblance to that of the Rhine slates. An XRF analysis by RCE Amersfoort appears to indicate that the slates came from Fumay in northern France, a well-known quarry for slate.

Two capitals from De Bilt

Elizabeth den Hartog

This article is concerned with two capitals, one from the former convent of Vrouwenklooster, the other from Vrouwenklooster or the nearby monastery of Oostbroek. The small Vrouwenklooster capital dates from around 1139 and its main interest lies in the type of stone that was used, Drachenfels trachyte. At the time this capital was made, this stone was quarried near Heisterbach along the river Rhine by the Cologne cathedral chapter. Its application at Vrouwenklooster may therefore indicate close ties with the bishopric of Cologne. The decoration of the capital is rudimentary and its execution quite sloppy. Consequently, it is likely that the piece was intended for an elevated position. This could have been a bipartite window or opening.

The second capital is more interesting from an iconographical point of view, as it is decorated with four grim-looking, grinning monster heads. This capital, too, is likely to have been located in an elevated position. In the article it is argued that the monstrous heads on the capital were not so much intended to ward off danger and demons as is often thought in the literature on such images. Such a function would imply that the monsters were intended as amulets, the use of which was in fact forbidden by the Church. Of course, rules were broken, but as both Vrouwenklooster and Oostbroek were known as strict institutions, the idea that the monster heads were apotropaic in function is out of the question. The idea that such heads represent some sort of social criticism also seems far off the mark.

Monsters frequently feature in the monastic literature of the period and were considered to be a scourge, sent to test the religious fervour and stamina of the monastic communities, in much the same way as the biblical figure Job was made to suffer, even though he was a righteous man. One could only truly be considered righteous if one kept one's faith when faced with affliction. Monsters were thus not to be warded off, for they had a useful task to fulfil. It was the nun's or monk's task to stand firm and prove themselves above sin. On the basis of such ideas, it is argued in the article that the monster heads were intended as a message to the demons, that here was an institution where the monks or nuns knew how to deal with evil. They were warriors of Christ and steadfast in their faith.

Both pieces indicate that the now lost churches of Vrouwenklooster and Oostbroek must have been representative buildings which – in comparison to ordinary parish churches – were richly decorated. The two capitals thus testify to the once rich monastic culture in the region around Utrecht of which very little has survived.

AUTEURS

M. IJsselstijn MA studeerde Sociale Geografie aan de Universiteit Utrecht en Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Tijdens zijn studie richtte hij zich op het interdisciplinaire onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Hij studeerde cum laude af met de eindschripte *De historische gelaagde stad. Een vergelijkende studie naar de binnensteden van Utrecht, Amsterdam en 's-Hertogenbosch: ruimtelijke ontwikkeling, erfgoed en beleid*. Sinds zijn afstuderen is hij werkzaam als zelfstandig stads- en stedenbouwhistoricus.

Ir. Y. van Mil studeerde architectuur aan de Technische Universiteit Delft. Vanaf 2009 is zij werkzaam als onderzoeker bij het instituut voor kunst-, architectuur-, en stedenbouwgeschiedenis (IHAAU) van de Technische Universiteit in Delft. Daarnaast doceert zij architectuurgeschiedenis aan de Haagse Hogeschool en werkt ze als zelfstandig onderzoeker in de stedenbouw- en architectuurgeschiedenis.

Ir. J.J. de Graauw studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft, waar zij in 2008 cum laude afstudeerde bij de afdeling RMIT. Hierna volgde zij de post-initial master Conservation of Monuments and Sites aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation van de Katholieke Universiteit Leuven, die zij in 2011 magna cum laude afrondde met haar thesis over de Waag op de Nieuwmarkt in Amsterdam. Momenteel werkt zij als onderzoeker Monumentenzorg aan het departement Ontwerp-wetenschappen van de Artesis Hogeschool Antwerpen.

J.A. Nipius is sinds 2007 werkzaam bij de afdeling Archeologie van de afdeling Ruimtelijke Realisatie van de gemeente Dordrecht. Sinds enige jaren is hij binnen de bouwhistorie actief als redactielid van de Nieuwsbrief van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Dr. E. den Hartog is als docent oudere bouwkunst verbonden aan het Kunst-historisch Instituut van Universiteit te Leiden en is tevens directeur van de Kastelenstichting Holland en Zeeland. Zij promoveerde in 1988 aan het Courtauld Institute of Art van de Universiteit van Londen en schreef nadien verschillende boeken en artikelen over Romaanse architectuur en beeldhouwkunst in de Maasvallei. Voorts publiceert zij regelmatig over middeleeuwse kunst en architectuur, en over Hollandse kastelen en buitenplaatsen. Momenteel werkt zij, in samenwerking met anderen, aan een monografie over de Pieterskerk in Leiden en is, in samenwerking met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bezig met een inventarisatie van de gotische bouwsculptuur in Nederland.

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

zie ook: www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Het Bulletin KNOB publiceert bij voorkeur vernieuwend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van archeologie, architectuur- en bouwgiedenis, stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumenten, dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder of elders gepubliceerd is.

Graag ontvangt de redactie een eerste voorstel voor een artikel in de vorm van een beknopte synopsis, met enkele relevante afbeeldingen.

Als richtlijn voor een definitief artikel geldt een maximum van 5.000 woorden, exclusief noten, met tien tot vijftien afbeeldingen. Definitieve kopij bestaat uit de volgende onderdelen:

- Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, en de naam van de auteur;
- De tekst van het artikel, in één lettertype, zonder inspringingen of afbrekingen;
- Doorlopend genummerde eindnoten, met daarin gebruikte literatuur, gebruikte archivalia en overige bronnen;
- Genummerde kopieën van de afbeeldingen. Na acceptatie van het artikel vragen wij digitaal en/of origineel beeldmateriaal van goede kwaliteit en vrij van rechten;
- Genummerde lijst van bijschriften, met daarin opgenomen de fotoverantwoording;
- Samenvatting van maximaal 500 woorden voor vertaling in het Engels;
- Korte biografie van de auteur(s) van max. 100 woorden, beginnend met titel(s), voorletters en naam. Literatuurvermelding en geboortejaar blijven achterwege.

PEER-REVIEW

Het *Bulletin KNOB* is peer-reviewed. Elk voorstel wordt in principe beoordeeld door twee deskundigen (reviewers). Reactie, opmerkingen, advies en commentaar worden aan de hoofdredacteur bekend gemaakt. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

TEKSTOPMAAK

- Teksten digitaal aanleveren als Word-bestand, met een complete uitdraai op papier;
- Geen afwijkende marges instellen;
- Nieuwe alinea aangeven met harde return; geen tab, inspringing of witregel;
- Geen handmatige woordafbrekingen;
- Gebruik één korpsgrootte voor de hele tekst;
- Gebruik een cursief lettertype voor boek- of tijdschrifttitels;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt;
- Geen paginanummering invoeren;
- Noten: gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word. Het nootcijfer komt in de lopende tekst na de punt van de betreffende zin;
- Afbeeldingen: de verwijzing naar de afbeelding opnemen in de tekst (afb. 00), voor een komma of een punt;
- Breng een indeling in de tekst aan door middel van tussenkopjes en alinea's. Gebruik het liefst zo weinig mogelijk witregels.

SPELLING EN INTERPUNCTIE

- Hanteer bij het schrijven de spellingsregels van het Groene boekje;
- Zet geen punt achter de hoofdtitel en de tussenkopjes;
- Vermijd het gebruik van afkortingen zoals d.w.z., ca., e.a., bijv., etc. Schrijf deze woorden voluit.
- Gebruik geen titels als drs., dr. en ir. in de lopende tekst;
- Citaten tussen enkele aanhalingstekens, citaten daarbinnen tussen dubbele aanhalingstekens. Bij citaten van hele zinnen valt het aanhalingsteken achter de punt, zo ook bij citaten waar alleen het laatste gedeelte van de zin is weergegeven, dat eindigt met een punt. Bij fragmenten van zinnen valt het aanhalingsteken voor de punt;
- Een in de tekst aangehaalde titel van een artikel wordt tussen enkele aanhalingstekens geplaatst, net als een uitdrukking, vakterm etc.;
- Gedachtestreepjes worden gebruikt om een tussenzin duidelijk af te scheiden van de rest van de zin;

- Gebruik een dubbele punt om een opsomming, verklaring, toelichting of omschrijving aan te kondigen, of een citaat in te leiden. De tekst na de dubbele punt begint meestal met een kleine letter. Schrijf alleen een hoofdletter als na het leesteken een eigenaam of een geciteerde zin volgt, of als er meerdere zinnen volgen;
- De puntkomma geeft een nauwe inhoudelijke samenhang tussen twee zinnen aan. De relatie tussen de zinnen voor en na de puntkomma kan variëren. Zo kan de tweede zin extra informatie geven, een uitwerking geven of een tegenstelling verduidelijken. Gebruik de puntkomma ook om langere opsommingen te scheiden – zeker bij een opsomming waarvan een of meer delen al een komma bevat.

CURSIVERING

Titels van tijdschriften, boeken en kunstwerken worden in de tekst gecursiveerd. Namen van gebouwen, tentoonstellingen, verenigingen en stromingen niet. Namen van tentoonstellingen worden tussen aanhalingstekens geplaatst. Dat betekent dat *De Stijl* als tijdschrift gecursiveerd moet worden, maar als stroming niet. Ook buitenlandse woorden komen cursief in de tekst: *pièce de resistance*. Alle buitenlandse woorden die in Van Dale zijn opgenomen, kunnen ongecursiveerd blijven.

GETALLEN

Getallen worden in cijfers gezet wanneer het jaartallen, data, exacte hoeveelheden boven de twintig of een uitgesproken nummering betreft. De hele getallen beneden de twintig, de tientallen tot honderd, de honderdtallen tot duizend en de getallen duizend, honderdduizend, miljoen en miljard schrijft men voluit. Enkele voorbeelden: zeventien architecten; ongeveer dertig gebouwen; 47 machines; de kavelnummers 2, 8, 13 en 36; 250.000 bezoekers; circa elfduizend ontwerptekeningen en dertienhonderd foto's; negentiende-eeuwse architecten; op 3 oktober 1994; jaartallen: 1940-1945, en niet: 1940-45.

HOOFDLETTERS EN KLEINE LETTERS

Gebruik een hoofdletter in de volgende gevallen:

- Volkeren: Engelsen, Amerikanen; maar: apachen, indianen, aboriginals, joden;
- Christelijke feestdagen: Hemelvaart, Aswoensdag, Kerstmis; maar: kerstfeest;
- Geschiedkundige perioden en gebeurtenissen: Middeleeuwen, Renaissance, Tweede Wereldoorlog;
- Afdelingen binnen instellingen/bedrijven: afdeling Financiën, Personeelszaken, Binnenlandse Zaken;
- Het Rijk, de Staat, de Kerk als instituut in: de Kerk heeft lange tijd de politiek bepaald;
- Zelfstandig gebruikte namen van windrichtingen als een regio wordt bedoeld: het Noorden, het Zuiden, het Westen; maar: westers(e).

Gebruik een kleine letter in de volgende gevallen:

- Na een dubbele punt;
- Aanduidingen van religies: christendom, islam;
- Politieke groeperingen: liberalen, socialisten;
- Windrichtingen: westen, oosterburen, oosterse filosofie; maar Zuid-Italië;
- Functies en titels: koningin Beatrix, minister Korthals;
- Soortaanduidingen van opleidingen: atheneum, havo, vmbo;
- Stromingen: barok, kubisme, futurisme, modernisme.

NAMEN VAN PERSONEN EN INSTELLINGEN

Als een persoon voor het eerst in de tekst voorkomt wordt hij/zij met voornaam of initiaal (wat het meest gangbaar is, of waarvoor in de hele tekst gekozen is) en achternaam genoemd. Titels worden niet opgenomen, tenzij daar een historische reden voor is. Geef tevens het geboorte- en eventuele sterfjaar aan en eventueel de functie, als dit nodig is voor het begrip van de tekst. Voorbeelden: De criticus K. Niehaus ... De architect J.J.P. Oud (1890-1963) ...

Wees consequent in het vermelden van namen van instellingen en bedrijven. Wanneer een instelling in de loop der tijd verschillende benamingen heeft gehad, vermeld die verschillende namen met de bijbehorende periodes dan in een noot. De eerste keer dat deze namen in de tekst voorkomen worden ze voluit geschreven,

daarna kan eventueel een korte versie worden gebruikt. Voorbeelden: Rijksacademie van Beeldende Kunsten (Rijksacademie); N.V. Bataafsche Import Maatschappij (BIM).

CITATEN

Bij citaten wordt de oorspronkelijke spelling van de auteur gevolgd, tenzij het om duidelijke fouten gaat. Voor foutief gespelde namen geldt hetzelfde. Verduidelijkingen van onderdelen van citaten kunnen tussen vierkante haken worden toegevoegd: [sic].

Wanneer een deel van de zin wordt geciteerd of als tussen twee geciteerde stukken tekst een deel van de oorspronkelijke tekst wordt weggelaten, dan maakt men gebruik van het beletselteken [...].

Citaten worden cursief geplaatst.

NOTEN EN GEBRUIKTE LITERATUUR

Gebruik noten niet als vertoon van eruditie, maar als verwijzing naar literatuur waaruit wordt geciteerd of andere bronnen waaraan gegevens of opinies zijn ontleend. Bij hoge uitzondering kan in een noot een interessant nevenverhaal worden verteld, waarvoor in de hoofdtekst geen plaats is. Gebruik automatische eindnoten (geen voetnoten) in Word, in de lopende tekst komt het nootcijfer na de punt.

De naam van de auteur altijd zonder titel, voorafgegaan door voorletters – geen voornamen. Titels van tijdschriften en boeken worden gecursiveerd; titels van artikelen worden tussen enkele aanhalingstekens geplaatst. Voor de gegevens betreffende auteur(s), redacteur(en) en exacte titel dient de titelpagina van het boek (en niet het omslag) geraadpleegd te worden. Noem maximaal drie publicatieplaatsen met daartussen een schuine streep. Vermeld bij meer dan drie publicatieplaatsen alleen de eerste met daarachter [etc.].

- De titelvermelding van een *boek* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, plaats en jaar van uitgave. Voorbeeld: G. van Tussenbroek, *Bouw-historie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.

- De titelvermelding van een *hoofdstuk/bijdrage in een boek* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het boek voorafgegaan door 'in:', plaats en jaar van uitgave, en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: H. Zijlstra, 'Platte daken en open hoeken', in: Dettingmeijer, Van Thoor en Zijlstra (red.), *Rietvelds Universum*, Rotterdam 2010, 118-137.

- De titelvermelding van een *artikel in een tijdschrift* bevat de auteursna(a)m(en), de volledige titel en ondertitel, de titel van het tijdschrift, de vermelding van de jaargang, het jaar tussen haakjes, het tijdschriftnummer en alle pagina's zonder toevoeging van pag., p. of pp.. Voorbeeld: F. Schmidt, 'De uitdaging van de architectuurhistoricus', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 114-123.

Behandel de notatie van hetzelfde tijdschrift op één manier. Dus niet: *Bouwkundig weekblad* 64 (1964) nr. 29 en *Bouwkundig weekblad* 14 februari 1947.

Wanneer hetzelfde werk in de volgende noot weer voorkomt, wordt alleen de achternaam van de auteur vermeld, daarachter zonder komma het jaartal van de publicatie, dan tussen haakjes een verwijzing naar de oorspronkelijke noot, en na een komma de bedoelde pagina(s) zonder toevoeging van pag., p. of pp. Er wordt dus geen gebruik gemaakt van de termen *ibidem*, *id.*, *op.cit.* of 'zie noot'. Bijvoorbeeld: Bakker 2006 (noot 17), 56-58.

Bij een publicatie met meer dan drie auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a. Als er sprake is van een (of meerdere) redacteur(s) wordt de toevoeging (red.) gehanteerd. Een publicatie met twee of drie auteurs wordt in de noot aangeduid met: naam, naam en naam: voor het overige als bij één auteur. Ook in een volgende, verkorte noot worden de namen op deze wijze vermeld.

Zijn alleen de initialen van de auteur bekend, vermeld die dan in kapitalen. Zijn initialen vermeld, maar is de auteur toch bekend, dan wordt alleen de eerste letter van de achternaam genoteerd met daarachter tussen vierkante haken de overige letters.

Is de auteur geheel onbekend dan wordt het eerste titelwoord dat geen lidwoord is behandeld als de auteursnaam. Is ook de titel onbekend dan wordt de naam van het betreffende boek of tijdschrift op die wijze vermeld.

Als het publicatiejaar onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.a. Als het publicatiejaar niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [1933].

Als de publicatieplaats onbekend is, wordt gebruik gemaakt van de latijnse afkorting s.l. Als de publicatieplaats niet op de titelpagina is vermeld, maar uit andere bron bekend is, dan dit tussen vierkante haken plaatsen [Utrecht].

Paginerings: bij twee opeenvolgende pagina's: 22-23, 124-125 (dus niet: 124-25);

bij meer dan twee pagina's: 132-147. Pagina 147 is in dit geval de laatste pagina van de betreffende tekst, inclusief eventuele noten. Pagina 147 is dus niet de eerste pagina van het volgende stuk. Als een tijdschrift de jaargang door pagineert, is het aan te raden om ook het nummer van de aflevering van het tijdschrift te vermelden.

Verwijs bij archiefstukken altijd van algemeen naar specifiek. Afkortingen introduceren in de eerste noot. Volgorde (indien van toepassing): archiefbewaarplaats, toegangsnummer, archiefnaam, inventarisnummer, naam archiefbestand (evt. met jaar), pagina of folio (datum). Voorbeeld: Nationaal Archief, 1.01.05, Staten-Generaal, inv.nr. 3269, Resolutiën (1663), 716vo (27 november 1663).

AANLEVERINSTRUCTIES BEELD

Doorgaans worden de illustraties in het *Bulletin KNOB* in zwartwit afgebeeld.

Vermijd zoveel mogelijk scans uit boeken, tijdschriften of kranten, in verband met aanwezig raster.

Geef in de tekst aan waar elke afbeelding hoort te komen (afb. 00). De nummers van de afbeeldingen komen terug in de bijschriften.

Lever beeld aan dat vrij is van rechten. De kosten voor het vervaardigen en het gebruik van afbeeldingen kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd.

De bestanden moeten op een overzichtelijke manier worden aangeleverd, met een gepriete inhoudsopgave waaruit blijkt welke bestanden op de bijgeleverde drager (bijv. cd) staan, en onder welke namen ze zijn opgeslagen.

Fotoverantwoording opnemen in het betreffende bijschrift bij de foto, alles in een Word-bestand. Bijvoorbeeld: Afb. 14. Philipscomplex Strijp S in Eindhoven, gezien vanuit het noorden (foto Hollandse Hoogte)

- Originele foto's

Voor zwartwit-afbeeldingen: zwartwit-foto's; voor kleurenafbeeldingen: kleurenfoto's of dia's.

- Digitale foto's

Alle digitale foto's moet worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 300 dpi uit het formaat waarop het beeld in de opmaak geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB.

- Digitale renderingen

Alle digitale renderingen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi, bij voorkeur op het formaat waarop het beeld in het boek geplaatst gaat worden. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Aanlevering beeld in RGB. Geen lagen in het beeld laten zitten, maar het beeld 'flatten'.

- Digitale tekeningen

Digitale tekeningen moeten worden aangeleverd in EPS, TIFF, of JPG, in 600 dpi. Aanlevering beeld in RGB. De minimaal aan te houden lijndiktes bij plaatsing op 100% zijn bij positief gebruik 0,25 pt en bij negatief/diapositief gebruik 0,3 pt. Lijnen mogen dus niet dunner zijn. Breedte één kolom: 90 mm; breedte twee kolommen 180 mm. Als het beeld later toch vergroot of verkleind wordt, moeten de lijndiktes opnieuw worden aangepast.

Aanleveren kopij

Graag ontvangt de redactie een eerste voorstel voor een artikel in de vorm van een beknopte synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, zowel digitaal als op papier via:

Bulletin KNOB

t.a.v. mevr. Dr. M.T.A. van Thoor, hoofdredacteur

Postbus 5043

2600 GA Delft

015 2781535

info@knob.nl

www.knob.nl

RESTAURATIE - ONDERHOUD - NIEUWBOUW

KIJLSTRA - BROUWER

bureau voor architectuur en restauratie bna

Restauratie Koetshuis Oranjestein te Oranjewoud

BEETSTERZWAAG

hoofdstraat 44 9244 CN, tel. 0512-38 26 60

